

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

ƏMİN ABİD

**AZƏRBAYCAN
TÜRKLƏRİNİN
ƏDƏBİYYATI TARİXİ**

BAKI – 2016

Layihə rəhbəri: **Muxtar KAZIMOĞLU**
AMEA-nın müxbir üzvü

Elmi redaktor: **fil.ü.f.d. Rza XƏLİLOV**

Tərtibçilər və
ön söz müəllifləri: **fil.ü.e.d., prof.Bədirxan Əhmədov**
Əli Şamil.

Əmin Abid (Əhmədov). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, -240 səh.

Kitaba 1938-ci ildə, 40 yaşı tamam olmamış güllələnmiş, repressiya qurbanı Əmin Abidin əsərləri daxil edilmişdir. Qorqudşünas, folkorçu, nəzəriyyəçi və ədəbiyyat tarixçisi alimin elmi əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayan, indiyədək çap olunmamış çoxcildlik “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərini, “Heca vəzninin tarixi”, “Türk xalq ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti”, “Kitab-i Dədə Qorqud”la bağlı məqalələrini, türkçənin təkamülü və folklorla bağlı digər araşdırmalarını oxuyanlar müasirlərinin onun araşdırmalarını neçə mənimsəyərək öz adlarına çap etdirdiklərinin şahidi olacaqlar.

A 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2016

© Folklor İnstitutu 2016
© Əli Şamil, Bədirxan Əhmədov 2016

ÖN SÖZ

Kommunizm ideologiyası ilə insanları xoşbəxt gələcəyə aparacaqlarını vəd edən bolşeviklər silah gücünə hakimiyyəti ələ aldılar. Onların idarəetmə təcrübəsi olmadığı kimi, yeni qurluşda ailə, əxlaq, mədəniyyət, idarəetmə necə olacağı haqqında aydın təsəvvürlərləri də yox idi. Odur ki, müxtəlif xalqların, millətlərin yüzillər boyu formalaşmış adət-ənənəsini, həyat tərzini, mədəniyyətini, əxlaqını və s. qəbul etməyərək yenisini yaradacaqlarını vəd etdilər. Hakimiyyəti ələ alanlar arasında yeni yaradacaqları proletar ailəsi, proletar mədəniyyəti, proletar adət-ənənəsi, proletar ədəbiyyatı haqqında fikir birliyi yox idi .

Var olanı burjua-mülkədar mədəniyyəti sayaraq qəbul etmək istəməyənlər dayaqsız, özülsüz yenisini yarada bilmirdilər. Yazılı ədəbiyyatı saray ədəbiyyatı, burjua-mülkədar ədəbiyyatı adlandırdıqlarında ona qarşı inkarçı mövqedə dururdular. Folkloru isə özlərinə dayaq nöqtəsi hesab etir, orada "zəhmətkeşlərin", "əməkçi xalqın" fikirlərinin toplandığı tezisini irəli sürdülər. Halbuki, şifahi xalq ədəbiyyatı bir sinfin, bir qrupun deyil, xalqın bütün təbəqələrinin dünyagörüşünü özündə əks etdirirdi.

Bolşeviklərin şifahi xalq ədəbiyyatına daha çox diqqət yetirdiyini, yeni quracaqları mədəniyyəti folklorla bağlamaq istədiklərini görəndə bəzi Azərbaycan ziyalıları da bundan istifadə edərək öz milli-mənəvi sərvətlərini öyrənmək və təbliğ etmək yolunu tutdular. Hətta rəhbər partiya-sovet işçiləri belə yeni yaradılacaq proletar mədəniyyətində folklorun rolundan bəhs edən məqalələr yazmağa başladılar. Vəli Xuluf lu xalqın haqsızlığa, zülmə boyun əyməyən, döyüşlərdən həmişə qalib kimi çıxan qəhrəmanı "Koroğlu" haqqında dastandan qollar toplayaraq çap etdirdi, Hənəfi Zeynəlli nağılları, tapmacaları öyrəndi, Hübət Əlizadə aşıq şeirlərini və "Koroğlu" dastanının qollarını toplayırdı, Salman Mümtaz əlyazmaları toplayaraq, onların bir çoxunun əsasında hazırladığı kitabları ərəb və kiril əlifbasıyla çap etdirirdi. Onların araşdırmaları və nəşr etdirdikləri kitablar maraqla qarşılanırdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Əmin Abid də heca vəzninin, baya-

tıların keçdiyi tarixi yoldan, eləcə də “Kitab-i Dədə Qorqud”dan bəhs edən olduqca dəyri araşdırmalarını nəşr etdirirdi.

Xalqımız üçün olduqca dəyərli işlər görən, adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz əksər araşdırmaçılarımız kimi Əmin Abid də çox gənc idi. Onlar elmi axtarışlara yeni başlasalar da yüksək peşkarlıqları, vətənevərlikləri, millətpərvərlikləri ilə seçilir və elmi araşdırmalarında Avropa metodlarına üstünlük verirdilər.

Əmin Abidin böyük qardaşı və yolgöstərəni Əliabbas Müznib haqqında dəyərli araşdırmaların müəllifi professor İslam Ağayevə bu ailənin soykökü haqqında olduqca maraqlı bilgilər vermişdir. O, AMEA Əlyazmalar İnstitutu arxivinin 23-cü fondunda olan 9/146-cı qovluqdakı Əliabbas Müznibin özkeçmişindən bir parçanı kitabına daxil etmişdir. (Ağayev İslam, 2000:5) Əliabbas Müznib Gəncənin müsəlman əhalisinə qəddarlıqla divan tutmuş rus generalı Sisyanovun baş Bakının Qoşa qala qapısı yaxınlığında qılıncla vurulandan sonra baş verən hadisələrdən söz açarkən yazır: “...Hüseynqulu xan Bakıdan çəkildikdə xanın əqvam və əqrabasına rus qoşunları tərəfindən şiddətli cəzalar verilmişdir. Həbs, sürgün, edam edilməkdən müzayiqə olunmamışdır... Qətlim şəhərdə həftələrlə davam etmişdir. Colum-cocuqlar qılından keçirilmişdir. “Yeddi ev bir küvəcə möhtac oldu”- zərbül-məsəli bu tarıcı hadisənin şahidi idi”. (Ağayev İslam, 2000:5)

Əliabbas Müznibin arxivi ilə yaxından tanış olan professor İslam Ağayev yazır: “Bu faciəli hadisələr dövründə Ə. Müznibin bütü nəslə çar qoşunları tərəfindən şiddətli cəzalara düşər olur. Bütün nəsil qırılır. Təkcə altı aylıq Novruz babası sağ qalır”. (Ağayev İslam, 2000:5)

Xan soyundan olmasına baxmayaraq çox kasıb bir həyat yaşayırlar. Ataları Mütəllib daşyonan işləməklə, anaları Reyhan da evdə yasdıq və başmaq üzlərinə tikmə vurmaqla, uşaqlara və qadınlara Qurani-Kərimi oxumağı öyrətməklə ailəni dolandırmışlar.

Doğulanda Zeynalabdin adı verilən, sonralar Əmin Abid kimi tanınan şair və araşdırıcı 1898-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Anasının evdə açdığı kursda ilk biliklərə yiyələndikdən sonra Bakıdakı III Aleksandr Oğlan giminaziyasını bitirmişdir.

Təhsilini İstanbulda davam etdirmək istəyən Əmin Abid Birinci Dünya Savaşı başladığına görə Rusiyanın müharibə apardığı ölkənin paytaxtına təhsil almağa gedə bilmir. Qardaşı şair, naşir, tərcüməçi, araşdırıcı Əliabbas Müznibin yanında “Babai-Əmir” və “Dirilik” jurnallarında işləyir. 13-14 yaşlarından dövrü mətbuatda şeir, hekayə və məqalələrini çap etdirən Əmin Abid Rusiya Birinci Dünaya Savaşında məqlub olduqdan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra İstanbula pedoqoji təhsil almağa gedir. 1921-ci ildə təhsilini başa vurub vətənə qayıtdıqdan sonra onu yenidən İstanbul Darülfünunda oumağa və Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə dair araşdırmalar aparmağa göndərilər.

İstanbulda oxuduğu illərdə oradakı qəzet və jurnallarda şeirlərini və elmi məqalələrini nəşr etdirir. Azərbaycan mühacirlərinin İstanbulda nəşr etdirdikləri “Yeni Kafkasiya” jurnalında gizli imza ilə nəşr etdirdi antisovet şeirləri onu oxucular və siyasətçilər arasında məşhurlaşdırır.

İstanbulda oxuduğu illərdə özü ilə eyni fakültədə oxuyan, milliyətcə alban (arnaut) Nafiə Əhməd Şükrü qızı (Nafiə kiçik ikən atası vaxtsız vəfat etdiyindən anasıərə gedir. Buna görə də Nafiə xanım atalığının soyadını qəbul etməli olur) ilə evlənir. Azərbaycan hökumətinin təqaüdi ilə universitetdə oxumaqla yanaşı İstanbulun, Qəzvinin, Ərzurumun və Avropanın bir sıra şəhərlərinin kitablarında axtarışlar aparır, Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixini yazmağa başlayır.

Avropa metodları ilə yazdığı əsərin son cildini 1926-cı ildə tamamlayaraq universitetin professorlar heyətinə təqdim edir. “Azəri ədəbiyyatı tarixi” adlandırdığı 335 səhifəlik əsər İstanbul Universitetinin professorlar heyəti tərəfindən yüksək qarşılıdır. Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikaları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Tbilisidə nəşr olunan “Yeni fikir” qəzetinin İstanbul müxbiri Əli Şahbazov yazır: “Kitabın sahibi Əmin Abid yoldaşımız səkkiz sənədən bəridi İstanbulda bulunmaqdadır. Darülmüəllimin Aliyeyi bitirdikdən sonra Darülfünunda Azərbaycan Şura hökumətinin təxsisatı ilə təhsilə başlamış və eyni zamanda İstanbulun zəngin kitabxanalarında mütəvazianə bir surətdə tətə-

bəata davam etmişdir. Məruz qaldığı bir çox fəqir və səfalətə rağmən davamlı bir şey nəticəsində Azəri ədəbiyyatına dair şayandiqqət bir çox yeni materiallar əldə etmişdir...

Bu mühüm əsəri vücuda gətirməyə çalışmaqla Azəri mədəniyyəti tarixində görülən böyük boşluğu Əmin Abid yoldaşımız qismən doldurmuş bulunuyor. Darülfünunda qəbul edilən əsəri kitabının son əsrə aid yalnız bir cildir. Ümumi əsər altı cilddən ibarətdir. Azəri ləhcəsinin zühur etdiyi tarixdən əsrimizə qədər Azərbaycanda cərəyan edən fikir və ədəbi hərəkat son sosioloji metodlar nəzər etibar alınaraq müqayisəli təhlil və tərtib üsullarına əsasən təqdim edilmişdir" (**Şahbazov Əli, 1926:9 fevral**).

Əli Şahbazov elə həmin məqalədə əsərin xülasəsinin nəşr olunmaq üçün gənc macar şərqşünası Margit Pallu tərəfindən tərcümə edildiyini, Əmin Abidin Bakıya gedib əsərini "Maarif komissarlığına təqdim" edəcəyini və "Maarif komissarlığı müsəyyərindən dolayı Əmin Abid yoldaşımıza təqdir medalıyəsi" veriləcəyini yazırdı.

Ə.Abid İstanbulda oxuyarkən bir neçə elmi məqaləsini də Bakıdakı "Maarif və mədəniyyət" jurnalında çap etdirmişdi. Vətənə döndükdən sonra pedaqoji texnikumda, universitetdə dərs deməklə yanaşı ciddi elmi araşdırmalar aparır. Elmi nəşrlərdə, məcmuələrdə və mətbuatda o dövür üçün çox aktual olan məqalələr dərc etdirir, kitablar tərtib edib edir.

Sovet hökuməti ateizi əldə bayraq edərək dinə qarşı sərt mübarizəyə başlamışdı. M.F.Axundovun əsərlərindən bu işdə səmərəli istifadə etməyə çalışdılar. Özlərini Sovet ideologiyasının bayraqdarı sayan Azərbaycan ziyalıları Mirzə Fətəlini burjua-ticarət sinfinin yazıçısı kimi tənqid etsələr də onun yubileyini də keçirir, əsərlərini toplayıb nəşr etdirməyə can atırdılar. Bu məqsədlə Əmin Abidi Tbilisiyə göndərmiş, M.F.Axundovun arxivinin Bakıya gətirilməsinə, katoloqunun və əsərlərinin nəşrə hazırlanmasına onu da cəlb etmişdilər.

Əmin Abid də bu işi şərəflə görmüş, M.F.Axundovun arxivini elmi əsaslarla tərtib etməklə yanaşı, oradakı sənədlərin kato-

loqunu hazırlamış, dövrü mətbuatda Mirzə Fətəlinin irsi haqqında olduqca dəyərli məqalələ nəşr etdirmişdir.

Dövrü mətbuatda folklorumuzla bağlı “Heca vəzninin tarixi” (Abid Əmin, 1927: sayı 3, sayı 4 və sayı 6-7), “Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış, (Oğuznamə. Prof. Samoyloviçə)”, (Abid Əmin, 1929: sayı 5(29), səh. 30-32, sayı 8(32), səh.28-29), “Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr”, (Abid Əmin, 1930: sayı 3(8), səh. 48-52), “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri”, (Abid Əmin, 1930: sayı 4-5) və b. önəmli məqalələrini nəşr etdirən Əmin Abidin o dövr üçün olduqca dəyərli bir əsəri-“Türk xalqlarının ədəbiyyatı tarixi” nəşr edilməyib və uzun illər araşdırıcıların diqqətindən kənar qalıb.

Əmin Abid folklorla bağlı nəşr etdirdiyi məqalələrində “Türk xalqlarının ədəbiyyatı tarixi” əsərinin birinci cildinin əlyazmasından geniş istifadə edib. Bəzi məqalələrində əsərinin müxtəlif cildlərini qaynaq göstərsə də bu əsərini çox da qabartmayıb. Azərbaycandan folklorumuzla bağlı nəşr etdirədiyi ilk məzəli “Heca vəzninin tarixi”ndə əsərindən parçalar var.

Araşdırıcı bu məqaləsində Azərbaycanda ilk dəfə heca vəzninin tarixi dərindən və elmi əsaslarla öyrənilməklə yanaşı, nəzəri məsələlərə də geniş yer verib.

Vəzni dilin məhsulu hesab edən, “hər ictimai zümrənin öz ilk şeirinə verdiyi ahəngi dilin ümumi ahəngindən ayrılan ünsür-ələmətlər məcmuəsi” adlandıran Ə.Abid “Türklərin şeir musiqisini axtarmaq üçün nə Ərəbistanın qızgın çöllərinə, nə də İranın tozlu obalarına getmək lazım deyildir: sözlərin dilimizə çevrilməsi, bunun fəlsəfəsini anlamaq üçün yetərlidir”,- yazırdı .

Araşdırıcının fikrincə, türklərin "bədi zövqlərini doyurmaq məqsədilə yaratdıqları şeir "savaşlarda qəhrəmanlıq göstərən igidlər və cəsur tayfa başçılarına həsr etmişdir ki, bunlar da “saz cinsindən telli çalğılarda çalınaraq yüksək səslə söylənilirdi. Dastanların sözlərinə çalğının havası (melodiyası) verilir və bu surətlə oxunan sözləri bir vəzn qazanmış olur". (Abid Əmin, 1927: 50, sayı 3(23).

Buradan aydın olur ki, qədim türk dastanları az-çox ahəngli bir şəkildə olmuş, bu ahəngi yaradan isə cümlə başında və sonunda nidanın əlavəsi, cümlələrin sonlarına vurğuların salınması, cümlə və ifadələrin təkrarı və sairdir. Zaman keçdikcə bunlar cilalanaraq heca vəznini formalaşdırmışdır. Araşdırıcı daha qədim qaynaqları önə çəkərək Orxan-Yenisey abidələrində də 7 hecalı şeir şəklinin olduğunu söyləyir və nümunələr verir. Əmin Abid yazır ki, heca vəzni formalaşarkən öncə qısa ahənglər yaradan vəznlər meydana gəlmişdir. Çünki dilin ibtidai formasında birdən-birə güc və mürəkkəb parçalı vəznlər yarada bilməz.

Əmin Abidə görə heca vəzninin formalaşdığı ilk dövrdən başlayaraq ən geniş yayılan forma yeddilik olmuşdur. Bu da özünü iki şəkildə göstərir. Yeddi heca çox vaxt altı hecalı ilə qarışqışlənib. Gah yeddi hecalı dördlülklərin üçüncü misrası altı hecalı olub, gah da altı hecalı dördlülklərin dördüncü misrası yeddi hecalı. Yeddi hecalı vəzn inkişaf etsə də altı və səkkiz hecalıları tam sıxışdırıb aradan çıxarmamışdır.

Heca vəznində olan ilk şeir nümunələrində qəti və müəyyən bir şəkil olmadığını söyləyən Ə. Abid eyni vəzndə gah durğuyula, gah da durğusuz işləndiyini və "oxunarkən bütün misralarda kəlmələrin müəyyən yerdə bitməsindən doğan ahəngin" şeirin bədii dəyərini artırdığını söyləyir. Başdan sonadək durğusuz oxunan misraları isə "bir nəsr parçası" adlandırır və "diqqət edildiyi zaman ilk mənzumələrdə bu ümumi ahəngdə qulağın xoşlandığı yumşaq bir dərəcə "olmadığı, əsgər yürüşündən hüsula gələn mütərət səslərə bənzədiyi" qənaətinə gəlir.

Onun fikirincə, qısa vəznlərdə tərəvətli səslər az duyulur; dil inkişaf etdikcə uzun vəznlər formalaşır. Bu da şeirin bədii dəyərini artırır. Sübut üçün Kaşqarlı Mahmudun "Divan"ına nəzər salaraq mənzum parçaların çoxu qısa vəzndə-əsasən yeddi hecalı olduğu qənaətinə gəlir. Uzun vəznli beytlər isə azdır. Burdan anlaşılır ki, 950 il öncə türk ədəbiyyatında heca vəzninin bir çox növü varmış, zaman keçdikcə onlardan bəziləri aradan çıxmış, bəziləri də təkmilləşərək daha da cilalanmışdır. Sıradan çıxanlara 12 hecalı şeiri nümunə göstərilir.

Ə.Əbid "Divan"dan götürdüyü 13 və 15 hecalı şeirlərin durğuları üzərində dayanır. Birincidə yeddinci hecadan sonra bir durğu olduğu halda, ikincidə dörd durğu olduğunu, bu durğuların üçünün dörd hecalı, sonuncunun isə üç hecalı olduğunu söyləyir. "Divan"dakı 6-dan 15 hecayədək olan şeir parçalarını araşdıraraq aşağıdakı qənaətə gəlir: "Bu gün çox inkişaf edən on bir hecalıya heç bir nümunə yoxdur. Demək on bir vəzn bu zamanlarda hələ çox tətbiq edilməmişdir".

Araşdırıcı heca vəzninin ən geniş yayılmış forması olan on birliyin formalaşması zamanını aydınlaşdırmağa çalışır və türklərin batıya yürüşlərini, ərəb və fars ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmalarını və ondan bəhrələnmələrini göz önünə gətirərək yazır: "Türk ədəbiyyatı yalnız mövzu (motiv) etibarlı ilə deyil, ümumi texniki etibarlı ilə də ayrı və yabançı olan yeni bir ədəbiyyat qarşısında bulundu. Heca vəzni gərək xalqın müxtəlif sinifləri və gərək də əşirət aristokratı ədəbiyyatında yeganə vəznəyəkən ərəbin əruzunu üzərində yeni bir şeir abidəsi yüksəlməyə başladı". Buna nümunə olaraq Yusif Has Acibin (Balasaqunlunun) 1069-1970-ci illərdə yazdığı 6500 beytli "Qudadqu bilik"i göstərir".

Ə.Əbid əldə edə bildiyi nümunələr üzərində apardığı qarşılaşdırmadan aşağıdakı qənaətlərə gəlir:

a) Xətəinin şeirləri Azərbaycanda çoxdan unudulduğu halda daha çox ideoloji əhəmiyyət daşıdığından Türkiyədə "Təkyə dərğah"ları tərəfindən 1920-ci illərdək (yə'ni dərğahlar Atatürk hökuməti tərəfindən bağlananadək) yaşadılmışdır.

b) Xətəi on bir hecalı şeirdən daha çox istifadə etmişdir.

c) Xətəinin heca vəznində yazdığı şeirlər Yunis İmrə hecasının yanında sönük və ibtidaidir. Baxmayaraq ki, ondan əsrlərlə sonra yaşayıb.

ç) həyatı və şəxsiyyəti əfsanələrə qarışan Kərəmdən sonra heca vəzni Azərbaycanda sürətlə inkişaf edib.

Kərəmi "Şərqi oğuz türkcəsinin heca sahəsində yetişdirdiyi Füzulisi" hesab edən, onun sayəsində on bir hecalı şeirin ədəbiyyatımızda inkişaf etdiyini söyləyən Ə.Əbid səhifənin ətək yazısında "Kərəm haqqında ayrıca araşdırma"sı olduğunu göstərir.

Çox təəssüf ki, bu günədək həmin araşdırmanın izinə düşə bil-məmişik.

Hecanın inkişafında Anadoluda yetişən Qaracaoğlan, Kuhi, Dərdli, Qul oğlu, Aşiq Əmrah kimi el şairlərinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən və onlardan nümunələr verən araşdırıcı xalq şeirinin III Sultan Əhməd sarayına Səlim tərəfindən zəif şəkildə daxil olduğunu Qafqaz və Azərbaycan xanları sarayında isə qüvvətli bir inkişafa nail olduğunu göstərir. Bunun da səbəbini M.P.Vaqif kimi sənətkarlarda görür. Ə.Abid yazır: "Bizim ədəbi sahəmizdə on bir hecanın 17-18 əsrlərdə çox məqbul olması, Xətai ilə başlayan, Kərəmlə şəxsiyyət qazanan hərəketin nəticəsidir. Vaqifin hecası aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyəsi do-layısı ilə Xətai və Kərəmdən çox fərqli və pişikindir"(Abid Əmin, 1927:61, sayı 6-7).

Hətta Türkmən şairi Mahtumqulunun heca vəznində yazdığı şeirləri belə gözdən qaçırmayan, ona da elmi qiymət verməyə çalışan Ə.Abid Türkiyə ədəbiyyatındaki dəyişiklik haqqında yazır: "Namiq Kamal-Əbdülhəq Hamid məktəbi ilə "Sərvət-i Fünun" nəsrə tərəfindən yaşadılan Avropaçılıq şeirin musiqisini və ümumi görünüşünü dəyişdiyi halda vəzn nöqtəyi nəzərindən bir təsir yapmadı. Əski sarayın ənənəvi əruzə təmədi etdirildi". Ə.Abidə görə "Şair Məhəmməd Əminin zühurundan sonra öncə Türkiyədə, sonra bizdə heca vəznə işlədilməyə başlandı. Bu dəfə Oğuz şeirindəki heca əski ədəbiyyatımızın təkamülü nəticəsində təsir altında bulunmaqla bərabər şair Məhəmməd Əminin hecasının tətbiqi deməkdir". (Abid Əmin, 1927: 61, sayı 6-7).

Araşdırıcının folklorumuzla bağlı ikinci məqaləsi 1929-cu ildə Tbilisidəki "Dan yıldızı" jurnalında "Türk el ədəbiyyatına el-mi bir baxış. "Oğuznamə" (Abid Əmin, 1929: sayı 5(29), səh. 30-32, sa-yı 8(32), səh.28-29) adıyla nəşr edilmişdir. Bu Azərbaycanda "Ki-tab-i Dədə Qorqud"la bağlı ilk sanballı araşdırma"dır. Əmin Abid ondan iki il öncə də başqa bir məqaləsində "Kitab-i Dədə Qor-qud" haqqında yazmışdı: "Dədə Qorqud kitabının bu nüsxəsinin (Drezden nüsxəsi nəzərdə tutulur-B.Ə., Ə.Ş.) hər nə qədər müsəl-manlığın oğuzlar tərəfindən qəbulundan sonra köçürüldüyü mə-

lum olsa da, fəqət mündəricatı istər mövzu, istər yazı üslubu etibarilə olsun tamamən vəznli nəsr dövrünün xarakterini göstərir”.

Məqalədə diqqət çəkən bir qeyd var: "Azərbaycanlıların feodalizm dövründən əvvəl malik olduqları xalq ədəbiyyatı naminə tapa bildiyimiz ən əski əsər "Oğuznamə"dir. "Oğuznamə" indiki vəziyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri deməkdir". Bu fikri üzərinə işarə qoyan müəllif həmin səhifənin altında yazır: "Son günlər çapdan çıxan "Ədəbiyyatdan iş kitabı" adlı dərs kitabında mənim ilk dəfə olaraq irəli sürdüyüm bu fikri eynilə kopya edilmiş və məndən alındığına aid heç bir işarə qoyulmamışdır. Halbuki bu fikri 27-ci ildə Bakı Darülfünunda verdiyim məruzədə irəli sürdüyüm kimi, yenə də eyni sənədə Bakı Pedaqoji Texnikumunda və 28-ci sənənin başlanğıcında Bakı Maarif Evi Ədəbiyyat Dərnəyində "Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı" mövzusunda verdiyim məruzədə təkrarlamışdım. Bundan başqa 1927-ci ildə Ruhulla Axundov yoldaşa təslim etdiyim "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlı əsərimdə uzun-uzadı izah edilmişdir". (Abid Əmin, 1929:30 sayı 5(29).

Hənəfi Zeynallı, Abdulla Şaiq və Atababa Musaxanlının 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi "Ədəbiyyatdan iş kitabı"nda "Kitab-i Dədə Qorqud"dan bəhs edilməsi onu göstərir ki, dastanı öyrənməyə Azərbaycan araşdırıcılarının marağı varmış. A. Musaxanlı yazır: "Hekayədə ("Kitab-i Dədə Qorqud nəzərdə tutulur" – B.Ə., Ə. Ş.) təsvir edilən məhəllə Şərqi Anadolunu və Azərbaycanın cənub-qərb mənzərə və məhəllələrini xatırlatmaqdadır. Əski Oğuzların timsalı olan bu əsər lisan şivəsi etibarilə azəricəyə pək yaxındır. Tarixi və ədəbi qiyməti qayət böyük olan bu əsərin lisani xüsusiyyəti çox az tədqiq edilmiş, leksikona (lüğətə) və tərkibə (cümlə quruluşuna) aid lisani nöqtələri nəzərə alınarsa, bunun azəricə olması ehtimalı artmış olur. "Kitab-i Dədə Qorqud" lisan və mündəricəsi ilə ilk azəri əsəridir demək caizdir" (Zeynallı H., Şaiq A., Musaxanlı A., 1928).

Atababa Musaxanlının iki səhifəlik "Qərb türkcəsi və "Kitab-i Dədə Qorqud" məqaləsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu gənəətə gəldik ki, dastanla yaxından tanış olan hər bir azərbay-

canlı belə fikri söyləyə bilər. Qeyddən açıq-aydın görünür ki, Ə.Əbid Azərbaycanda “Kitab-i Dədə Qorqud”un ilk araşdırıcısı olduğunun xatırladılmasını istəyir.

Əmin Abidin qeydi sual doğurur: nədən kitabı Ruhulla Axundova vermişdir?

Buna aydınlıq gətirməyə ehtiyac var; məlumdur ki, Ruhulla Axundov 1927-ci ilin yanvarında Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatına direktor təyin edilmişdi. O, həmin vaxt "Maarif və mədəniyyət" jurnalına da redaktorluq edirdi. Üç ay sonra isə, yəni 1927-ci ilin martın 27-də isə onu Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı təyin edirlər. Ruhulla Axundov nəşriyyat direktoru olanda da, nazir işləyəndə də “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi” kitabını çap etdirmək imkanı vardı. Bizə görə Əmin Abid əsərini Ruhulla Axundova nazir vəzifəsinə təyin edildikdən sonra verib. Əli Şahbazov da “Yeni fikir” qəzetindəki məqaləsində Əmin Abidin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi” əsərini nazirliyə verəcəyini və “təqdir medalıyası alacağını” yazırdı. “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi” əsərini Ruhulla Axundovla bağlı arxivlərdə tapa bilmədik.

ADMƏİ arxivinin 170-ci fondundakı (Əmin Abidin əsərləri və onunla bağlı sənədlərin çoxu bu fənddadır-Ə.Ş.) "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi"ni diqqətlə incələdikdə bu qənaətə gəldik ki, Ruhulla Axundova verilən həmin əsərin surətidir.

A-5 formatlı kağıza, qara mürəkkəblə və səliqəli xəttlə yazılmış "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" 316 səhifədir. Oradakı “Birinci söz”ün sonunda “İstanbul 1922–Bakı 1927. Əmin Abid” yazılıb. Əlyazmanın böyük bir qismi “Kitab-i Dədə Qorqud”dan bəhs edir.

Adətən çoxcildlik əsərlərin ön sözündə kitabın neçə cilddən olacağından, tərtib prinsiplərindən söz açılır. Nədənsə, Əmin Abid bu ənənəyə sadıq qalmayıb. Bir az da ideoloji yöndə olan “Birinci söz”də ədəbiyyat tariximizə dair materialların az olduğundan, bu yöndə geniş araşdırmalar aparılmadığından gileylənib. Azərbaycan türkcəsində danışanların geniş bir əraziyə yayıldıqlarından onların yaratdıqları ədəbi məhsulların toplanmasının

çətinliyindən söz açan araşdırıcı səmimi etiraf edir ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini yazarkən əldə edə bildiyi mətnlərə və qaynaqlara dayanıb.

"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini Əmin Abid aşağıdakı başlıq və yarımbaşlıqlara ayırır: **1.Fehrist** (1.Birinci söz, 2.Başlanğıc: Azərbaycan – azəri-oğuz təbirləri haqqında ümumi bir tədqiq, 3.Rusiya, Avropa, Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyatımıza aid yapılan tədqiqatlar haqqında təhlili bibliografiya), **2.Mədxəl** (1. Azərbaycan və Qafqaz türklərinin mənşələrinə qısa bir baxış: (a) Əski oğuz türklərinin yaşadığı yerlər, b) İqtisadi həyat, c) "Totem"çilik, d) hakim olan dinlər), 2. Əski oğuzlarda ədəbi həyat (e) Ağız ədəbiyyatı, ə) Yazılı ədəbiyyat, f) Vəznli nəsr və heca vəznı, g) İlk heca vəznləri, ğ) Xalq şairləri), **3. Birinci parça (Əşirət dövrü)** (1.Qafqaz və Azərbaycanda ədəbi həyatın başlanğıcı, 2.Yabancı ədəbiyyatların təsiri, 3.Xalq ədəbiyyatının əski dövrləri, 4.Çadır ədəbiyyatı: əşirət aristokrasisinin vücuda gətirdiyi ədəbiyyat, a) "Oğuznamə": mövzusu və mahiyyəti, b) "Oğuz xan" mənqəbəsi, c) "Həzrət əl-risələt min kələmət Oğuznamə əl-məşhur atalar sözü", ç) Miladi XII əsrdə "Koroğlu" mənqəbəsi), **4.İkinci parça** (Əşirət dövrü ilə dərəbəylik dövrü arasındakı keçid zamanı) 1.Azərbaycan və Qafqazın ərəblər tərəfindən istilasası, 2. "Quran ədəbiyyatı"nın ədəbiyyatımıza təsirə başlaması, 3.İslamlaşmış "Oğuznamə", 4."Kitab-i Dədə Qorqud əla lisan taifeyi-Oğuzan", a) Drezdendəki mətn və onun ətrafında yapılan tədqiqlərin mahiyyəti, b) "Qorqud"un şəxsiyyəti və Mavərayi-Xəzər türkləri, Başqırd-Oğuz türkləri və Anadolu – Azərbaycan türklərinin arasındakı mövqe və nüfuzu, c) Qorqud mənqəbələrinin bəhs etdiyi yerlər bizim indiki məmləkətlərimizlə ləhcəmizin yayıldığı sahələrdən ibarət olduğuna aid tədqiqlər, ç) Qorqudun əsəri haqqında ümumi təhlil: mündəricatı, dilcə mahiyyəti, bədii qiyməti, qeyri-islami hüviyyəti, **Nəticə** və **Əlavə (mətnlər)**.

Başlıq və yarımbaşlıqlarını gözdən keçirdikdə Əmin Abidin folklorə nə qədər önəm verdiyi açıq aydın görünür. Kitab "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlansa da, orada yazılı

ədəbiyyat adına Orxan-Yensey abidələrindən və Kaşqarlı Mahmudun "Divan-i lüğət-i it Türk"ündən söz açılır. Demək olar ki, kitabın səksən faizi folklordan bəhs edib. **Əlavə (mətnlər)** bölməsində isə "Kitab-i Dədə Qorqud"un ön sözündən və boylarından parçalar verib. Araşdırıcının o dövrdə yazdıqları uzun illər Azərbaycan qordudşünaslığının təməl fikirləri olub.

O, "Kitab-i Dədə Qorqud"un dəyərini bildiyinə görə onunla bağlı araşdırmalar aparmaq, məqalələr yazmaqla kifayətlənməmiş, elmi ictimaiyyətin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün 1927-ci ildən başlayaraq Bakı Darülfünunda, Bakı Pedaqoji Texnikumunda, Bakı Maarif Evi Ədəbiyyat Dərnəyində məruzələr etmiş, əsərini nəşr edilməsi, universitetlərdə tədris olunması üçün Ruhulla Axundovla vermişdir.

Bu qənaətdəyik ki, Əmin Abid "Kitab-i Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsinin Azərbaycanda ilk araşdırıcısı olmaqla yanaşı, həm də kitabı ilk dəfə Azərbaycana gətirən və onu nəşrə hazırlayan olmuşdur. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi"ndə "Dədə Qorqud" boylarından bir neçəsinin məzmununun verilməsi də bunu deməyə əsas verir. Lakin Ə.Abid "Kitab-i Dədə Qorqud"u nəşrə hazırlasa da, repressiya olduğundan onun nəşrini görməmişdir.

Əmin Abidin "Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri" (**Abid Əmin, 1930: sayı 4-5**) adlı araşdırmasını heca vəzninin tarixinin öyrənilməsinin davamı hesab etmək olar. "Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin nəşrə hazırladığı "Bayatılar" kitabına "Ön söz" kimi nəzərdə tutulmuş bu araşdırmada Ə.Abid yalnız Azərbaycan bayatıları ilə kifayətlənmir, janrın inkişaf yolunu izləyir, Turfan, Altay, Özbək, Mişar, Kazan, Krım, Anadolu, Qaqauz, Dağıstan, İraq türkləri arasında geniş yayılmış heca vəznindəki 7 hecalı, 4 misralı beş min dördlüyü qarşılaşdırır, maraqlı elmi nəticələr ortaya qoyur. Öncə bu mövzuda yazan Hammerin, İqnat Kunoşun, V.V.Radlovun, M.F.Köprülüzadənin, Haşım Nahidin, Sədad-din Nizhət və Məhəmməd Fəridin, Ə.Züfərin və Q.Yunusun, M.A.Abbasadənin, Firidun Köçərlinin, Y.Vəzirovun (Çəmən-zə-

minli), Salman Mümtazın, İsmayıl Hikmətin fikirlərinə öz münasibətin bildirir. Həmin illərdə folklorşünaslığımızda belə geniş və elmi araşdırmaya az-az rast gəlinir. Adları çəkilən araşdırıcıların əsərlərinin sadalanması və qaynaqların göstərilməsi o dövr üçün folklorşünaslarımızı istiqamətləndirmək mahiyyəti daşıyırdı.

1928-ci ilin oktyabrında bitirdiyi araşdırmada Ə.Əbid əsasən mətn üzərində işləyib. Yəni özü ciddi toplama işi ilə məşğul olmayıb. Yalnız hərdən tələbələrindən və tanışlarından topladığı bayatılardan da istifadə edib. Məqaləni aşağıdakı bölmələr üzrə araşdırıb:

I. Mədxəl

II. Bayatımı, manimi?

III. Başqa türk və tatar xalqlarının maniləri içində bayatının xüsusiyyətləri

IV. Bayatların başqa nəzm şəkillərilə müqayisəsi

V. Bayatlarla əlaqədar olan xalq ənənələri

VI. Bayatılarda qadın yaradıcılığı

Ə.Əbid yalnız bayatı, mani sözlərinin mənşəyini, janrın texnikasını öyrənməklə kifayətlənmir, tarixi keçmişimizə baş vurur, Orxan abidələrindəki 7 hecalı nəzm parçalarının bayatılarımızın inkişafında roluna nəzər salır. O, "Divan-i luğət-it-türk"ü, "Qudadqu biligi" və b. qaynaqları gözdən keçirərək yazır: "Qudadqu bilig" sahibi məsnəvi tərzində yazdığı əsərində "bu sözü dinlə, manidir", – dedikdən sonra maniyi məsnəvi şəkilində deyil, qitə şəkilində yazır, sonra təkrar məsnəviyə başlayır. Demək olar ki, "Qudadqu bilig" zamanında türklər arasında mani adında nəzm şəkli olmuşdu və bu manilər də yalnız tək qitə halında tənzim edilmişdir" (**Əbid Əmin, 1930:16, sayı 4-5**). Bu kimi qaynaqlara dayanan araşdırıcı türklərin yaşadıkları mühtəlif bölgələrdə dördlülklərə ayrı-ayrı adlar verilməsini belə izah edir: "Bizim əldə etdiyimiz nəticəyə görə bayatı təbiri kimi öləng, çır, türkü, əşülə adları da mənaca şərqi demək olduğundan bunlar da digər türk xalqlarında maninin bəstəsinə verilmiş ad kimi sayılmalıdır" (**Əbid Əmin, 1930:13, sayı 4-5**).

Ə.Əbid bir çox mülahizələrində nüfuzlu elm xadimlərinin fikirlərinə əsaslanır, onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: "Hər halda mani növünün Orta Asiya xalqları arasında Altaya qədər geniş bir sahədə "Divan-i luğat-it-türk"ün yazılış tarixindən çox əvvəl yaşadığı haqqında Kovalski kimi bizdən çox daha səlahiyyətə bir mütəəbbinin fikri ayrıca diqqət ediləcək bir nüktədir"(Abid Əmin, 1930:15, sayı 4-5).

Tuyuğun bir janr kimi formalaşmasında rübainin təsir fikrilə razılaşmayan Ə.Əbidə görə tuyuğ janrının formalaşmasına mani-bayati təsir etmişdir. Odur ki, "Divan-i luğat-it-türk"dəki yeddi hecalı mənzumələrin bayatılarımızla fərqli cəhətlərinin olmasını təbii sayır və oradakı qoşma mənasında işlədilən qoşuq sözünün bu gün bizim başa düşdüyümüz heca vəzinli bir şeir şəkli deyil, ümumiyyətlə şeir, qəsidə, rəcəz mənasında işlədildiyini göstərir.

Qaynaqlardan aldığı nümunələri yalnız formalarına, hecasının sayına görə deyil, daxili quruluşuna görə də qarşılaşdırır. Bu qənaətə gəlir ki, Xoca Əhməd Yəsəvinin "Divan-i hikmət"indəki yeddi hecalı şeirlərdə misralar 3-4 durğusu ilə verildiyinə görə "Divan-i luğat-it-türk"dəki şeir parçalarına daha yaxındır.

Şeirin daxili quruluşuna da çox önəm verən Ə.Əbid folklorşünaslığımızda ilk dəfə olaraq bu məsələni qoyurdu. Onun araşdırmasının ən geniş və həcimcə böyük bölməsi də məhz buna həsr edilib. Bayati və manilərdə misraların 6 və 7 hecalı olmasını eləcə də qafiyə, rədif, cinas və ahəng məsələsini diqqətlə öyrənib. T.Kovalskinin maniləri vəzn və ahəngə görə üç qrupa ayırması ilə razılaşmayıb.

Bir-birilə qafiyələnən misralardakı durğuların bölgüsünə 14, sərbəst misra adlanan, yəni qafiyələnməyən üçüncü misranın durğularının bölgüsünə 24 nümunə verib. Misralarda durğuların çoxluğunu poetik qüdrət, musiqililik kimi qiymətləndirib, Azərbaycan bayatılarının daha zənginliyi qənaətinə gəlir.

Ömrünü ümumtürk ədəbiyyatının araşdırılmasına həsr etmiş Ə.Əbidin müəllimi M.F.Köprülüzadə ilə mübahisəyə girməsi "Azərbaycan bayatılarında 9 növ cinasa rast gəlinirsə, türk manilərində cinas çox azdır yazması" məhəlliçilik təsiri bağışlayır.

Onun bu fikrini qəti hökm kimi qəbul etmək çətindir. Çünki 20-ci illərdə istər Azərbaycanda, istərsə də başqa türk ölkələrində manilər, bayatılar, çırlar və b. hələ geniş toplanıb nəşr edilməmişdir. Əlaqələrimizin genişləndiyi, kitablar və başqa qaynaqları əldə etməyin asanlaşdığı bir dövrdə problemə yenidən qayıtmaq, Ə.Abidin başladığı işi davam etdirmək bu gün də qarşıda duran problemlərdəndir.

Şeirimizdə vəzn, ritm və s. məsələlərlə dərinədən məşğul olan prof. Məhəmməd Əliyev bu sahədə Ə.Abidin xidmətlərini qiymətləndirərək yazır: "Ə.Abid demək olar ki, hecanın əksər şəkillərinin elmi təsnifini vermiş... Ədəbiyyatşünaslıqda yeni poetik forma məsələləri əksəriyyəti düşündürdüyü vaxt Ə.Abidin hecayı şeir tariximizin öyrənilməsi sahəsində atdığı ilk addım şeir tariximizin, onun poetik-texniki vasitələrin tarixilik baxımından tarixi-müqayisəli metod əsasında öyrənilməsinə çox qiymətli bir çağırış idi" (**Əliyev Məhəmməd, 1983:80-81**)

Əslində Ə.Abidin bu məqalələri xalqı öz kökündən ayırmaq istəyənlərə, kosmopolitlərə, "sosialist mədəniyyəti" adı altında ruslaşdırma siyasəti yeridənlərə qarşı aparılan intellektual mübarizənin tərkib hissəsi idi. Dövrün ideoloji burulğanına düşərək köhnə, "nəzmi sifətləri"ni sufi şeiri, "iyələnmiş, qoxulanmış", "ibtidai", "qeyri-mədəni" hesab edən kommunist M.Quliyevlərə, Ə.Nazimlərə, A.Şəfilərə, M.Rəfililərə və b. təsir göstərə bilmək üçün belə dərin məzmunlu araşdırmaları ortaya qoymağın özü bir qəhrəmanlıq idi. Çünki həmin dövrdə rəsmi mövqə, mətbuat "biz üzümüzü Füzulilərə, Nəsimilərə, Vaqiflərə, Mirzə Fətəliyə, Hüseyn Cavidlərə deyil, Verxarınlara, Uitmenlərə, Jül Vernlərə, Mayakovskilərə və bütün dünya klassiklərinə çeviririk" (**Gülən Adam, 1929**) əhval-ruhiyyəsidəydi.

Millətseverliyinə, vətənpərvərliyinə görə təqib edilən, işdən çıxarılan Ə.Abid həmin dövrdə mətbuatda da tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Onu marksist metodlarına yiyələnməməkdə, pantürkizmdə qınayırdılar (**Nazim Əli, 1929:59-62 sayı 3-4**). Ə.Abid də dövrünün adamı idi, mühit ona da öz təsirini göstərirdi. Hadisələrə marksizim-leninizm metodları ilə yanaşanda, tarixə sinfi

mübarizə baxımından qiymət verəndə yanlışlığa yol verirdi. O yerdə ki, ideoloji məsələni ön plana çəkməyə çalışırdı, onda elmi və məntiq üzərinə kölgə düşürdü. Onu nəinki 20-30-cu illərdə, hətta 80-cı illərdə "marksizm materialist konsepsiyası ilə tanış" olmaqda təqsirləndiriblər. Hər şeyə-ədəbiyyata, mədəniyyətə, hətta danışq dilinə belə sinfilik baxımından yanaşıldığı bir vaxtda Ə.Abid yazırdı: "Atalar sözü, bilməcə, nağıl, mahnı kimi ədəbi növlər də işçi xalq sinfinin iqtisadi bədii zövqünə aid ünsürləri əhatə edən məhsullar olduğu kimi, əşirət rəislərinin, xan və bəylərin, ümumiyyətlə əşirət aristokratiyasının həyatına, qəhrəmanlıq müharibələrinə aid mədhnamələr də az deyil" yazırdı.

Azərbaycan türkcəsinin Xorasan, Dərbənd, Kərkük, Doğu Anadolu və Güney Qafqazda yayıldığını söyləyən Ə.Abidin əsasən 7 hecalı 4 misralı şeir şəklində türk xalqları yaşayan bütün bölgələrində yayıldığını, eyni kökdən şaxələndiyini sübut edir.

Azərbaycan mətbuatında İraq türkmanlarının xoyratları haqqında ilk bilgi verən də Ə.Abid olmuşdur. Dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti bu mövzunun aktuallaşmasına imkan verməmişdir. 1960-cı illərin sonlarında professor Rüstəm Əliyevin radio və televiziyaçı çıxışları, Rəsul Rzanın, professor Qəzənfər Paşayevin məqalələri, xüsusən ikinci müəllifin ardıcıl fəaliyyəti İraq türkmanlarına diqqəti artırmışdır. Bayatılarımızdakı quş, heyvan, çiçək, meyvə, çay, dağ, göl adlarını da diqqətdən qaçırmayan araşdırıcı bu qənaətə gəlir: "Azərbaycanın əski ozanları ilə yeni el şairləri tərəfindən yaradılan bayatılar-bunları yaradan şəxsiyyətlərdəki mədəni səviyyənin ibtidailigi nəzərə alınca yüksək dərəcədə şairənə bir qiymətə malik olan qismətləri də az deyildir" (Abid Əmin, 1930: 36, sayı 4-5)

Azərbaycan Qorqudşünasları Əmin Abidin ən çox "Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr" (Abid Əmin, 1930:48-52) sayı 3(8) məqaləsindən istifadə ediblər. Lakin dövrün təzyiqlərindən ehtiyatlanan ədəbiyyatşünaslar yararlandıkları mənbəni göstərməkdən ehtiyatlanmışlar.

Əmin Abid "Kitab-i Dədə Qorqud"dakı "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu" və "Basat Təpəgözü öldürdiyi boyu" Dəvə-

darinin “Dərril-tican”dakı “Təpəgöz” hekayəsilə qarşılaşdırılır, hər iki boyun “Təpəgöz” hekayəsinin əsasında yarandığını söyləyir. Bu paralellərə uyan araşdırıcı Dəvadərinin ərəbcəsini gördüyü “Oğuznamə”nin V-VI əsrdə yazıya köçürüldüyü fikrini irəli sürür.

Araşdırıcıya görə “Kitab-i Dədə Qorqud” eposunun adı əvəzində yazılmış “Kitab-i Dədəm Qorqud əla-lisan tayifeyi- Oğuzan” (Oğuz türklərinin dilində Dədəm Qorqudun kitabı) cümləsi “Oğuznamə”nin şərqdə, istər yazılı, istərsə də şifahi şəkildə yalnız oğuzlar arasında deyil, ərəblər, farslar və başqa xalqlar arasında da geniş yayılmasından xəbər verir. “Kitab-i Dədə Qorqud”u köçürən katib bu eposun müxtəlif dillərdə tərcüməsi ilə tanış olduğu üçün oxucu çaşmasın deyərək əsərin üzərində “Oğuz türklərinin dilində Dədəm Qorqudun kitabı” sözlərini yazmışdır.

“Kitab-i Dədə Qorqud”un azərbaycanlı araşdırıcılarının əksəriyyəti dastanın Azərbaycanla bağlılığını sübuta çalışarkən böyük rus şərqşünası, akademik V.V.Bartoldun 1930-cu ildə dərc etdirdiyi “Türk eposu və Qafqaz” məqaləsindəki “Qorqud adı ilə bağlı olan epik silkin Qafqaz mühitindən kənarında yaranmış olduğunu təsəvvür etmək çətindir”¹⁶ cümləsinə istinad edirlər. Həlbuki Ə.Abid 1928-1929-cu illərdə yayınladığı məqalələrində yazırdı: “Qorqud kitabındakı mənəkəbələrin cərəyan etdiyi coğrafi yerlər də əski Azərbaycan sahəsinin dəxi tamamilə daxil olduğu göstərilməkdədir. Masalların içində zikr olunan və zəmanəmizcə məlum olan yerləri başdan ayağa qədər gözdən keçirəlim. Mardin qalası, Bayburt hisarı, Ağ hisar, Ağbaza, Gürcüstan ağzı, Göyçə dənizi, Gəncə, Dəmirqapı, Qara Dərbənd, yaxud Darvand... Bu yerləri xəritə üzərində bir-birinə bağlasaq bu nəticəni əldə edərək: İndi Şərqi Anadolu adlanan, əski Ermənistan və Qara dənizdən Dərbənd şəhərinə qədər uzanan bir sahə... Cənubi Qafqaz da buraya daxildir. Bir də hər nə qədər ad zikr olunmuşdusa da vaqələrin gedişindən Şimali İrənin də bu sahənin cənub ətəyini təşkil etdiyini təxmin edərək. Məsələn, Dərbənd və Gürcüstana kafirləri çapıb yağma etməyə gedərkən axar suların keçildiyindən bəhs edilir ki, heç şübhəsiz bunlar Kür və Araz nəhirləri ilə qollarıdır”.

80-ci illərdən başlayaraq ədəbiyyatşünas Ə.Şamilin, B.Əhmədovun araşdırmalarında Ə.Abid yaradıcılığına sıx-sıx müraciətlər edilmiş, əsərləri elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Əmin Abidin elmi məqalələri nə sağlığında, nə də sovet dövründə nəşr edilməmişdir. Bu ağır işi ilk dəfə professor Bədirxan Əhmədov görərək 2007-ci ildə Şərq-Qərb nəşriyyatında “Abid Əmin. Seçilmiş əsərləri” (Abid Əmin, 2007) adıyla böyük tirajla nəşr etdirmişdir.

“Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” indiyədək nəşr edilmədiyindən həmin əsərin əlyazmasının latın əlifbasına çevrilmiş variantını, eləcə də folklorla bağlı 1920-30-cu illərdə çap olunmuş məqalələrini bu kitaba daxil etdik. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinin 170-ci fondunda, yəni Əmin Abidin əsərləri saxlanan fondada latın əlifbası ilə makinada yazılmış 64 səhifəlik “Azərbaycan folkloru” adlı bir mətin də var. Bu araşdırmanın Əmin Abidi ola biləcəyi şübhə doğurduğundan onu kitaba daxil etmədik.

Əmin Abid yaşadığı dövrdə belə millətimizin adı türk, dilimizi adı türkcə yazılsa da, onun rəsmi sənətlərində milliyəti türk kimi göstərilərsə də, kadir anketlərində milliyəti qrafasının qarşısında öz xətti ilə türk yazsa da, həmin dövrün Türkiyə aydınlarının təsiri ilə əsərində Azəricə ifadəsini işlədib. Biz orjinala sadıqlıq naminə onları və bu gün dilimizdə işlədilməyən ərəb kəlimələrini də dəyişmədik.

İnanırıq ki, bu kitab araşdırmaçılarımıza və milli dəyərləri ziyalılarımıza gözəl hədiyyə olacaqdır.

**Professor Bədirxan Əhmədov,
Əli Şamil.**

Qaynaqlar

1. Abid Əmin (1927). Heca vəzninin tarixi (Ədəbiyyat teoriyası haqqında). “Maarif işçisi” jurnalı, sayı 3(23), səh.50-55, sayı 4, səh. 58-61, sayı 6-7 səh. 45-62.

2. Abid Əmin.(1929). Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış, (Oğuznamə. Prof. Samoyloviçə), "Dan yıldızı" jurnalı, sayı 5(29), səh. 30-32, sayı 8(32), səh.28-29.

3. Abid Əmin. (1930). Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" jurnalı, sayı 4-5.

4. Abid Əmin. (1930) Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" jurnalı, sayı 3(8), səh. 48-52.

5. Abid Əmin. (2007).Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru Bədirxan Əhmədov). "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı,

6. Ağayev İslam.(2000) Əliabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, mücadiləsi), "Elm" nəşriyyatı, Bakı.

7. Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti öz sıralarını yəni-dən qurur. (1930) "Ədəbiyyat cəbhəsində" jurnalı, sayı 4, səh. 29;

8. Əliyev Məhəmməd. (1983). Ədəbi tənqid və vəzn problemi. "Azərbaycan sovet tənqidinin problemləri", ADU nəşriyyatı, səh.80-81, Bakı.

9. Gülən Adam.(1929). Sərbəst şeir haqqında ilk söz. "Maa-rif işçisi" jurnalı, sayı 1.

10. Nazim Əli. (1929). Türk ədəbiyyatında pantürkizm və kamalizm əleyhinə. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, sayı 3-4, səh. 59-62; sayı 5, səh. 27-30.

11. Mehdi Hüseyn. (1930). Qırmızı qalibiyyət. "Hücum" jurnalı, sayı 5-6, səh.2 və s.

12. Şahbazov Əli. (1926). "İstanbul Darülfünunda Azəri ədəbiyyatı". "Kommunist", 9 fevral.

13. Zeynalli Hənəfi, Şaiq Abdulla, Musaxanlı Atababa. (1928) Ədəbiyyattan iş kitabı, Azərneşr, Bakı.

Əmin Abid
İstanbul Darülfununu ilə Darülmüəllimi
Aliyəsindən məzun

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI TARİXİ

Birinci kitab

**Bu gün Azəri türkcəsi dediyimiz ləhcə ilə danışan Qafqaz,
İran, Xorasan və İraq türklərinin ədəbi və fikri həyatları
haqqında təhlillər**

Fehrist

1. Birinci söz
2. Başlanğıc: Azərbaycan-azəri-oğuz təbirləri haqqında ümumi bir tədqiq.
3. Rusiya, Avropa, Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyatımıza aid yapılan tədqiqatlar haqqında təhlili bibliografiya

Mədxəl

§ 1. Azərbaycan və Qafqaz türklərinin məişətlərinə qısa bir baxış

- a – Əski oğuz türklərinin yaşadığı yerlər.
- b – İqtisadi həyat
- c – Totemçilik
- d – Hakim olan dinlər

§ 2. Əski oğuzlarda ədəbi həyat

- e – Ağız ədəbiyyatı.
- ə – Yazılı ədəbiyyat
- f – Vəznli nəsr və heca vəznli
- g – İlk heca vəznləri
- ğ – Xalq şairləri

Əşirət dövrü

(Birinci parça)

1. Qafqaz və Azərbaycanda ədəbi həyatın başlanğıcı
2. Yabançı ədəbiyyatların təsiri
3. Xalq ədəbiyyatının əski dövrləri
4. Çadır ədəbiyyatı: əşirət aristokrasisinin vücuda gətirdiyi ədəbiyyat
 - a) “Oğuznamə”: mövzusu və mahiyyəti
 - b) “Oğuz xan” mənqəbəsi
 - c) “Həzrət əl-risələt min kələmət Oğuznamə əl-məşhur atalar sözü”
 - d) miladi XII əsrdə “Koroğlu” mənqəbəsi

İKİNCİ PARÇA

Əsirət dövrü ilə dərəbəylik dövrü arasındakı keçid zamanı

1. Azərbaycan və Qafqazın ərəblər tərəfindən istilasını
2. “Quran ədəbiyyatı”nın ədəbiyyatımıza təsirə başlaması
3. İslamlaşmış “Oğuznamə”
4. “Kitab-i Dədə Qorqud əla lisan taifey-i Oğuzan”

a) Drezdendəki mətn və onun ətrafında yapılan tədqiqlərin mahiyyəti.

b) “Qorqud”un şəxsiyyəti və Mavəray-i Xəzər türkləri, başqırd-Qırğız türkləri və Anadolu – Azərbaycan türklərinin arasındakı mövqe və nüfuzu

c) Qorqud mənqəbələrinin bəhs etdiyi yerlər bizim indiki məmləkətlərimizlə ləhcəmizin yayıldığı sahələrdən ibarət olduğuna aid tədqiqlər

d) Qorqudun əsəri haqqında ümumi təhlil: mündəricatı, dilcə mahiyyəti, bədii qiyməti, qeyri-islami hüviyyəti

5. Nəticə

6. Əlavə (mətnlər)

BİRİNCİ SÖZ

Azərbaycanlı türklərin ədəbiyyatı tarixi bu vaxta qədər bütün təkamül xətləri nəzərə alınaraq metodik bir təhlilə məruz qalmamışdır. Ləhcəmizin genişliyi nisbətində ümumi tədqiqlər yapılmadığı kimi müqayisəli üsullara istinad etmədən nəşr olunan mətn-“texte” və materiallar da kafi miqdarda bulunmuyor. Böylə bir vəziyyət qarşısında tam bir tərkibi əsər vücuda gətirmənin qolay olmadığı hər kəscə düşünülə bilər. Bunun üçün təqdim olunan əsəri məmləkətimizdə yapılan ədəbi əməliyyələr gözilə ölçmək icab edər.

Böylə çuraq bir sahədə çalışmanın güclülüyünü biz mühitimizin verdiği cəsarətlə göstərməğə çalışdıq. Bu cəsarəti isə marksizmin Azərbaycanda təsisindən sonra inkişaf edən istehsal qüvvələri sayəsində qurulan yeni mədəniyyətə borcluyuz. Bu mədəniyyətə xidmət məqsədilədir ki, bu əsər meydana çıxdı. Bununla Azərbaycan proletariatının qurmaqda olduğu mədəniyyət binasına verilən bir ovuc mahiyyətində xidmət edə bilmiş olursaq nə mutlu...

Azərbaycanlıların ədəbiyyatı tarixisinin böylə başlı-başına bir mövzu olaraq tədqiq edildiyi qərib görünə bilər. Fəqət bir az səmimi düşünüləncə ortada bir gərabət qalmaz. Türk ədəbiyyatı tarixinin bir silsilə halında tədqiq edilməsinin lazım olduğunu qəbul edənlərdəniz. Bununla bərabər türk ədəbiyyatını müxtəlif dövrlərə, müxtəlif ləhcələrə ayıraraq – ümumi təkamül xəttini buraxmadan tədqiq etmənin daha qolay bir yol olduğu qənaətindeyiz. Bu gün istisraq aləmində yalnız bir ləhcənin ədəbi məhsulları ilə, hətta bir dilin müəyyən bir dövrünün tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər də yox degil. Ləhcəmizin hakim olduğu dairənin böyüklüğü də düşünüləcəkdir olursa, Azərbaycan türklərinin mənsub olduğu camianın ədəbiyyatı, dili, sənəti, etnoqrafiyası, musiqisi və nəqş tarixinin əlaqədar olduğu başqa türk ləhcələri məhsullarının ümumi gedışı nəzərə alınan şəraitlə tədqiq edilməsində bir bəs qalmaz. Bilxassə ki, bu türk zümresi bu gün ayrıca mütəşəkkil bir dövlətə malikdir.

Biz əsərimizi öz xalqımız üçün yazdıq.

İşçi – kəndli sinfinin səviyyəsini daima nəzərə alaraq təhlil üsuluna çox əhəmiyyət verdik. Bunun üçün təhlillərimizi də əcəmi dərəcədə xalqlaşdırmağa qeyrət etdik.

Tədqiqlərimizdə tənqidi və ciddi – dialactugue sistemə də riayət edilərək ədəbiyyatımıza yer-yer təmas edən nəşriyyat, mətnlər və tədqiqlər ilə qarşılaşdırılmışdır. Bununla şəxsi ehtirasımızı söndürmək üçün kimsəyə hücum etmək qayəsi aqlımızdan belə keçməz; məqsədimiz kütlənin özünü də mühakiməyə sövq etməkdir.

Kitabımızda ənfəs – hökmlərdən mümkün olduğu qədər saqınmağa çalışdıq. Türkoloji sahəsində daha gənc olduğumuzu dərk edərək tədqiqat əsnasında bilxassə mətnlər ilə elmi hüviyyətlərini isbat etmiş səlahiyyətli müstəşrəq və türkoloqların ədəbiyyat və etnolojimizə aid vaqə olan tədqiqlərinə də çox əhəmiyyət verildi.

Ədəbiyyatımız sahəsində tədqiqi qolaylaşdırmaq üçün kitabxanalarımızda mövcud olmayan, yaxud az bulunan mətnləri, kitabımızın sonuna ayrıca bir əlavə şəklində dərc edirik. Hər cildin sonundakı əlavə ancaq o cildin bəhs etdiyi dövrlərə aid məhsullardır.

Azərbaycanda türkoloji həyatı yeni başladığından bu gün istədiyimiz materiallar əlimizdə bulunmuyor. Bu cəhətdən kitabın ehtiva etdiyi əskiklik, ancaq zaman keçdikcə bulunacaq yeni vəsiqələrlə itmam edilə biləcəkdir. Əsərimizin qüsurlarını göstərən və yeni material əlavə edənlər, bizə yapacaqları eyilikdən çox, inqilabi Azərbaycan mədəniyyətinə xidmət etmiş olacaqdır.

Əmin Abid
İstanbul 1922 – Bakı 1927

BAŞLANGIC

AZƏRBAYCAN-AZƏRİ-OĞUZ TƏBİRLƏRİNİN MƏNŞƏYİ İLƏ İNTİŞARI HAQQINDA ÜMUMİ BİR TƏDQIQ

Ədəbiyyatımızın qədim dövrlərinə soxulub də təhriyyat ilə məşğul olunduğu zaman təsadiif edilən əngəllərdən birisi də “Azərbaycan” təbiri ətrafında hərəkət etməkdir. Yeni təşkil edilən Cumhuriyyətimizə də bu adın verilməsi, kəlmənin müxtəlif dövrlərdə qarışıq mənalar almasını mocib ediyor ki, təbirin iradəvi mövqeyini bir qat daha gücləndiriyor. Fəqət biz ədəbiyyat tariximizin elmi mahiyyətdə olmasına çox əhəmiyyət verdigimiz üçün tədqiqatımız əsnasında bu kibi əngəlləri də elmi mənşələrə bağlamaq məcburiyyəti hasil oldu; bu müqəddimənin bir tətəbbö-namə mahiyyətində olmasına səbəb də bu məcburiyyətdir.

Etnolojimiz haqqında yapılan tədqiqlərə bir baxış

Qafqasın cənub-şərq ətəgində yaşayan türklər, siyasi bir heyət halını alaraq “Azərbaycan” adında bir hökumət təşkil etdikdən sonra fikri həyatın mühüm bir cəbhəsi xalqımızın və məmləkətimizin tarixi mövqeyini təyin üçün böyük bir əlaqə göstərməgə başladı. Yeni bir mədəniyyətin quruluşu ərəfəsində böylə əlaqələr həpi faydalı mənaları daşisa da, fəqət ümumi zehniyyətlərin yanlış görüşlər üzərində qurulması, gözlənilən faydalardan çox əsassız tələqqilərin tutunmasını dəvət edər.

Xalqımızın etnik mahiyyəti haqqında tətəbböatda bulunanların əksəriyyətlə ilk qərinələrin dərinliklərinə dalaraq şimal-qərbi İran torpağının “Midiya”, “Atropateni”, bizim indiki siyasi sərhədlərimiz içində bulunan yerlərin “Arran”, “Albaniya”, “Ağvan”, “Qaspi” adları ilə yad edildigi dövrlərdə burada yaşayan insanları belə bugünkü cumhuriyyət mənasında olan “Azərbaycan” kəlməsi ətrafında tədqiq etdikləri az degildir. Gərək bu müxtəlif adlar ətrafında və gərək buralarda vaxtilə yaşamış əski xalqlar ətrafında bu günkü elmi tələqqilərin qayət gülünc bulduğu bir qaç “iştiaq pəhləvanlıqları” yapılməqdadır. Hər kəs tələffüz etibarilə

bir-birinə az-çox bənzəyən kəlmələri qarşılaşdıraraq bunlardan türk işinə, daha doğrusu, bir hökm verə bilmək, öz işlərinə yarayacaq bir mənə çıxarmağa çalışıyor.

Eyni zamanda ötədən bəri əski dövrlərə aid rəvayət və lesrandlərdə qərib təhlillər sayəsində tarixi vəziyyəti bir mahiyyət verilərək türkləşdirmiyor; bu surətlə Qafqasın indiki türk əhalisinə – əski olsun da nə olursa olsun – saxta və uydurma bir mənşə yaratmaqdır.

Göz önündə əsrin məlumdan-məchula gedən metodik tarixçiliği duruyorkən Azərbaycanda ilk insanın kim olduğunu aramaqla məşğul olmaq¹ nəticəsiz şeylərlə uğraşmaq deməkdir.

Hətta bəzi tədqiqatda çox iləri gedilərək Zərdüştün indiki azərbaycanlı kibi türk olduğu iddia ediliyor² və nəhayət, bu nəticəyə varılıyor; azərbaycanlılar atəşpərəstdir və siqə olaraq da bu göstərilir: dərəbəqlik dövründə bir çox şairlərin “Azər”, yaxud “Azəri” məxləsini qəbul etməsi, yaxud əhalimiz arasında Novruz bayramı və çərşənbə mərasimləri kibi ənənələrin yaşaması...

Hökumətimizin Azərbaycan kəlməsi ilə yad edilməsi və özümüzə “azərbaycanlı”, yaxud “azəri” deyilməsi də bu növ mühakimə yürüdənlər üçün birər qüvvətli vasitə olmuşdur. Yenə eyni mühakimənin təsiri ilədir ki, Qafqas və Azərbaycanda oturan türklərə dediyimiz “azəri” kəlməsini məxləs olaraq qollanmış olan “qeyri-azərbaycanlı”ları öz sahəmizə almaqla yanlışlıqlara düşməkdən kəndilərini qurtarmıyanlar da vardır³.

¹ “Azərbaycan” – Məhəmməd Baharlı, Bakı, 1921. səh. 31.

² “...köçəbəlik ilə mübarizə, torpağa mərubyyə, bağ və bağça salmaq, körpü tikmək, xəstəlik, soğuc ilə mücadilə, torpaqcılıq, türk məcellisi, qaranlığın və cəhalətin məğlubyyəti – işlə Zərdüştün və muğların başlıca ehkamları!” Ərəb istilasından əvvəlki mədəniyyətimizin iqtisadi və siyasi səbəblərlə degil, “Zərdüştün dini” sayəsində doğduğu qənaətdə olan mühərrir başqa bir yerdən: “Ərəb istilasını Zərdüştün ataşi ilə bərabər ölkəmizin mədəniyyət işığını da söndürdü” – diyor. Tariximiz haqqında azəri müəlliflərinin əsərləri: Y.Vəzir (“Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi, Bakı, 1926). Yenə eyni mühərrir “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı risaləsində.

³ Y.Vəzirov (Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. səhifə 85. İstanbul 1337) ilə Salman Mümtaz (“Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi, Bakı, fevral 1923) süla-

Özümüzə son zamanlarda “azəri” adını verdigimizi görərək babasının adı “Azər” olduğu üçün İbrahim peyğəmbəri türk göstərəcək dərəcədə gülünc və mənasız hərəkətlərdə bulunanlar da görünür⁴.

Bu vaxta qədər yapılan tədqiqlər əsnasında: birisi qədim dövrlərdən zamanımıza; o biri zamanımızdan əski əsrlərə doğru yürüyən iki hərəkət xətti hiss edilməkdədir. Yalnız Azərbaycan kəlməsi ətrafında dönüb dolanan hər iki xəttin gəlib dayandığı bir nəticə nöqtəsi var: qurduğumuz dövlətin həqiqi adı “Azərbaycan” və bu dövlətin hakim olduğu yerlərdə oturan türklər (şimal-qərbi İranda yaşayan türklər kibi) “azəri”dir; azərilər də atəşpərəstlik sistemi ilə əlaqədardır.

Xalqımız nələr degil?

Yuxarıda xalqımız və məmləkətimiz haqqında yapılan ümumi tədqiqlərin “ləbbi” ni göstərməyə çalışdıq. Bundan sonrakı sətirlərimizdə beynəlmiləl türkoloji həyatının qəbul etdiyi vəsiqələrə istinadən məmləkətimizin həqiqi çevrəsini ortaya çıxarmağa çalışacağıq. Fəqət qövmi və etnoqrafik təhlilə başlamadan əvvəl nələr olmadığımızı göstərməklə daha qolay bir yol getmək istəyəcəyiz. Mətbuatımıza məqalə və kitab halında əks etmək bir çox rəvayət kumələri, hənuz tarixi mahiyyət almamışdır; bunun üçün bu rəvayətləri vəqəə tərzində qəbul etmək yanlışdır. Zaman keçdikcə əldə ediləcək yeni vəsiqələr sayəsindədir ki, bu əfsanələr haqqındakı fikirlər tozih ediləcəkdir. Madam ki, tədqiqlər zamanımızın vəsiqə olaraq qəbul etdiyi hadisələrə istinad etməlidir. Məsələ, midyalıların türk-turanlı olduqlarını göstərən mənbələr çoxdursa da, bunlar hənuz beynəlmiləl elm tərəfindən qəbul edi-

ləcə Qəstəmonili olan X əsrin ərlərindən İbrahim Çələbiyi “Azəri” məxləsini daşdığı üçün azərbaycanlı ədd ediyolar. Bu fikrin tamamının əsassız olduğu tarixi vəsiqələrə istinad edərək məqalələrimizdə isbat edilmişdir. (“Maarf işçisi” məcmuəsi, Bakı, 1925 və “Türk yurdu” məcmuəsi, İstanbul, Təmuz 1924)

⁴ Mahmud Məmun “İqdam” qəzetəsi (baş məqalə) İstanbul, 21 Tışrini – əvvəl, 1926.

ləcək dərəcədə hüquqiyyət alamamışdır. Binaən-əleyh qəti olaraq “bizim babalarımız midiyalılardır”, – deyəmeyiz.

Zərdüştün bir azərbaycanlı (şimali İranlı) olması bizim tariximizi qədən əlaqədar etməz. Əvvəla: Zərdüştün türk olduğu haqqında hənuz bir kəşf yapılmadı; saniyə: Zərdüşt qədim Azərbaycan torpağında yetişmiş olsa da, o vaxtlar buradakı türk millətinə mənsub xalq kütlələrinin həyatı haqqında tarixi vəsiqələrə malik olmadığımız üçün bu torpaq üzərində qurduğumuz cəmiyyətdən əvvəl yaşayan bir cəmiyyətin dini tələqqiləri, ictimai üsulları və qurduğu dövlət bizim tariximiz demək degildir; bunlarla ancaq bizim əski cəmiyyət və mədəniyyətimiz üzərinə yaptıkları təsir dərəcəsinə görə əlaqədar ola biliriz.

Azərbaycan nərəsidir?

Bütün Şərq və Qərb mənbələri tarixində Azərbaycan kəlməsilə yad olunan torpağın sərhədlərini müttəhidən bu şəkildə göstəriyorlar.

Şərqdə Gilan və Muğan, şərq-cənubidə Əl-Cabal, Qərbdə əski Ermənistan, Qərbi-cənubidə əski Assur torpağı, indiki əl-Cəzirə və Mesopotamiyanın şərq cəhəti, Şimalda Aran-Arran (indiki Qafqaz qitəsi)⁵. Bu göstərilən yerlərin xəritədə mövqeyini təyin edərsək, indiki İran sərhədi daxilində olan Şimali Aras çayı qapsayan ərazinin olduğu qəti surətdə anlaşılır.

Müxtəlif zamanlarda ərəb və moğol istilası əsnasında olduğu kibi “Azərbaycan” adı altında Şimali-qərbi İran ərazisi ilə bərabər əski Ermənistan, Şimali İraq də Qafqaz kibi bəzi qonşu torpaqların da bir hakimiyyət altında birləşməsindən hasil olan zəhab nəticəsində qarışıqlıq yapan, yaxud Təbəri kibi müəyyən bir zamanın sərhədini göstərən müəlliflərin fikirlərini ehtiyatla qarşılamaq lazımdır. Ümumi tələqqiləri az-çox tələqqilərimizə yaxın olan, son

⁵ Domurqan, Bartold, İbn-Fəqih, Cəmaləddin Mustofi “Mirat əl-buldan”, Saci Nasiri, “Gənc daneş” müəllifi Məhəmməd Təqi və sairə. Abbasi hökumətizəmanikə təmas edən Əcəm və ərəb müəllifləri də eyni şeyi ifadə edirlər (Köp-rülüzadə Məhəmməd Fuad – “Türk dünyası” – 1919)

əslərdən qalan vəsiqələr də bu xüsusda bizə yardım ediyor. O cümlədən Qarabağ xanlığının tarixinə aid bir əsər vücuda gətirən Seyid Məhəmməd Mehdi Qafqas feodalları dövründəki Gəncə xanlığının sərhədlərini qeyd edərkən Azərbaycanın yalnız Təbriz həvalisinə aid bir ad olduğu fikrini bu sətirlə təyid ediyor: “...və dəxi həmişə məskənləri və məhəlli-iqamətnesinlər; Gəncə şəhəri olub təmamiyi-vilayəti-Gəncə onlara mütəəlliq olub, Gürcüstanla onların sunur-sərhədi Sınıq Körpü Yuxarı Sivri Daş və Azərbaycan ilə sərhədləri Ərəs çayı və Xudafərin körpüsü olub Gəncədə daim sakin və hakim olublar...” “Asar-ül-Cəmal” əlyazması, vərəq 9 b (tədqiq etdiyimiz nüsxə şair Müznibin* xüsusi kitabxanasındadır). Şair Salman Mümtaz “Asarul-Camal” tərəfindən yazıldığını qeyd ediyor (Molla Pənah Vaqif – səhifə 4), yanlışdır.

Arasdan Qafqas dağlarına qədər Xəzər dənizinə mücavir olaraq uzanan ölkə isə yenə əski mənbələrə görə müruri-zamanla Aqvan, Albaniya, Aran, Qarı və Qafqas adlarını daşımışdır⁶.

Hökumətimizin Azərbaycan adlanması

Son əslərdə bəzi Rusiyalı və Avropalı mühərrirlər onları təqlidən məhəlli müəlliflərin – vəqə olan nəşriyyatında bizim ölkənin adı da tək-tük “Azərbaycan” deyə qullanılmağa başladı. Məşhur akademik V.V.Bartold son zamanlarda cərh etmişdir⁷. Qayət məhdud olan bu nəşriyyata rəğmən ta son yıllara qədər əhalimiz özünü torpaq etibarını ilə Qafqaslı bilmişdir. Qafqas təbiri daha müntəşir olmuşdur. Nəhayət, 1919-da Tiflisdə təşkil edilən Seym* adında kapital ideyasının az vaxtda dağılması mütəəqib

*Şair Əliabbas Müznib Ə.Abidin böyük qardaşdır. 1937-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur. (B.Ə).

⁶ В прежние историческое периоды река Аракс отделяющая теперь Кавказский Азербайджан от персидского была резкой этнографической границей, отделявшей Иранскую Мидию от яфетической, по терминологии Н.Я.Марра, Албании./Краткий обзор истории Азербайджана, стр.138/.

⁷ Краткий обзор истории Азербайджана: место прикаспийских областей в истории мусульманского мира.стр.139-147, Баку 1925

* Zaqafqaziya Seymi nəzərə tutulur. (B.Ə)

gürcü və ermənilər kibi Seymdə bulunan türk üzvlər bizim də təsis etdigimiz siyasi heyətə bir ad aramışlar. Fəqət bizdən daha mütərəqqi olan qonşularımız gürcülər ilə ermənilərin doğru olaraq sırf etnik nöqtəyi-nəzərindən öz yeni dövlətlərinə gürcü və erməni cümhuriyyətləri adını verdikləri halda türk üzvlər hökumətimizə bir ad vermək üçün qərib mühakimələr yürütmüşlərdir.

Əski çürümüş islamı elmlərdən olan “elmi-kəlam”da bir “kəbirən-səğirən” məsələsi var: Seymdə bulunmuş türk üzvlər də hökumətimizə “Azərbaycan” adını verərək həman-həman “kəbirən-səğirən” üsulunda bir mühakimədə bulunmuşlardır:

a) Şimal-Qərbi İranda yaşayan türk xalqının oturduğu yerin adı Azərbaycandır.

b) Bizim Şərqi-cənubi Qafqasda yaşayan əhali də qərbi-şimali İranda türkklərin eynidir.

c) Binam əleyh Şərqi-cənubi Qafqasda oturan türklərin məmləkətlərinin adı da Azərbaycandır⁸.

Qövmiyyət məlumatı bir tərəfə dursun dövlət məfhumunu böylə idrakdan aciz olduğunu göstərən bu təzi-mühakimə əsrimizin hakim olan sxolastik prinsipləri qarşısında çürük və mənasız qalır.

Atəşgədlər bizim malımız da degil

Bizim atəşpərəstliklə əlaqədar olduğumuzu önə sürən mühərrirləri yanılmaqda amil olan səbəblər içində Azərbaycan təbiri olduğu qədər Bakının Suraxanı kəndindəki atəşgədlərin varlığı da amildir.

⁸ Mustəşriq V.V.Bartoldun bu xüsusda yurutduğu fikri həman-həman bu hali ehtiva ediyor “...но термин Азербайджан избран потому, что когда устанавливалась Азербайджанская республика, предполагалось, что персидский и этот Азербайджан составят одно целое, так-как по составу населения, они имеют очень большое сходство. Но этот основании было принято название Азербайджана, но конечно теперь, когда слова Азербайджана и особый республики, приходится путаться и спрашивать, какой Азербайджан имеется в виду: Азербайджан персидский или этот Азербайджан. («Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира». Стр.57)

Biz atəşkədə təşkilat ilə də münasibətdar olduğumuz nəzəriyyəsinə yenə əhalimizin ictimai təkamülünə istinadən cərh edəcəyik. Bu vaxta qədər türkoloq və müstəşriqlər tərəfindən yapılan tədqiqlər əsasında Azərbaycan və Qafqas türklərinin atəşpərəst olduqları hənuz meydana çıxmamışdır. Əgər Qafqas və Azərbaycana hicrət edən türklər buradə Zərdüştün dinini qəbul eyləmişə mühacirətlərinin başlanğıcından qəti surətdə müsəlman oluncaya qədər keçən zaman içində bunların yenidən bir çox atəşpərəstlik müəssisələri vücuda gətirmələri icab edərmiş.

İkincisi, daima bir insani məddü-cəzir hərəkətinə məruz bulunan Qafqas və Azərbaycan İraqa, əski Ermənistanə, Şərqi Anadoluya atəşkədələr diyarından köçən türk qəbilələrinin getdikləri yerlərdə də atəşkədə təşkilatı qurmaları lazım gəlirdi; halbuki, tarixi materiallar bunu da bizə göstərməyir.

Bu vaxta qədər yapılan bütün tədqiqlərdəki gərəklər Suraxanı, gərəklər Təbriz atəşkədələrinin əslən hindli olan məcusilərə aid olması haqqında mütəhəd bir cəbhə bulunuyor; eyni zamanda yaxın keçmişə qədər atəşkədələərə ibadət məqsədilə gələn ziyarətçilərin də bunlar olduğunu qeyd ediyorlar⁹. O cümlədən Edqar Bloşenin bu mövzuya toxunduğu zaman əldə etdiyi nəticə də diqqətə layiq bir şeydir. Ona görə tarixi qəti surətdə bəlli olmayan bir zamanda Zərdüştün dininə mənsub atəşpərəstlər Azərbaycandan qalxaraq Abşeron yarımadasına gəlmişlər və orada dənizdən iki fərsəx qədər içəridə məşhur Bakı atəşkədəsini təsis etmişlərdir¹⁰. Dünya

⁹ “Qızıl qələmin (sayı 4, Bakı 1924) 1920-ci illərdə Bakıda basılmış rusca “Sə-nayeyi-nəfisə” məcmuəsindən nəqlən göstərdiyi məxəzlərdən: akademik Dorren, professor Berezin, ingilis misyonerlərindən Hanovoy, Renyeps, Bronevski, Emixvald, Petsoldt, Cakıvlu, gənc danəş sahibi Səməd Təqi, “Təqdim əlbəldən-Nasiri”, “Fərhang-əncüməni-ara”, “Ayineyi-İskəndəri” atəşkədələrin ancaq məcusi hindlilərə aid olduğunu tədqiq və müşahidələrlə istinadən qətiyyətlə söylüyorlar ki, “Qızıl qələm”in yürütdüyü bəzi hökmləri, kəndisinin göstərdiyi bu mənbələr belə çürüdüyor.

¹⁰ Edqar Bloşenin “Məzdəizmin türklərin etiqadları üzərindəki təsiri adındakı tətəbbönaməsinin tərcüməsi (“Milli tətəbbö” məcmuəsi, sayı I, səhifə 142, İstanbul, 1331).

fikriyyatının əlaqədar qisminin də göstərdiyi vəchlə indiki vəsiqələrə istinadən Təbriz civarındakı və Bakıdakı atəşgədə binaları bizim mazimizdən qalan öz mədəni miraslarımız ədd olunamaz. Buna görə bizi yaşadığımız torpaqlara bağlayan, yaxud torpaqlarımızı bizə mal edikən hadisələri bugünkü ictimai-iqtisadi həqiqətlərin qoynunda aramalıdır.

Qövmi vəziyyətimizə görə yuxarıda təmas etdiyimiz kibi məmləkətimizə Azərbaycan adı verilməsinin doğru olmadığını önə sürən akademik Bartold ölkəmiz üçün həqiqi və tarixi ad olaraq Aran-Arranı göstərir¹¹.

Doğrudur, məmləkətimizin əski adlarından biri də “Arran”dır. Fəqət “Arran” təbirinin də bizim cəmiyyətimiz tərəfindən verildiyi qətiyyətlə məlum degildir. Bunun üçün biz özümüzü “Arran” təbirinə də nisbət edəməyib: bənligimizi etnik vəziyyətimizdə aramamız lazımdır.

Tarixi mənbələrin bizə qətiyyətlə söylədiyi kibi Şimali İran və Qafqaz torpaqlarına gələn türklər: hunlar və Oftalit-Eftalit kibi qollarıdır (miladi 618-91: Dugini, “Ümumi hunlar tarixi”, tərcüməsi)¹².

Hunların ümumi hicrətləri əsasında Mərkəzi Avropaya qədər gedişlərində olduğu kibi Qafqaz və İranda da köçəbə üsulları ilə nə şəkildə etnik bir təsir yaptıkları aydın olaraq tarixcə məlum degildir. Bunlardan sonra ög müəsər xəzərləri görüyoruz (miladi III-IV əsrlər). Xəzərlərin uzun zamanlar Cənubi Qafqaz və Şimali İran əyalətlərinə basqın yaparaq çapovulçuluqda bulduqları da məlumdur; ərəb xəlifələri Yezid və Hişam zamanında xəzərlərin ərəblərlə olan müharibələrinə həqq bizim torpaqlar səhnə olmuşdur (miladi 720-799)⁴.

¹¹“... если нужно было бы придумать термин для всех областей, которые объединяет сейчас Азербайджанская республика, то скорее всего можно было бы принят название Арран”. («Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира.стр.57.)

¹² Duginis “Xəzər” təbirini “Xozar” şəklində qəbul ediyor, tədqiq ediləcək bir şeydir.

⁴ Əbül Fərac, Porfir, Loqonfur, Teofanə istinadən Dugins (tərcümə)

Xəzər sahilindəki qövmlər ilə Şimali İrandakı fəqir əhaliyi, erməni və gürcü kəndlərini uzun müddət atəş və qan içində bura-xan istilaçı xəzərlərin Qafqas və Şimali İranın qövmiyyəti üzərində təsir yaptıkları, heç olmazsa sonradan gələn türk xalqlarına bir zəmin hazırladıqları inkar edilməz¹.

Xəzər istilasını müəssər olmaqla bərabər bunlar da özlərindən sonra ölkəmizə mühacirət edən türkləri öz əşirətləri içində əritmə-dilər. Bilkəs Şərqdən – Mavərnəhrdən axın-axın gələn türk qövmlərinin vücuda gətirdikləri xalq əksəriyyəti içində türkləri əriyüb ortadan qaldırdılar². Qafqasın türk qisminə, Şimali İrana, əski Ermənistan və indiki Gürcüstana, Əl-Cəzirəyə, eyni zamanda müştərək bir bənlük verən türklərin bir səhifə əşirət və qəbilələrdən mürəkkəb olduğu tarixcə məlumdur: tərəkəmələr, bayatlar, səlcuqlar, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, təkələr, saluqlar, qanqlılar, ilbəklər, çitaqlar, çavdarlar, qaramanlar, qarakeçilər, qarapaqlılar, çəpənilər, yumudlar, afşarlar, qacarlar və i.a.

Bu müxtəlif qəbilələrin yaşadıkları yerlərdə az-çox fərqli ləhcələrə malik olmuş və müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarla hökumətlər vücuda gətirmişlərsə də bunların həpsinin oğuz camiasına mənsub olduğu haqqında bütün elmi mənbələr müttəhidir³.

¹ Azəri ədəbiyyatında türkcənin təkamülü. Əmin Abid (“Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi numero 2-3, Bakı 1926).

² Xəzərlərin imhasında Bizanslılar və ruslarla bərabər Qafqazı istila edən Səlcuq türkmənlərinin də rolu olmuşdur. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Türkiyə tarixi, səhifə 35.

³ Abbasi xəlifələrinin əskəri təşkilatında bulunan və əski Ermənistan ilə Xorasan arasında iqamət edən türkmənlərdən bəhs edərək tarixçi Dugins ərəb müvərrixlərindən İbn əl-həmas və İbn əl-Əsirə, Bizans müvərrixlərinə istinad edərək onların ğoz-ğuz-uz-oğuz olduğunu təyid eyliyor. [Arteq türkmənləri-hunların ümumi tarixi tərcüməsi – on ikinci bab]. İran mənbələrində də bu müvzuya aid məlumat təsadüf ediliyor. Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə Ağqoyunlulardan bəhs edərək böylə diyor: “İn taife ra ağqoyunlu quyənd və çənançe dər kotabe-təvarix məstur əst. Əcdad-e işan dər zəmanə – oğuz xan ke qəbl əz zuhur-e İslam bude və əz əqsayi-məşriq təşəkkor be İran kəşidsənd və bər əksər vilayəti-məşriq kəşte dər Hüdud Diyarbəkər rəxtə-iqamət əndaxtənd”. (Töhfeyi_Sami, Sultan Yəqub bəhsi)

Hicrətdən əvvəlki dövrlərdən başlayan əsrlərdən zamanımıza qədər məmləkətimizin mütləq əhalisini təşkil edən bu oğuzlardır⁴. Ədəbiyyatımız tarixinin gəlişi və ləhcəmizin keçirdiyi təkamül dövrləri də bunu açıqdan-açığa göstərir. Zaman keçdikcə oğuzların başqa qövmələr, qəbilələr tərəfindən həzm edildiyini tarix bizə göstərmir.

Hunların, Aftalidlərin, xəzərlərin məmləkətimizdəki hakimiyyətləri maddi istehsal şərtlərinə istinad etmiyordu. Bunların həyat üsulları təfili (parazitçilik – red.) və müstəhlək idi. İstədikləri kibi basqınlar yaparaq burada torpağa yerləşən köçəbə və zəif olan çalışıcı cəmiyyətlərin məhsullarını silüb süpürüyorlardı. Halbuki, oğuzlar tamamilə bunların əksinə olaraq bir həyat quruluşu qəbul etmişlərdi. Bu da istiləçilərin yaşayış şəkillərinə nisbətli istehsal üsullarına və iqtisadi əsaslara istinad edən bir quruluşdu.

Tarixi vəsiqələrin göstərdiyinə görə oğuzlar gəlib yerləşdiyi torpaqlar üzərində hunlar və xəzərlər kibi keçici külək (ruzgar) təsiri buraxmazlar; özləri əkib-biçdilər və müstəhsəl olaraq yaşadırlar. Bu sürətlə ibtidai olsa da mədəniyyətlərini sapanlar ilə (xışlar ilə) torpağa işlədilər, o qədər ki, vəhdət və ölüm gətirən qanlı moğol istismarı belə onların sapanlarını torpaqdan ayırmadı və məmləkətimizin etnik çöhrəsini qətiyyənlə dəyişdirmədi. Bu iqtisadi quruluş sayəsindədir ki, bir bu qədər yıldan bəri oğuz türkləri Şimali İran, Qafqasda mütləq bir əksəriyyəti ilə yerli, daha elmi bir təbir ilə əkinçi (çiftci) olaraq yaşamaqdadırlar.

⁴ Akademik V.Bortold miladi VI əsrdə Çin sərhədlərindən Qara dənizə qədər uzanan böyük sahədə hakim olan türk qövmə və qəbilələrinin oğuzlardan ibarət olduğunu qəti surətdə qəbul ediyor (Fransız və islam ensiklopedisində “ğuz” maddəsi və Bakı türkoloji qurultayında oxunduğu rapor ilə “Записки восточного отделения русского имперского археологического общества, том VIII, Петербург 1894 г.). Professor Köprülüzadə Məhəmməd Fuad həman bütün əsərlərində bizim qovmi mahiyyətimizə təmas etdiyi zaman köçəbə oğuzların müxtəlif zamanlarda İranın Şimali vilayətləri, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, İraq, Hələb həvalisi və bütün Anadoluda yerləşməklə onlara qəti bir etnik çöhrə verdiklərini qeyd ediyor. (türk ədəbiyyatımızda mütəəssüflər. Türkiyə tarixi, Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər).

“Oğuz” təbirinin son əsrlərə qədər Qafqas türkləri arasında yaşadığı haqqında belə əlimizdə vəsiqə vardır. Səyyah Oleari 1637-ci il tarixində İrandan dönüşü əsnasında ziyarət etdiyi Dərbənd şəhərində əhalidən bura oğuzlarına aid məlumat toplamışdır. Oleari eyni zamanda oğuzların məşhur “Oğuznamə”lərindən bir parça olan “Dədə Qorqud” mənqəbələrinin də burada yaşadığını söyləyir¹.

Olearidən sonra Dərbənddə oğuzlar haqqında məlumat toplayan köhnə knyazlardan D.Kantemirdir ki, 1722-ci ildə əski Rusiya çarı Böyük Petro ilə bərabər Dərbəndi ziyarət etmişdir. D.Kantemirin Dərbənd ziyarətinə aid əlyazmalarından istifadə edən Fren oğuzların o civardakı izlərindən bəhs ediyor².

Əlimizdə bulunan ədəbiyyatımızın qədim vəsiqələri də göstərir ki, təkamül nəticəsində olaraq az-çox fərqlər iradə etməklə bərabər əsrlərcə əvvəl danışılan dil bizim bu gün danışdığımız dilin eynidir.

Havi olmaqla bərabər islamiyyətdən əvvəl türklər içində yaşayan bir çox ənənə və ayinləri, ictimai tələqqiləri də ehtiva edər. Bilxassə bu cəhətlər ərəb dilinin türklər arasında yeni-yeni intişara başladığı bir dövrün qara xarakterlərini göstərdiyindən və eyni zamanda miladi IX əsrin başlanğıcında Abbasi xəlifələrindən Harun-əl Rəşidin həkimbaşısı Cəbrail ibn Bəxtşu tərəfindən ərəbcəyə tərcümə edilən “Oğuznamə”nin bir hissəsi olduğundan¹ o zamanlar Şimali İranın və Qafqasın əhalisi və etnoqrafiyası haqqında verdiyi məlumat diqqəti cəlb edəcək bir şeydir.

Bundan başqa öz zamanlarında Şimali İranla Qafqasın cənubundan, Anadolunun Şərqi tərəflərindən ibarət olan məmləkətlərinə – öz qövmələrinin adına izafətən – oğuz degildiyi də bizə göstərdiyi üçün nəzərimizdə daha böyük bir qiyməti vardır.

¹ Səyyah Olearidən nəqlən Kozubski: E.И.Козубский: Истории города Дербента. Темирхан-шура.1906.

² “...Signa antiqua hieroglyphica et alia scripta Ogusiana gual in muro urbis et monumentis sunt observata...” (Sichwald, Reuseete.B.II.,s.212).

Bartoldun “Yenə Qorqud haqqında məlumat” sərəlvhəli məqaləsindən nəqlən.

¹ “Oğuznamə” haqqında kitabımızın “Çadır ədəbiyyatı” qismində əlavə izahat verilmişdir.

Mövzularının vüqu bulduğu yerlər: Qərbdən Mardin, Bayburd, Trabzon, Qara dəniz; şimaldən: Gürcüstan, Bərdə, Gəncə və Dəmir qapu, Qara Dərbənddən (qara Dərbənd) keçən bir xəttin təhdid etdiyi topraq içində olan “Dədə Qorqud” kitabının məmləkətimizə əskidən oğuz degildiginə aid bir çox parçanı burada nəql ediyoruz:

“...Böylə degəc qız Beyrəki aşıqiəmişdi aydır: – Əgər səni həsardən aşağa yorğanlə salındırcaq olursəm babanə, ananə verəcəq olursəm bəni bunda gəlüb həlallığə alurmisən, didi. Beyrək and içdi: qılincımə toğranayın, oxumə sancılayın, yer kibi kərtiləyin, topraq kibi savrulayın, sağlıgə varəcəq olursəm oğuzə gəlüb səni halallığə almazsım, – didi” (səhifə 53).

“Beyrək aydır: gördüm ki, qızlar bu qaftanlə məni tanıdılar, qalın Oğuz bəgləri dəxi tanırlar didi. Görəyim Oğuzda mənim dostum, düşmənim kimdir, didi” (səhifə 59).

“Bir gün olə düşəm öləm, sən qaləsən, yay çəkmədin, ox atmədin, baş kəsmədin, qan dökmədin, qanlı Oğuz içində çöldi əlimdən yarınki gün zaman dönüb, bən ölüp sən qalıncaq tacım təxtim sana vermİYələr sonı aldım ənəmlədim oğıl, – didi” (səhifə 69).

“Şahbaz ayğırını çəkdirdi bütün bindi. Xəsmiini, qovmini ayırdi evini qurdi, Oğuzdan köç eylədi Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdi. Toquz tümən Gürcistan ağzına varub qondı, qaravulluq eylədi, yad kafər gəlsə başın Oğuzə ərməğan göndərdi (səh.132).

Qan Turalı ayıdar: yığılsun Oğuz illəri, mana yarar, qız bulmadım (səhifə 96).

Anlaşılr ki, çox əvvəllər babalarımızın yaşadıkları topraqlarda öz saf tələqqiləri hakim olduğu zamanlar məmləkətlərinə böylə Oğuz adı vermişlərdir. Fəqət sonralar zaman keçdikcə ərəb dinindən bir çox ünsürlər alaraq daha qüvvətli bir surətdə inkişaf edən – Avropa türkoqlarının təbiri mocibincə “müsəlman İranlılıq yavaş-yavaş bunların üzərinə təsir yapmağa başladı; bu təsiri o biri tərəfdən ərəb də qüvvətləndirdi. Qövm, qəbilə adı ortadan qalxdı. Hər kəs özünə yalnız müsəlman dedi. O qadar ki, “Dədə Qorqud” kitabında adamların, qəhrəmanların adları Buğac, Salur

Qazan, Yügrük, Domrul, Beyrək, Qarçar kibi türkcə ikən, sonralar babalarımız müruri-zamanla Həsən, Hüseyin, Əli, Vəli oldu. İştə bu qüvvətin təsirləri altındadır ki, əski iranlılıq yenə xortladı: köhnə “Azərbaycan” adı Cənubi oğuzların məmləkətinə təkrar yapışdırıldı. Halbuki, Dədə Qorqud əsərində Gəncə, Bərdə, Dərbənd kibi şəhərlərimizdən bəziləri açıqdan-açığa təşriq edildiyi halda “Azərbaycan və “Atəşkədə”lərdən qətiyyəən bəhs edilməz.

Əlimizdə bulunan ədəbiyyatımızın əsridə vəsiqələri də dil və ləhcə təkamülü nəticəsində olaraq az-çox fərqlər göstərməklə bərabər əsrlərcə əvvəl danışılan dilin bizim bu gün danışdığımız dilin eyni olduğunu göstərir: bu dil də oğuz türkcəsidir.

Füzuliyə öz şairimiz deyir: halbuki o heç bir zaman “Azərbaycan” degilən torpaqda yaşamamışdır. Məlum olduğu vəchlə Füzuli İraqda yetişmiş bir simadır. Böylə olduğu yerdə ona öz şairimiz deməməmiş lazım gəlir; lakin bu hərəkət doğru olamaz, o bizim şairimizdir. Çünki dili, ləhcəsi, bütün səciyyəsi (xarakteri) ilə bərabər bizimki kibidir. Yəni o da bizim kibi oğuzdur.

Bürhan-əd-dini ədəbiyyatımızın böylə şəxsiyyətlərindən ədd ediyoruz. Halbuki bu da “Azərbaycan” deyilən yerdən degil, Anadolunun Sivas vilayətində doğub böyümüşdür. Bunu da qəbul etməməmiş icab edər, fəqət Bürhanəddinə öz şairimiz deyir, çünki ana dili oğuz dilidir və o da oğuzdur¹.

Yuqarıdan bəri yapıdığımız təhlillərin də göstərdiyi vəchlə bizim topraqlarımızda yaşayan türklər hal-hazırda Xorasanda, Təbriz civarında, İçəri İranda, İraqda, Kürdüstanda və bütün Qafqasda yaşayan türklər kibi oğuz camiasinə mənsubdur. Bu camianın müxtəlif qismlərinin ayrı-ayrı adları olan türklərdən yaşama-ları, onların dil və ədəbiyyatlarının bir-birinə yabançı olduğunu

¹ Таким образом происходит распадение огузов на три народности, из которых две раньше подчинились оседлой жизни, а третья оседает в настоящее время. Эти народности – османы, азербайджанцы и оставшиеся в Средней Азии потомки огузов – туркмены. «В.В.Бартольд. Обзор истории тюркских народов..Баку,1925. Стр.138

icab etdirməz. Nəsil ki, İraq, İran və Qafqasdakı türklərin bu vaxta qədər yaratdıqları ədəbiyyata tamamilə yekpərə bir çöhrə ərz etmişdir.

Bu əsaslara və bugünkü vəziyyətə görə Dərbənddən Bağdada, Xorasandan Qara dənizə qədər yayılan geniş topraqlar üzərində yaşayıb da eyni dil və ləhcə ilə danışan türklərin yaratdığı ədəbiyyat bizim ədəbiyyatımız deməkdir. Kitabımızın proqramı üçün aldığı ədəbi sərhədlər yuxarıda adları yad edilən yerlərə dayanan xətlərdir.

Yer adlarına gəlincə əsərimizdən yalnız bugünkü coğrafi təbirləri qollanacağız. Avropa müstəşriqləri kibi rus mütəbərlərindən V.V.Bartold və Türkiyə alimlərindən Köprülüzadə Məhəməd Fuad qarışıqlığa meydan verməmək üçün son yazılarında Şimal-Qərbi İrani – “Azərbaycan”, bizim indiki cümhuriyyətimizin tutduğu yerləri “Arran” təbiri ilə göstəriyorlar. Biz isə “Azərbaycan” kəlməsi ilə Şimal-Qərbi İrani qəsb etməklə bərabər hökumətimizin hakim olduğu topraqları əhalimizcə daha müstəməl olan Qafqas təbiri ilə yad edəcəgiz.

ƏDƏBİYYATIMIZA AİD YAPILAN TƏDQİQLƏR HAQQINDA

TƏHLİLİ BİBLİOQRAFİK MƏLUMAT

Ədəbi dövrlərin tədqiq və təhlilinə başlamadan əvvəl üsula riayət edərək biblioqrafiya məlumatı vermək məcburiyyətindəyiz. Bunun üçün bu vaxta qədər Avropa, Türkiyə, Rusiya və Qafqasda ədəbiyyatımız haqqında yapılan nəşriyyatı gözədən keçirəcəyiz. Bu xüsusdakı təhlillərimiz qısa olmaqla bərabər ümumdür; Azəri tədqiqinin müxtəlif dövr və şəxsiyyətləri üçün iləri sürdüyü iddia və nəzəriyyələr isə öz bəhslərində vəsiqələr ilə qarşılaşdırılacaqdır.

I. Avropada yapılan tədqiqlər:

§1. Ədəbiyyatımızın ilk dövrlərinə aid mühüm bir vəsiqə olan və dünyada yalnız bir nüsxəsi bulunan “Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisan taifey-i oğuzan”¹ haqqında alman alimlərdən Fleyşerin Drezden kitabxanası yazmaları üçün tərtib etdiyi kataloqda ibtidai məlumatı vardır.

§2. Yenə alman türkoloqlarından Dits tərəfindən Drezdendəki Qorqud kitabı ayrıca kopya edilmişdir. Bu nüsxə Berlin Kral kitabxanasında pe-ça kataloqunda 203 numerədədir. Dits, eyni zamanda Qorqud kitabından “Basatın Təpəgözü öldürməsi” əfsanəsini almancaya tərcümə edərək mətn – teksti ilə bərabər 1815-ci ildə nəşr etdiyi şərqşünas materiallarına aid “Den Kwurdi-geiten non Azien” adlı əsərində basdırmışdır.

§3. Hiyoldeke – Hijoldege adında bir alman aliminin 1859-cu ildə “Qorqudun yazma nüsxəsini kopyə etdiyini və mühüm qismlərini almancaya tərcümə etdiyini, fəqət bir çox yerlərini oxuyamadığı üçün təb” etdirməkdən vaz keçdiyini akademik V.V.Bartold söyləyir.

§4. Münixen darülfünununda rus və ingilis dil və ədəbiyyatları professoru olmuş və 1833-1835-ci il tarixlərində Qafqasda

¹ Drezden kitabxanası. Yazma, numero 86.

yaşamış olan Fredrix –fon-Bodenştedt Freidrich Fon Bodenstedt-in alman dilində nəşr eylədiyi iki mənzum əsəri var:

I – “Mirzə Şəfinin təranələri” – Die Lieder des Mirza Schaffi”-dir (ilk dəfə olaraq Berlində 1851-ci il tarixində təb olunmuşdur)

II – “Mirzə Şəfinin miraslarından” – “Aus dem ach lafte des Mirza Saffi” adlı kitabıdır (ilk təbi 1891-ci il Berlin)

Hər iki əsərin daşdığı ad, ilk baxışda onların dərəbəglik dövrü şairlərimizdən məğzub Mirzə Şəfi əsərlərindən tərcümə olunduğu zəhabini veriyor; hətta ilk əsər Almaniyada nəşr edildiği zaman bir çox mənbə tərəfindən böylə tələqqi olunmuşdur. Bunun üçün Bodenştedt ikinci kitabının sonuna əlavə etdiyi uzun izahat ilə şayə olan bu fikri rədd və cərh eyləmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bodenştedt kitablarındakı bütün şeirlərin özünə aid olduğunu açıq bir dil ilə qeyd ediyor. İki əsərinin mündəricatı içində yalnız bir qitənin Mirzə Şəfidən tərcümə eylədiğini qəti surətdə söyləyər¹ də qitənin əslini də nəşr ediyor.

Bu fikri sonralar Brokhauzun nəşriyyatından olan almanca ensklopediya da təyid ediyor².

A.Krımski də əsərlərində bu xüsusə yaxlaşırkən tərəddüd göstərməklə bərabər, Bodenştedtin Mirzə Şəfidən tərcümə etmədiyini də əlavə ediyor³.

Göz önündə bu tədqiqat duruyorkən “Xudayi-nabat” olaraq ədəbiyyat tarixi ilə məşğul bəzi mühərrirlər eyni yanlış fikirləri tədqiq və təhqiq etmədən bizim mətbuatımızda da əvirüb-çevirüb nəşr ediyorlar⁴.

¹ Aus dem achlaffe des Mirza Schaffi pag.190.

² Brochhaus: Konversationg, Lexikon. Baxınız “Bodenştedt” maddəsinə.

³ «Боденштедт дал не перевод, а переделку, в которую внес очень много своего собственного повидимому, от подлинного млиафии осталось у Боденштедта совсем мало» / А.Крымский. История Турции и литературы, том.2,стр.140./

⁴ Firidun bəg Köçərli Bodenştedt haqqında yazdığı haşiyədə Berlin şəhərində “Qəzəlliyate-Mirzə Şəfi” ünvanında öz əşarını çapa verübdir” – tərzində bir

Həqiqi vəsiqələrə degil, ağız şayiələrinə və romantik təhlillərə istinad edən bu kibi nəşriyyat bir taqım yanlış tələqqilərin inkişarından başqa bir şeyə yaramaz.

“Bodenştedtin tərcümə etdiyi və Mirzə Şəfiyə aid olduğunu iddia eylədiyi qitəyə gələlim: O, Mirzə Şəfinin əlyazısı ilə olan bu qitənin kalışesini “Mirzə Şəfinin miraslarından” adlı kitabının 207-ci səhifədə nəşr ediyor.

Halbuki, Bodenştedt bu qitəyi Mirzə Şəfiyə mal etməkdə qətən yanlışdır. Bu qitənin Füzuliyə aid olduğunu və Füzulinin müntəşir mətbu” divanından bulunduğunu qeyd ilə onun “Mirzə Şəfidən heç bir şey tərcümə etmədiyini iddia edə bilirik. Bu surətlə A.Krımskinin Mirzə Şəfidən Bodenşteddə az-çox şeylər qaldığı haqqındakı fikri də öz-özünə qiymətini itirmiş olur¹.

O halda Bodenştedin əsərləri Mirzə Şəfinin adını Avropaya tanıdırmaqdan başqa, ədəbiyyatımız tarixi nöqtəyi-nəzərindən yapmış bir vəzifəyə malik degildir.

Bodenştedtin “Mirzə Şəfinin tərənələri” adlı əsəri 1880-ci il tarixində N.İ.Enfert tərəfindən rusçaya də tərcümə edilmişdir.

§5.Qərb aləminə şeirimizin müəyyən bir dövrünü dərlitoplu tanıdan ilk əsər deyə bilirik ki, “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” ki, Adolf Berje sahib-cənabının ehtimalı ilə mətbu olunubdur, sənə 1867-ci ildə Leypsiq şəhərində” kitabəsi altında nəşr olunan risalədir.

qeyd varkən, əsərinin mətnində buna tamamilə zidd olaraq “Almaniyada Mirzə Şəfinin məcmuəsi (Bodenştedt) adlı şəxsin ehtimamilə nemsə dilinə tərcümə olunubdur – deyə hökm veriyor. (“Mirzə Fətəli Axundov” risaləsi – səhifə 4, Tiflis – 1911) və (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I cild, 2-ci hissə, səhifə 476-477)

Köçərlinin təsirinə qapılaraq Vəzirov** də Fazil Mirzə Şəfinin şeirlərinin məcmuəsi alman dilinə tərcümə olunaraq ədib Botenştedt ehtimami ilə basılmışdır”. –diyor. Salman Mümtaz da eyni yanlışlığı daha müğəlləq bir şəkllə salmışdır. (Azərbaycan ədəbiyyatı, Mirzə Şəfi Vazeh, müqəddimə)

* Alman

** Y.V.Çəmənəzəminli nəzərdə tutulur (B.Ə.)

¹ Qitələrin müqayisəsi kitabımızın gələcək cildlərindəndir ki, burada Mirzə Şəfi haqqında müfəssəl məlumat da vardır.

Başlıqdan anlaşıldığı kibi əsər Adolf Berje – Adolf Berge adında birisi tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu mühərrir alman müəllimlərindəndir. Bir aralıq Qafqasda bulunmuş və özünün kitabına yazdığı müqəddəmədə söylədiyinə görə Mirzə Fətəli Axundovun yardımını ilə ədəbiyyatımızın o dövrünə aid bir çox şeirlərini toplamış və bunları məcmuə halında türkcə olaraq təb etdirmişdir.

“Məcmueyi-əşar” bu qisimlərdən ibarətdir: “Əşari Vaqif” sərlövəsi altında Vaqifin heca və əruz vəznində yazılmış əlli altı şeirini, ondan sonra “Əşari Zakir” ad ilə Zakirin müxtəlif vəznində qırx bir parçasını, Cəfərquluxanın iki mənzuməsini, Mirzə Mehdimin bir hecasını, Məsihatın bir müxəmməsini, Valehin üç, Kərbəlayi Abdullacan oğlunun iki, Baba bəg, Mirzə Fətəli və Mehdi bəgin birer mənzuməsi ilə, Aşıq Pərinin Mirzəcanla müsairə tərzində yazdıqları bir mənzuməni ehtiva edir.

Bu mənzumələrdən başqa risalədə almanca bir müqəddəmə ilə bəzi ad və istilahlər haqqında iki bəçək səhifəlik izahat da vardır. Müqəddəmədə Vaqif, Zakir, Məsihi, Qənbər, Kərbəlayi Abdulla Cəhani, Babi bəg, Mehdi bəg, Mirzə Fətəli Axundov və Aşıq Pərinin tərcümeyi-halları və ədəbi həyatları bəsit və qısa bir surətdə təhlil edilmişdir¹.

§6. Bunlardan sonra Avropada kitab halında nəşr olunan tədqiqlər Mirzə Fətəli Axundovun pyesləridir (bunlar öncə ruscaya (1853), sonra da Mirzə Cəfər adında bir iranlı tərəfindən əcməcəyə tərcümə edilmişdir)

¹ Salman Mümtaz nəşr etdiyi Vaqifin külliyyatına yazdığı müqəddimədə Adolf Berjedən bəhs edərkən deyir ki, “Azərbaycan şairlərinə dair Germaniyanın Leypsiq şəhərində basdırdığı məcmuəsində Vaqifin tərcümeyi-halından bəhsedici bir sətir də olsun yazmamışdır (Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 2, səhifə 4, Baku, 1925). Möhtərəm Mümtazın tədqiq etmədən atdığı hökmlər özünü burada da müdhiş bir yanlışlığa sürükləmişdir. Berje kitabına yazdığı on dörd bəçək səhifəlik almanca müqəddimənin altı səhifəsini (səhifə VI-XI) Vaqifin tərcümeyi-halına vəqf etmişdir. Hətta ən çox Vaqifin tərcümeyi-halından bəhs etmişdir. Daha qəti sübut etmək üçün nasıl başladığını da göstərəlim: “Achund Molla Penach Vakif, son des Muhti Aga vard im Kasachschen Districhte um das Yanz 1160 der Hidshra (1717) geboren...”

Fətəlinin əsərləri Avropada ilk olaraq ingilis müstəşriqlərindən Lostirencin diqqətini cəlb etmiş və Mirzə Cəfərin tərcüməsi əsas itxiz edilərək ingiliscəyə çevrilmişdir. Fətəli Axundovun əsərləri Avropada əsl bundan sonra məşhürət qazanmışdır. Müxtəlif məmləkətlərdə müxtəlif lisanıyyat və ədəbiyyat alimləri tərəfindən tədqiq və nəşr edilmişdir.

Barbier de Meynaz – Barbier de Meynaz sərifiyyətlə “Hekayəti-İbrahim Xəlil kimyəgər” (Paris, “jurnal-du Aziatik”, 1886), A.Silliyer – A.Cillier tərəfindən “Mürafə və vəkillərinin hekayəti” ilə “Sərgüzəşti-vəzir Xani Sərab” (1889), Estoqholm* filoloji cəmiyyəti nəşriyyatı içində “Hekayəti xırs quldurbasan” (1889) basılmışdır. Professor Varmund – Varmund tərəfindən əcəmcə tərcümə və kiçik izahat ilə bərabər “Hekayəti Müsyo Jordan” təb edilmişdir (Vyana, 1889)².

Bunlardan başqa Nikolay Kulak adında birisinin Fətəlinin komediyalarını almancaya tərcümə etdiyini Köçərli əlavə ediyor.

Fətəli Axundovun əsərləri yalnız tərcümə edilməklə qalmamış, Adolf Berjenin verdiği məlumata görə eyni zamanda alman səhnələrində təmsil də edilmişdir³. Yenə Adolf Berjenin izahatına görə, Fətəli Axundovun “Nəbatati-Müsyo Jordan”ı ilə “Məstəli şah”ı Adolf Berjenin qardaşı Karl Berje tərəfindən fransızcaya tərcümə edilmişdir⁴.

§7. Alman müstəşriqlərindən Karl Funinin Azərbaycan (Şimal-Qərbi İran) türklərinin ləhcəsinə aid iki məqaləsi var (Berlin

* Stokholm

² F.Köçərli: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları (I cild, 2-ci hissə, səh. 498 və “Fətəli Axundov” risaləsi).

³ ”Qafqaz və Azərbaycanda məşhür olan şüəranın əşarı məcmuəsi” almanca müqəddəmə, səhifə 13.

⁴ “...Fətəli Axundovun ən eyi komediyaları “Botanim Müsyo Jordan” ilə məşhür sehrbaz “Məstəli şah”dır. Bu əsərləri bənim qardaşım Karl Berje fransız dilinə tərcümə edərək, Peterburq Ermitajının müdiri müsyo Jillesə təslim etmişdir. Müdir komediyaları özünün Qafqaza yaptığı səyahəti haqqında yazdığı əsəri ilə bərabər nəşr etmək istiyordu. Fəqət Jillesin ansızın ölməsi nəticəsində bu əsərlər də ortadan qayıb olmuşdur. Çünki öldükdən sonra əlyazısı ilə olan əsərlər bulunamamışdır (Berje əsəri, müqəddəmə, səhifə 14).

dəki şərq dilləri seminariyasının nəşr etdiyi məcmuənin 6-7-ci cildləri). Bunlardan başqa Fridrix Kizenin şərqî oğuz ləhcəsi haqqında fransızca İslam ensiklopediyasında bir məqaləsi mövcuddur ki, hər iki tədqiqat dil tarixi etibarlı ilə tədqiqə layiq fikirlərə həvidir.

§8. Türk ədəbiyyatı ilə məşğul olan ingilis müəllimlərindən Mister Gibbin Osmanlı şerinin tarixinə aid əsərində Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli haqqında izahat vardır. Fəqət Gibb şərqî oğuz ləhcəsinin, keçdiyi səhifələrə və doğurduğu ədəbiyyatının ümumi təkamülünə lüzumi qədər aşına olmadığından əsərinin bizə təmas edən parçaları təzkirə məlumatı mahiyyətindədir. Füzulinin qəzəllərindən bir neçəsi, “Leyli və Məcnun”undan bir parçasını, Bürhanəddin və Nəsiminin mənzumələrindən bir neçəsini mənzum olaraq ingiliscəyə tərcümə etmişdir.

§9. Müvərrix Hammer də ədəbiyyatımızın bəzi dövrlərinə aid qısa və bəsit olmaqla bərabər bir çox mənzum mətnləri də almancaya tərcümə etmişdir.

§10. İngilis müvərrixlərindən Mister Riyo tərtib etdiyi kataloqunda Xətəinin məsnəvisindən Füzulinin “Leyli və Məcnun”undan və Məsihinin “Vərqa və Gülşə”sindən beş-on sətirlik qısaca bəhs edər.

§11. Məşhur macar müstəşriqi Vamberi nəşr etdiyi kiçük bir əsərində bizim Şərqî Oğuz ləhcəsinə təmas ediyor. Vamberi bu əsərində Sultan Məcid Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar” pyesinin bir parçasını nəşr etdirmişdir. (Leid, 1901). Bu tədqiq yalnız filoloji əlaqədar edər.

§12. Fətəli bin Kəlbəli Qacarın Xorasan civarında Əliayan oğuzların Salur, Təkə və Sarık kibi qəbilələrinin ləhcələrini tədqiqən vücudə gətirdiyi “Behcət-ül lüğət” haqqında macar müstəşriqlərindən Tyuri Yutefin (Thüry Lqrseftöt) macarca kiçük bir risaləsi vardır (Budapest-1903) Bu da lisani bir qiymətə malikdir.

TÜRKİYƏDƏ YAPILAN TƏDQIQLƏR

1. Türkiyədə ədəbiyyata aid vaqe olan əski nəşriyyatda bizim ləhcəmiz ədəbiyyatına təmas edən qism haman-haman Füzuli

ətrafında vücudə gələn tədqiqlərdir. Əbülziya Tofiqin 1293-cü il tarixində yazdığı “Nümuneye-ədəbiyyate-Osmaniyyə” də Füzulidən qayət qısa bəhs edər. Kitaba Füzulinin “Şikayətnamə”si kopyə edilmişdir.

2. Şəhabəddin Süleyman “Tarixe-ədəbiyyate-Osmaniyyə” adlı kitabında (İstanbul, Sxçaqiyan mətbəəsi,1328) Füzuliyə bir çox səhifələr ayırmışdır (səhifə 72-110). Şəhabəddin Süleyman ədəbiyyat müvərrixi olmadığından təhlilləri şairanə hissiyatın ifadəsi şəklindədir.

3. Məhəmməd Fuad Köprülüzadə ilə Şəhabəddin Süleymanın müştərək yazdıqları “Yeni Osmanlı tarixe-ədəbiyyatı” (İstanbul, şirkəti-mürəssibə mətbəəsi – 1334) adlı əsərlərində Qazi Bürhanəddin (səhifə 169-173), Füzuli (səhifə 263-275) haqqındakı izahat romantik bir qiymətə haizdir.

4. Faiq Rəşadın “Tarixe-ədəbiyyate-Osmaniyyə”sindəki Nəsimi (səhifə 114-119) ilə Füzuli haqqında (səhifə 346-369) məlumat verərək şəirlərindən nümunələr alıyır. Məlumatı təzkirə mahiyyətindədir.

“Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisan taifey-i oğuzan” nüsxəsinin fotoqrafı alınaraq İstanbulda Kilisli Müəllim Rifətin müsəhhəhliyi ilə basılmışdır (İstanbul, mətbəəyi-Amirə 1332). Müəllim Rifətin istinsax əsnasında oxuyamadığı bir çox kəlmə və ifadələrin yanında yaptığı təshihlərin bir çoxu yanlışdır. Çünki Qorqud kitabının dili bizim şərq oğuz ləhcəsi olduğundan xalqımızın indi belə qullanmaqda olduğu bir çox kəlmə və ifadələri Müəllim Rifət ləhcəmizi bilmədiyi üçün bunları yanlış olmadığı halda Osmanlı ləhcəsinə görə təshih etmişdir. Bu isə elmə doğru bir hərəkət sayılamaz.

5. Qorqudun kitabı haqqında müdəqqiq müəllim M.Cövdətin 1334-cü il nəşr etdiyi (Yeni məcmuənin fəvqələdə nüsxəsi, səhifə 1338-ci ildə çıxmış bir tədqiqnaməsi olduğu kibi, 1338-ci ildə çıxmış olan “Dərgah” məcmuəsində yenə bu mövzuya aid ikinci bir məqaləsi var. M.Cövdət bu məqalələrində Qorqud kitabının “Oğuznamə” ilə olan münasibəti və Qorqudun şəxsiyyətini tədqiq

ediyor; verdiyi məlumat, mövzunun yalnız bəzi cəhətlərini aydınlaşdırıyor.

6. İstanbul Darülfünunda türk lisanıyyatı professoru Nəcib Asim “Misirdə yazılmış bir türkcə kitab” sərlövhəsini daşıyan bir məqaləsində dərəbəglik dövrü şairlərindən Zəririn əsərləri haqqında kiçik ölçüdə məlumat veriyor. (Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi, sayı I, İstanbul, 1334). Müəllif Zəririn əsərlərinin şərq oğuzlara aid olduğunu bəzi lüğətlərdən çıxarıyor. Bu məqalə lisanıyyat nöqtəyi nəzərindən yapılmış bir tədqiqdir.

7. Ədəbiyyatımızın tarixini çox əlaqədar edən yeganə mənbə akademik Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın nəşriyyatıdır. Köprülüzadə ilk elmi əsəri olan “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər” (İstanbul, 1918) adındakı kitabında məhdud sətirlə bizim ləhcəmizin yayıldığı sahədən Dövlətşah Səmərqəndi təzkiyəsinə istinadən şair-mütəsəvvif Həsənoğludan bəhs etmişdir (səhifə 200-201 mətn və haşiyə).

Bundan sonra Köprülüzadə “Azəri ədəbiyyatı tarixi” adı altında altı məqalə nəşr etdi (İstanbul, “Türk dünyası” qəzetəsi, 1919). Bu məqalələrdə məmləkətimizin coğrafiyası, xalqımızın qövmi-mahiyyəti və ləhcəsi haqqında qısa məlumat veriliyor. Ədəbi şəxsiyyətlərdən Həsənoğlu və Qazi Bürhanəddindən müxtəsər bir surətdə bəhs ediliyor.

Bu məqalələrin Həsənoğlu və Bürhanəddin qismlər ufaq bir dəyişikliklə “Dərgah” məcmuəsində təkrar basıldı (“Dərgah, İstanbul, 1337, səhifə 8, 1338, səhifə 180)

Köprülüzadənin “İqdam” qəzetəsində (İstanbul, 1338) Həbibiyə aid iki məqaləsi var. Sonradan bu məqalələr böyüdülərək Həsənoğlu haqqındakı məqaləsi ilə bərabər təkrar nəşr olunmuşdur (Ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi, nisan 1925).

1924-cü ildə Şərq kitabxanası tərəfindən basılan Füzuli diwanında professorun bir müqəddiməsi var. Burada dil və ədəbiyyatımızın Füzuliyə qədər olan təkamülünə və Füzulinin xüsusi və ədəbi həyatından qısaca bəhs ediliyor.

Köprülüzadə bütün bu yazılarını Nami adlı bir şair haqqındakı tədqiqi ilə bərabər “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” sərlovhəsi altında “Azərnəşr”in ehtimami ilə təb” etdirdi (Bakı, 1926).

1918-ci ildən 1926-cı ilə qədər professorun ədəbiyyatımız haqqında yazdığı tədqiqlər yalnız 56 kiçik səhifə tutuyor.

Türkoloji cəbhəsində cəhanşümul bir şöhrəti olan Köprülüzadənin tərkibi mahiyyətdə olan bu əsəri çox qiymətlidir.

8. Müəllifi Qafqaslı olmaqla bərabər İstanbulda yazıldığı üçün, qüdrətli hekayəçilərimizdən Yusif Vəzirovun “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı risaləsini Türkiyədə yapılan tədqiqlər arasında yad etmək lazım gəldi.

Vəzirov əsərini İstanbulda ikən Köprülüzadənin “Türk dünyası”ndakı yazılarının nəşrindən sonra yazdı (1337). Əsər üç hissəyə bölünmüşdür:

Birinci hissə: müqəddimə, şifahi və yazılı ədəbiyyatımız şifahi ədəbiyyatımız ilə Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Zakir, Şirvanlı Seyid Əzim, Sabir, yeni dövr.

İkinci hissə: “Osmanlıda (?) yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər”.

Üçüncü hissə: “Rusiyada yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər”.

Risalənin sonuna “Osmanlı oxucuları üçün müxtəsər lüğət” əlavə etmişdir. “Bir neçə söz” sərlovhəli birinci müqəddimə siyasi bir mahiyyətdədir. İkinci müqəddimə tarixi və bibliografik bir çöhrə göstərir. Bundakı qərib mühakimələri ayrı-ayrı şərh edəcək degiliz; yalnız bəzi ana xətlər üzərində durmaq məcburiyyətindəyiz. Müqəddimənin bir yerində belə bir cümlə var: “İndi bizim ilə bərabər ədəbiyyatımızın mühiblərini maraqlandıran bir məsələ var. Əcaba, əsl azəri ədəbiyyatının başlanğıcını kimdən və hankı zamandan saymalı?” (səh.6). Müəllif bu sualına “Şifahi və yazılı ədəbiyyatımız”ın sonunda cavab veriyor: “Zənnimizcə Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını əhəmiyyətsiz məlumatlara istinadən təyin etmək olmaz. Bizcə yazılı ədəbiyyatın başlanması yazılı əsərlərin meydana gəlməsində degil, ədəbiyyatı qüvvətli bir sima, iqtidarlı bir qələm başlaya bilər. Bunun üçün madam ki, əldə etdiyimiz məlumat lazımı dərəcə ədəbi tariximizin əvvəllərini təsvir

edə bilmir, yazılı ədəbiyyatımızın banisi olaraq ancaq Nəsimini göstərə bilərik” (səhifə 11).

“Şifahi ədəbiyyatımız” haqqında beş səhifəlik ibtidai məlumatdan sonra müəllif yazılı ədəbiyyatımızı Nəsimidən yəni hicri VIII əsrdən başlayır; bu surətlə oğuz ləhcəsinin vücuda gəlməsindən hicri VIII əsrə qədər keçən çox böyük zaman içində vücuda gələn ədəbi məhsulata yox ədd ediyor. Görülüyor ki, əsər tamamilə keyfi bir hərəkətin səmərəsidir.

Bu günkü türkoloji sistemlərin bizə göstərdiyinə görə ədəbiyyat tarixi bir mühərririn malı degildir ki, onu istədiyi kibi alıb-satsın. Elm bir xalqın ədəbiyyatı tarixini, arzu etdiyi zamandan və ya şəxsdən başlamaq səlahiyyətini hənuz heç bir müəllifə verməmişdir; ictimai bəniyyənin təşkili ilə ədəbiyyat da doğmuş deməkdir.

Vəzirov Nəsimi ilə Xətai, Füzuli ilə Vaqif arasındakı əsrlərin ədəbi simasını təyin için də nəfəs tükətmək istəməyərək bir “heyfa ki” ilə “idareyi-məsləhət” üsulunu təqib ediyor. Bulduğu hissələrdən belə əhl-mütəxəssis tərəfindən yazılmış bir əsər olmadığı açıqca anlaşılan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” zehni şaşıracaq yalan-yanlış bir taqım ibtidai məlumat külçəsidir.

Professor Nəcib Asimin dərəbəgilk dövrü şairlərindən Hamidi haqqında yazdığı “Məchul bir şair: Molla Hamidi” sərlöv-həli məqaləsi (“İqdam” qəzetəsi, 1921) “Qaraman” tarixində verilən məlumatdan xülasə”dir (Bu tarixin verdiyi məlumat kitabımızın gələcək bəhslərindəndir).

1922-ci ildə İstanbulda yenə dərəbəglik dövrü şairlərimizdən – Bühranəddinin bir qism mənzumələri “Divani-Qazi Bühranəddin” ünvanı altında basılmışdır. Bu kitab İngiltərə müştəriqlər Cəmiyyəti üzvlərindən professor Zuvian tərəfindən “Bühranəddin” Britiş muzeyindəki yeganə yazma divanından kopyə edilmiş parçalardan ibarətdir ki, İstanbulda Amerikan Dil Məktəbi müdiri Fredfild Qursel tərəfindən nəşr olunmuşdur. “Mətbu” nüsxə üç qismdir:

a) “Əl-qəzəliyyat”də səkkiz dənə (tamam və yarım olaraq) qəzəl,

b) “Əl-rübaiyyat” qismində igirmi dənə rübai,

c) “Əl-tuyuğat”da yüz on səkkiz dənə tuyuq vardır.

Yapraqların bir tərəfində mətn, köhnə imlası ilə o biri tərəfində indiki imla ilə basılmışdır. Bu əsərdə Bürhanəddinin həyat və sənəti cənab Şəhabəddin tərəfindən doqquz səhifəlik bir müqəddimə də təhlil edilmişdir ki, bir çox yanlışlıqla doludur. Mətnin dəyərli yerləri lüzumi qədər oxunmamışdır.

İstanbul orta məktəb müəllimlərindən Rafət Evəni adında bir zat “Azərbaycan şairləri” sərəlvhəsi ilə iki məqalə nəşr etdi (“Türk yurdu” məcmuəsi, 1341, eylül və tişrini əvvəl nüsxələr). Başlıca Berjenin əsəri ilə “Riyazül-aşiqin”, “Təzkireyi-Nəvvab”-dən istifadə etmişdir. Metod bilmədiyi və məlumatı olmadığı halda bir ədəbiyyat tarixi yazmaq qəbul olacağını zənn edəcək dərəcədə zavallı olan bu müəllim Xorasandan Bayburda qədər geniş bir ərazi tutan ləhcəmizi və dolayısı ilə ədəbiyyatımızı çox kiçildərək “Qarabağ, Şirvan, Şəki” olmaq üzrə üç yerə ayırıb. Məqalələrdə Vidadi, Vaqif, Ağabəgim ağadan qayət ibtidai bir surətdə bəhs ediliyor. Uzaqlarda oturub də bir qaç kitab oxumaqla bir millətin ədəbiyyatı tarixi yazılmıyacağı fikrini bu hərəkət də bütün gülünclüyü ilə göstərir.

Türkiyənin məşhur nəşirlərindən Süleyman Nazif: əvvəlcə “Pəyam-sabah” qəzetəsi ilə “Sərvət-fünun” məcmuəsində nəşr etdiyi Füzulinin həyat və əsəri haqqında bəzi məlumat və tədqiqatını “Füzuli” sərəlvhəsi altında ayrıca bir kitab halında basdırdı (İstanbul, yeni mətbəə, 1926). Füzulinin məzhəbinə aid Türkiyədə yapılan münaqişənin bir qütübü olan Süleyman Nazifin bu kitabı eyni zamanda bir cavabnamə mahiyyətindədir.

İstanbul “Məktəbi-bəhriyyə” müəllimlərindən İbrahim Eşqinin Füzuliyə aid kiçik risaləsi 1338-ci ildə İstanbulda Füzulinin “şiə-sünni”liyi haqqında açılan münaqişə əsnasında yazılmış və Füzulidə məzhəb qeydi aramaqlığın mənasız olduğunu iddia edər.

İstanbul Darülfünununda təhsil edərəkən son əsrin 1925-ci il tarixinə qədər bütün fikri və ədəbi cərəyanlarını mühitin müsaidəsi nisbətində – iqtisadi, ictimai nöqtəyi-nəzərdən təhlil edərək 400 səhifəlik böyükcə bir cild halında verdığımız “Lisaniyyə-təzi”ni də yapılan tədqiqlər arasında göstərə biliriz (İstanbul Darül-

fünunu, ədəbiyyat fakültəsi rəyasəti nəzdindəki yazmalar arasında məhfuzdur). O vaxta qədər ədəbiyyatımızın bu dövrünə aid Türkiyədə başqa bir tədqiq nəşr edilməmişdir.

Yenə son cərəyanları haqqında İstanbulda nəşr olunmuş iki tətəbbünaməmiz var (“Türk yurdu” məcmuəsi, on beşinci* sənə, numero 15-16). Bunlar bir tədqiq silsiləsinin müqəddiməsidir. Sonrakı qismlərin – kommunistlik töhmətilə məcmuədə basılmasına izn verilmədiyi üçün yarımçıq qaldı.

“Sərvət-fünun” məcmuəsində ədəbiyyatımızın son cərəyanlarına aid iki məqaləmiz daha var: biri Fətəli Axundov dövründən Bakı türkoloji qurultayına qədər davam edən fikri cərəyanları xülasə edər (“Qafqas türklərində fikri cərəyanlar”, “Sərvət-fünun” 23 eylül 1926). İkinci məqalə “1905 inqilabının ədəbiyyatımıza verdiyi əkslərə aiddir (“Misralarında bombalar daşıyan bir şer” – “Sərvət-fünun, 16 Kanuni-əvvəl; 1926). Ankarada çıxan “Həyat” (1927, numero 16) məcmuəsindəki Füzulinin bu vaxta qədər məchul olan “Söhbətül-əsmar” adındakı əsərinə aid məqaləmiz də bu cinsdən kiçik bir tədqiqdir.

RUSİYADA YAPILAN TƏDQIQLƏR

Əski Peterburq Darülfünununda adyunkt ikən L.Budaqov Azərbaycanda oturan türklərin ləhcəsinə və bu ləhcənin sərfinə aid əsəri ilə¹ Mirzə Kazım bəyin² türk-tatar dillərinin sərf və nəhvi haqqındakı kitabı və M.Lazarevin müxtəlif türk ləhcələrinin rusçaya lüğətinə aid əsəri daha çox dilimizin tarixini əlaqədar edən tətəbbö namələrdir.

* Əsərin əlyazmasında 15-ci il göstərilir, ancaq bu mexaniki səhv ola bilər. 1925-ci il daha uyğun gəlir. Məcmuə əlimizdə olmadığından Ə.Abidin məqaləsinin nəşr tarixini də müəyyələşdirə bilmədik (B.Ə.).

¹ Л.Будагов: Практическое руководство турецко-татарского Азербайджанского наречия, Москва 1857.

² Köprülüzadə (Azəri ədəbiyyatı tarixi, dördüncü məqalə – “Türk dünyası”, İstanbul, 1919) bu adı Mirzə Qasım bəy göstərir. Doğrusu Mirzə Kazım bəydir.

A.Krımskinin ifadəsinə görə Lazarevski institutu professorlarından L.E.Lazarevin 1862-ci ildə “Розбор поэмы Мухаммед Фузули: Лейла и Меджнун” sərlovhəsi altında Füzulinin “Leyli və Məcnun”una aid bir əsər yazmışdır. Bu kitab əlyazması halında imiş.

Rus imperatorluq arxeoloji cəmiyyətinin şərq şöbəsi məcmuəsinin³ 8,9,19,20-ci cildlərində “Kitabi Dədəm Qorqud əlalisana taifey-i oğuzan” haqqında akademik V.V.Bartoldun: 20-ci cildində də Qorqudun tarixi siması haqqında K.İnostrantsevin; 9-cu cildində Qoqolun hüveyyəti haqqında A.Tumanskinin; 10 və 13-cü cildlərində Qorqud haqqında xalq mənqəbələrinə aid A.Di-vaevin tətəbbönamələri vardır.

Yenə eyni məcmuənin səkkizinci cildində “Duxə Qocə” oğlu Dumrul”, on birinci cildində “Dirşə xan oğlu Buğac xan”, XIV cild. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” on ikinci cildində Salur Qazanın evi yağma edildiyi, XV cildində “Qam Burə bək oğlu Bamsı Beyrək”in hekayələri Bartold tərəfindən rusçaya tərcümə edilərək türkçə mətni ilə bərabər nəşr edilmişdir.

Bunlardan başqa yenə Bartoldun “Живая старина” məcmuəsinin üç və dördüncü cildlərində də Qorqud haqqında yazısı vardır. Bütün bu tədqiqlər Qorqudun gərək əsəri, gərək həyatının müxtəlif cəbhələrinə ayrı-ayrı təmas edər; hiç birisi ümumi təhlil əsəri degildir.

A.Krımski türkiyəli türklərin tarix və ədəbiyyatına aid yazdığı məşhur əsərində bizim sahəmişə qayət səthi bir surətdə məlumat veriyor: “Füzuli, Xətai, Məsihi, Qövsü Təbrizi, Vaqif, Mirzə Şəfi, Fətəli Axundov kibi şəxslərin hər biri haqqında bir neçə sətirlik məlumat verməklə iktifa etmişdir¹.”

Türkiyə ədəbiyyatı qismində də Bürhanəddinə aid məlumat veriyor. Krımski onun siyasi və hərbi tərcümeyi-halı ilə mühər-

³ Записки восточного отделения русского императорского археологического общества

¹ Заметка об азербайджанской литературе «Турции и ее литературы», Москва 1910, стр. 138-141.

rirligi haqqında Gibb, Müller və Hammerə istinadən qısa izahat veriyor və Bürhanəddinin yigirmi dənə rübaisi ilə on iki dənə tuyuğunu ruscaya nəzmən tərcümə etmişdir.

Bundan başqa XVI əsr ədəbiyyatına həsr edilən bəhsdə Füzulini təhlil ediyor: Onun “Bəngü badə”sini, divanını, “Leyli və Məcnun”u ilə “Şikayətnamə”sini müxtəsər bir surətdə gözdən keçirmişdir. “Şikayətnamə”nin ruscaya tərcümə etdiyi bir parçasını da məqaləsinə əlavə etmişdir.

AZƏRBAYCANDA YAPILAN TƏDQIQLƏR

1. Mirzə Yusif Nersesov tərəfindən Vaqif və müasirlərinin əsərlərindən tərtib edilmiş bir məcmueyi-əşarı var. Vaqifin heca və əruz vəznilə yazılmış altmış bir dənə şeirini havidir. Vaqifdən başqa daha yigirmi dörd şairin qitələrindən nümunələr göstəriliyor. Bunların içində Vidadi, Mirzəcan, Aşıq Pəri, Baba bəydən bir çox nümunə alınmışdır. Məcmuənin başında Vaqifin farsca yazılmış tərcümeyi-halı vardır; kitab yazma nüsxə halındadır. (Bizim gördüğümüz iki nüsxədən biri şair Məhəmməd Səid Ordubadi, o biri şair Əli Abbas Müznib yoldaşların xüsusi kitabxanalarına aiddir).

2. F.Köçərlinin rusca olaraq «Литература Азербайджанских татар» adlı risaləsi, Vaqif, Zakir, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəg Məlikov və Ahi haqqında nisbətən təfsilat veriyor: 1903-cü il tarixinə qədər ədəbiyyatımızın müxtəlif sahəsində yalnız Qafqaz türklərində yetişən şəxsiyyətləri də qısa sətirlərlə yad ediyor. Köçərlinin bu əsəri tərcümeyi-hal risaləsi olmaqla bərabər bir çox ənfəs (subyektiv) hökmləri də az degildir (Tiflis, 1903).

3. Vaqifin mənzumələrindən bir qismi Qafqasya şüərasından Molla Pənah Vaqifin ələ düşən əşarı” sərlövhəsi altında Haşım bəg Vəzirov tərəfindən 115 səhifəlik kiçük bir risalə həcmində basılmışdır (Bakı, 1908). Məcmuə Haşım bəg qələmi ilə yazılmış Vaqifin tərcümeyi-halını da havidir.

4. Məhəmməd bəg Mirzə Sərdan Qarabaği tərəfindən tərtib edilən “Riyazül-əşiqin” 1306-cı ildə İstanbulda təb edilmişdir.

Dərəbəqlik dövründə Qarabağda yetişən şairlərin qısa tərcümeyi-halları ilə şeirlərindən nümunələr ehtiva edən bir təzkiyədir. “Riyazül-əşiqin” iki “Rövzə” ilə bir “Bağçə”yə bölünmüşdür. Birinci rövzə müəllifin yaşadığı tarixdən əvvəl ölənlər, ikinci rövzə müasirlərə, “Bağçə”də müəllifin “Əhval və nətəyeci-xəyali”nə həsr edilmişdir. Halbuki təb edilən birinci cild bu fehristi həvi degildir. Bu cild Əbül-fəth Tutidən Bakıya qədər yetişən şairləri alıyır.

5.F.Köçərli Mirzə Fətəli Axundovun doğum günündən yüz yıl keçməsi münasibəti ilə yazdığı kiçik risaləsi Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-halına aiddir; ayrıca “Sərgüzəşti-Mərdi Xəsis”i təhlil edər (Tiflis, Kultura mətbəəsi, 1911). Bu risalənin mündəricatı Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adındakı əsərində daha müfəssəl olaraq bulunur.

6. Yenə F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” adı altında tərtib etdiyi risalə (Bakı, 1912) xalq ədəbiyyatımızın cocuqlara məxsus bir qism materiallarını həvidir. Bu cəhətdən çox qiymətli olan əsər əski şairlərdən bəzilərinin qırıq-sökük bir nəzm texnikasıyla yazılmış olduğu hekayələrin əlavə edilməsi ilə qiymətcə xələdar olmuşdur.

7. Nəvvab Mir Möhsün bin həci Mir Əhməd Ağası Ağamirzadə Qəbəğinin “Təzkireyi-Nəvvab”ı Vaqifdən etibarən həci 1309-cu il tarixinə qədər Qarabağda yetişən şairlərə aid bir təzkiyədir. Təzkiyə iki qismdir: birincisi 1309-cu ildən əvvəl ölənlərə, ikincisi o tarixdə yaşamaqda olan şairlərə aiddir: hər şair haqqında bir neçə sətirik bəsit və ibtidai bir şəkildə yazılmış tərcümeyi-hal ilə bir qəç şeir dərc edər. 1913-cü ildə Bakıda təb olunan bu təzkiyə çox mənasız olaraq farsca basılmışdır: şairlərin tərcümeyi-halları da əcəmcə yazılmış, əcəmcə şeiri olan şairlərin əcəmcə şeirlərindən də nümunə alınmışdır: hətta bir şairin şeirləri tərtib edilərkən əvvəlcə əcəm dilində yazılanlar, sonra türkcə olanlar qonulmuşdur.

8. “Azərbaycan ədəbiyyatı” sərlövhəsinə Salman Mümtazın Ağa Məsih Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Nişat Şirvani, Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq, Qövsü, Kərbəlayi Allahi Arif, Nitqiyyə-Şirvani, Qasım bək Zakir, Mirzə Şəfi Vəzəh, Seyid İmaməddin Nəsimi

haqqındakı risalələrinə əlavə etdiyi müqəddəmələr müəllifin öz ifadəsinə görə yigirmi beş sənədən bəri yaptığı tədqiqat və tətəbbüatına (Ağa Məsih Şirvani, müqəddəmə, səhifə 4) rəğmən çox qarışıq və ibtidaidir. Şaşıracı bir dərəcədə olan bu qarışıqlıq öz bəhslərində vəsiqələrlə qarşılaşdırılacaqdır. Risalələr “Kommunist” qəzetəsi tərəfindən (Bakı, 1925-1926) təb edilmişdir.

9. Ədəbi fəaliyyətinin dörd yüz illigi münasibətilə Füzuli haqqında “Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti”nin basdırdığı (Bakı, 1925) risalə, müxtəlif şeir və məqalələrdən tərtib edilmişdir. “Ziynəti-nuşirəvan”ın təhlili müstəsna olmaq üzrə, risalə, Füzuli haqqında yazılmış şairanə “mədhnamə”lər külliyatıdır. Bunlarda əksəriyyətlə məxəzlər göstərilməməsinə rəğmən – Fatıq Rəşadın “Tarixi-ədəbiyyati-Osmaniyyə”si ilə Şəhabəddin Simanın Osmanlı ədəbiyyatına aid əsərləri və Əbdülziya Tofiqin “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri” adlı əsərindəki Füzuliyə aid məlumatdan kopyə edilmişdir. Bu cəhətlər öz bəhsində göstəriləcəkdir.

10. 1925-ci ildə “Azərnəşr”in həmiyyətilə basılan Firudin bək Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı altında iki cilddə – dörd hissə olan əsəri müəyyən dövrlərin ədəbiyyat tarixi ədd ediləməz. Əsrlərdən bəri yaşayan təzkirəçilik üsulunun mütəmadisidir. Zətən müəllif müqəddəmədə izah etdiyi kibi əsərini şəkil cəhətindən Lütfəli bəg Azərin “Atəşkədə” adlı təzkirəsinə bənzətmək istədiyini qeyd ediyor və əsərin mahiyyətini də “Tainki bizim Azərbaycan şüəri və üdəbamızın əşar və asarı və özlərinin nam və nişanları unudulub əbnayi-vətənin xatirindən bilmərrə çıqmasun” cümləsi ilə izah ediyor. Görülüyor ki, mühərrir ədəbiyyat tarixinin, mədəniyyət tarixinin mühüm bir cəbhəsi olduğundan belə xəbərsizdir.

Yenə əski təzkirələrdə olduğu kibi, ədəbiyyat məfhumu haqqında ehtiva etdiyi başlanğıcı – köhnə ədəbiyyat tələqqisi nəticəsi olaraq bir çox... hökmlərlə dolu olan bu əsər, material cəhətindən – bir çoxu ədəbiyyat tarixini əlaqədar etməyəcək şəxslərin əsərləri olmasına rəğmən çox zəngindir.

11. A.Zeynallı yoldaşın atalar sözüne aid əsəri (Bakı, 1926) külli miqdarda, ləhcəmizin doğurduğu məsəllər ilə eyni bir mü-

qəddəmədən mütəşəkkildir. Xalq ədəbiyyatımızın mühüm bir cəbhəsini aydınladan bu əsər, bu vaxta qədər ədəbiyyatımıza aid yapılan işləmələrin (əməliyyə) ən qiymətliəsidir.

12. "Kommunist" qəzetəsinin nəşriyyatından olan "Əkinçi" risaləsi Həsən bəg Məlikov Zərdabinin tərcümeyi-halına aiddir. Ayrıca Həsən bəgin bir məqaləsini havidir (Bakı,1926).

X X X

Kitab halında basılan bu nəşriyyatdan başqa bir çox qəzətə və məcmuələrimizdə, ədəbiyyatımızın müxtəlif səhifələri və müxtəlif şəxsləri haqqında Sabirin külliyyatına yapılan əlavələr kibi ədəbi təhislər ilə tərcümeyi-hallarda ümumi tədqiqat əsnasında gözdən keçirilməsi icab edən materiallardandır. Fəqət bütün bu tədqiqlər – Rusiya, Avropa və Türkiyədəki nəşriyyat da daxil olmaq üzrə ədəbiyyat tariximizin bütün təkamül səhifələrini təhlil etməkdən uzaqdır. Bizim göstərdigimiz mənbələrin bir çoxu, Azərbaycan ədəbiyyatını belə yad etmədən başlı-başına bir hərəkət nəticəsidir.

Daha çox ədəbiyyatımız müdəqqiqlərini bilxassə bizim mədəniyyətimiz tarixinə yabancı olan Qərb mühitinə qolaylıq təşkil edəcək bu biblioqrafik izahatda təmas edilən əsərlərin çıxartmış olduqları nəticələr, kitabımızın müxtəlif bəhslərində mətnlər və bu xüsusdə yapılan digər tədqiqləri müqayisə edərək əzəmi dərəcədə şani (obyektiv) mühəsilələrə bağlanmışdır.

MƏDXƏL

AZƏRBAYCAN VƏ QAFQAS TÜRKLƏRİNİN MƏN-ŞƏYİNƏ QISA BİR BAXIŞ

Kitabımızın başlanğıc qismində söylədiyimiz vəchlə, Məsudi kibi ərəb müəllifləri tərəfindən təsbit edilib də, elmi qüdrəti beynəlmiləl şərqşünas aləmi tərəfindən təsdiq edilən Bartoldun təyid edilişinə görə, bizim əhalimiz oğuz qövmələri camiasına mənsubdur. Bu oğuzların Qafqas və Azərbaycanda daha əşiri bir həyat yaşarkən daşdıqları ədəbi tələqqilərin tədqiqindən əvvəl onların bizim ölkələrə gəlmədən, yəni Orta Asiyadakı ümumi vəziyyətləri haqqında qayət qısa olsa da məlumat vermək lazımdır.

Əski oğuzların yaşadıkları yerlər

VIII əsrin ilk yarısında dikilən Orxon abidələrindəki kitabələr mövzu etibarilə oğuzlardan çox bəhs edər; bu kitabələrdə “oğuz”dan başqa bir də “Doqquz oğuz” təbiri vardır. Çox zaman bu doqquz oğuzlar oğuzlardan ayrı bir camiə olaraq qəbul edilmişdir. Fəqət sonralar oğuzların və doqquz oğuzların eyni olduğu qənaəti hasil olunmuşdur. “Orxon abidələrindən “Gün Təkin” adına olan birinci abidənin şimal yüzində “Yolluğ Təkin” in izahatı da bu qənaəti təyir etməkdədir. “Yolluğ Təkin” doqquz oğuzlar ilə bir yıl içində beş dəfə müharibə etdiyini söylədikdən sonra bu müharibələrin vüqu bulduğu yerləri birər-birər sayıyor və bu əsnada eyni təbiri oğuz kəlməsilə ifadə ediyor. Bu surətlə doqquz oğuz oğuzlardan bir şöbə olduğu qəbul edilən oğuzlar – yenə Orxon abidələrinin yazısından anlaşıldığına görə – ilk zamanlar Tula-Tuğla nəhri hövzəsində yaşamışlardır. Zaman keçdikcə Çinə və sair yerlərə köçən oğuzlardan mühüm bir qismi A.Tumanski-nin ifadəsinə görə¹ bir aralıq “Seyram, Almalıq, Köçüldağ, Ulu-dağ və İssıq-göl sahəsində yaşamışlardır. Zaman keçdikcə Çinə

¹A.Туманский: «О Китаби-Коркуд», Затлки востог обдел. император. русск. археологических общества. IX том стр.270.

və sair yerlərə köçən oğuzlardan mühüm bir qismi A.Tumanski-nin ifadəsinə görə bir atalıq “Seyranı, Almalıq, Köçüldağ, Uludağ və İssig-göl sahəsində yaşamışlardı. Oğuzlar buradan sonra Seyhunun (Sır-Dərya) aşağı cəhətlərinə sığışmışlardır və Mavəray-i Xəzri sahəsinə qədər dağılmışlardı.

Bu sahələrdə böyük bir əksəriyyət ilə yerləşən oğuzlar öz-lərinə mərkəz olaraq “Yeni cənd – Yeni kənd” şəhərini təsis etmişlərdir¹. Əşirət dövrü cəmiyyətləri kibi bir-birini boğazlayıb məhv etməklə məşğul olan oğuzlar, Seyhun və Mavəray-i Xəzər sahəsində də tutunamayıb şimal-qərbə və cənuba axına keçdilər. Bir qol Xəzərin şimalındakı yolu təqib edərək Şərqi Rusiya torpaqlarına hicrət etdilər. O biri qolu da Xəzər dənizinin şərq tərəflərinə və İrənin şimali-qərb ölkələrinə endilər². VII əsrdə Əməvi dövlətinin əsgərləri İrənin qərb cəhətlərini istila edərəkən buralarda yaşayan oğuzlara rast gəlmişlərdi³. Bu tarixdən əvvəl bu cəhətlərdə oğuzların bulunub-bulunmadığı haqqında məlumat verən başqa bir məxəz hənuz bulunmadı. Bununla bərabər İbn əl-Əsirin miladi VII əsrdə İrənda ərəblərin oğuzları gördüklərinə aid məlumatına istinadən oğuzların və bu əsrdən əvvəlcə də ora-lara gəlib yerləşdiyi ehtimalı da xatirə gələn şeylərdəndir.

Bu tarixdən sonra Xorasandan əski Ermənistanı qədər uzan-an yerlər Oğuzların axınlarına, köçəbə sitəmində istilalarına meydan olmağa başladı.

¹ Eyni nəşriyyatın doqquzuncu cildində (səhifə 272-276) Bartoldun məqaləsi.

² Akademik Bartold oğuzların bu hərəkətini qırpaq türklərinin təzyiği altında vucudə gəlmiş deyü göstərir: “Что эти тюрки (огузы) меньше находились под влиянием восточно-азиатской культуры, подтверждается тем, что вслед за ними стали двигаться с севера на юг тюрки менее культурные : это движение кыпчагов с берега Иртыша и Крғизов с берегов Енисея. Очень вероятно, что под влиянием этого движения огузы стали переходить юж-нее, в Персию, кыпчаги заняли их место. «Обзор истории тюркских на-родов. Стр.135.»

³ İbn-Əsirə istinadən Köprülüzadə (“Türkiyə tarixi” – səhifə 136)

Əski oğuzlarda iqtisadi həyat

Gərək feodalizm, gərəkse kapitalizm dövrlərindən bizə qalan vəsiqələr, ümumiyyətlə, olduğu kibi oğuzların iqtisadi həyatları haqqında da haman-haman heç məlumat vermiyorlar. Bunun üçün qədim zamanlarda əhalimizin iqtisadi yaşayışlarını və təsərrüfat sistemlərini tədqiq edə bilmək çox çətinləşiyor. Bu cəhətdəndir ki, əski oğuzların iqtisadiyyatı haqqında çox az məlumat əldə edə bildik.

Seyhun hövzəsinə gəldikdən sonra, ümumiyyətlə köçəbə həyatını davam etdirməklə bərabər oğuzlar içində “kəndçilik”, “şəhərçilik” həyatları da başlamışdı. Sır-Dəryanın aşağısında Yeni-kənd adında bir idarə mərkəzi belə təsis etdiklərini yuxarıda izah etmişdik.

Kəndçilik ilə məşğul olan zəif, ibtidai bir surətdə ziraətçilik və heyvan bəsləyiciliklə iştigal ediyordular. Bəslədikləri qoyun və dəvə sürülərindən aldıkları məhsulları Mavərənnəhr və Xarəzm əhalisi kibi qonşu qəbilələrin istemalları ilə dəyişdiriyordular¹.

Oğuz qəbilələri bəsit bir şəkildə olsa da qonşu məmləkətlərlə ticari münasibətdə bulunuyorlardı. Bilxassə, İran və Bizans mallarının Şərqi Asiya pazarlarına nəqlində oğuzlar vasitə olduğu kibi Çin və Tibetin yetişdirdigi müşk və ənbər kibi əmtəənin də Şərq saraylarına satılmasını təmin ediyordular. Kəndin sənətinə müsaid şəraitə ehtiva edən hüquq verilmiyordu ki, istehsalat inkişaf etsin; bu sinif xalq başdakı dərəcələri tərəfindən istismar edilmişdi. Bunlar ümumi iş qüvvətini bir tərəfdən şərqdən gələn təzyiqlərə qarşı müdafiə aləti, o biri tərəfdən şimal qəbilələrini yəğmə və qarət üçün vasitə olaraq qollanıyordular. Bu yəğmə və qarətçilik Oğuz arasında, mövzuların Azərbaycan və Qafqası istilalarına qədər davam etmişdir.

Əski oğuzlarda “totem”çilik

İqtisadi həyatın inkişaf etmədiyi ibtidai qövmlər kibi əski oğuz qəbilələrində də bir çox qərib əənə və adətlər olmuşdur ki,

¹ Köprülüzadə Məhəmməd Fuad – Türkiyə tarixi, II səhifə 133.

bugünkü proletariat nöqtəyi-nəzərində bunlar çox mənasız qalır. Fəqət tədqiqlərimizi nöqsan buraxmamaq üçün bu xüsusda da qısaca məlumat vermək icab ediyor.

Əski oğuzların bəzi ənənələri haqqında müxtəlif mənbələrə istinadən tədqiqat yapan Köprilizadənin topladığı qiymətli məlumatı eynən nəql ediyoruz:

“Türklərin ən keyfi və oynadıqları rollar etibarilə ən mühüm qismini təşkil edən oğuzlar, “Üç oq” və “Boz oq” namlərilə başlıca iki zümrəyə ayrılıyordı; bunlardan ibtidai təfsilatilə bəhs edən Mahmud Kaşğəriyə görə oğuzlar yigirmi iki boya, “Cameət-təvarix”ə nəzərən də yigirmi dörd boya ayrılırlar. Üvfi “Cameül-hekayat”ında başlıca on iki boydan bəhs edir ki, “Üç oq”larla “Boz oq”lar həqiqətən ayrı-ayrı on ikişər boydur. Bu təziz-təqsim, İbn-əl-Əsirdə də mövcuddur. Daha əski “Hyünəğ-nu”larda* gördüğümüz – yarısı sağ və yarısı sol qola münqism olmaq üzrə – yigirmi dörtli təqsimatın izlərinə “Tu-kyu”larda təsadüf olunduğu kibi, səlcuqilərdə, Misir türklərində, Osmanlılarda, xülasə oğuz şöbələrinin təşkil etdikləri müxtəlif dövlətlərdə hamanhaman daima rast gəlinir. Əski oğuz boylarının qəbilələrinin əskəri – dini mahiyyətindəki şülənlərində Oğuz xanın altı şahzadəsinə istinad edən bu yigirmi dörtli təqsimata görə, hər boyun oturacaq yerləri və yiyəcəkləri “Sükun” – yəni ət parçası müəyyən olduğu kibi, hər boyun da ayrıca onqonu (totemi) və sürülərini təğriq üçün “təmğa” (damğa)ları vardır. Ənənəyə görə bu təşkilatı Gün xanın vəziri Yenikəndli Əmirqıl xacə yapmışdır. Oğuzların milli rəngləri siyah (qara) idi. Oğuz xanın altı oğullarından Gündən ayrılan zümrənin totemi şahin, sünüki “sağ qəri yəğrin”, “Ay”inkilərdə totem qartal, sünük “Sağ aşğəlu”, “Yıldız”inkilərdə totem “tavşancıl”, sünük (uyaku-qaburğa), göglərdə totem “əsəngür”, sünük “sol qəri bəğrin”, “Dağ”inkilərdə totem “çaqır”, sünük “sol aşğəlu”, “Dəniz”dən gələn qəbilələrdə totem “Üç quş”, sünük “ucaylə”dir.

* Çox güman ki, həyulələrdə yazmaq istəmişdir. Həyulə – 1) qədim fəlsəfədə materiya, qismi 2) xəyal, vahimə 3) qeyri-adi (B.Ə.)

“Şahin”ini təqdis edən oğuz qəbilələri bunlardır: qayı, bayat, ələyə evli, qara evli, qartalı totem ədd edənlər: yazır, dügər, dudurğa, yayırlı; “tavşancıl” quşını alanlar: Afşar, qırıq, bəkdili, qarqın; “əsəngür”ü alan qəbilələr: bayandır, pəçənə, çavdar, çəpəni; “çaqır”ı qəbul edənlər: salur, imur, alayunlu, ürkər; “Üç quş” alanlar: yikdir, bükdüz, yıva, qanıq qəbilələri¹.

Yuxarıda göstərilən quşlara qətiyyəən toxunulmazdı. Çünki onlar müqəddəs sayılırdı. Yalnız müəyyən vaxtda dərəbəgləri tərəfindən tərtib edilən ümumi ov mərasimlərində bunlar ovlanır, xüsusi mərasimlərdə yeyilirdi.

Əski oğuzlar arasında hakim olmuş dinlər²

Qərbi Asiyayı Şərqi Asiyaya bağlayan uzun yollar yalnız müxtəlif qovmlər, ya hökumətlər arasında ticarəti, yaxud müharibə və mühacirətləri təmin etmiyordu; bu yollar vasitəsi ilə ilk əsrlərin ictimai və mənəvi tələqqiləri, dinləri bol-bol yaratılan məzhəbləri də qəbilədən-qəbiləyə nüfuz ediyordu. Bu yolların köçəbə əsirətləri içinə soxulan din propağandıçları sayəsində oğuzlar müxtəlif din dəğişdirmişlərdir. Şamanilik sıra ilə yerini başqa dinlərə vermişdir.

Bu dövrlər haqqında ən çox məlumat verən ərəb mənbələri də bu xüsusda qarışıq məlumat verməkdədir. Bununla bərabər Çin sərhədləri boyunca yayılan “doqquz oğuzlar” içinde hicri VI əsrdə manixeizm dininin yayıldığını ərəb müəlliflərindən Məsudi xəbər veriyor. Bu məlumatə görə manixe izm doqquz oğuzların ancaq mərkəz və şəhərlərində hakimdi; əksəriyyəti təşkil edən köçəbə xəlq içinde yenə əski şamanizm tələqqiləri yaşayordu.

Hətta bu aralıq oğuzlar içinə səyahət edən ərəb təmim ibn Bəhr əl-Mətinin nəqlinə baxılırsa şəhər mədəniyyəti xaricində qalan kənd xalqının çoxu mazdəizmi qəbul eyləmişdir.

¹ “Türkiyə tarixi”, səhifə 142-143.

² Ədəbiyyatımızın hər dövrəsinə təsiri olduğu üçün bu din haqqında məlumat lazım görüldü.

İran mühərrirlərindən Qəzvininin kosmoqrafiyaya aid əsəri-nə istinadən V.D.Smirnovun verdiyi məlumata görə Slav məmləkətinin cənubunda yaşayan kimaklar kibi oğuzlar da xristianlığı qəbul etmişlərdir. Eyni mənbəyə görə kimakların ölkəsində olan bir qayədə dizi üstünə oturmuş birisinin dizləri ilə ayaqlarının yeri və bir cocuğun ayaq ləpəri ilə bir mərkəb ayağının izi vardır. Oğuzlar bu işarətləri İsayə aid zənn edərək o izləri ziyarət edər-lərmiş.

Müstəşriq Kovalson Bizans missionerlərinin oğuzlara qədər gəldiklərini nəzərə alaraq, xristianlığın buralarda intişarının nes-torilər vasitəsi ilə olduğunu yazıyor.

Yuxarıdan bəri verilən izahatı təhlil edən Bartold, oğuzların bir zamanlar Yəqubi dinini də qəbul etdiklərini söylüyor¹.

Oğuz qəbilələri bu surətlə mənasız din gurultularının içində oyuncaq kibi dönüb dolaşırkən, ərəb ordusu qılınclarının ağzında islam dinini gətirdilər. Ərəb mənbələrinə görə miladi VIII əsrin ikinci yarısında Şərqi Türküstan doqquz oğuzlarından ayrılıb da Xəzər sahilinə qədər enən oğuzlar bu əsrdən etibarən ərəb dinini qəbul etməyə başlamışlardır¹.

Müsəlmanlığın oğuzlar arasına girişi birdən-birə olmamış-dır; yeni gələn qəbilələr yeni dinlə təmasa gəldikcə köhnə dinlə-rini buraxmışlardır. Zatən oğuz köçü ərəb dininin sağa-sola sal-dırdığı zamanlar da davam ediyordu. Ərəb ordularının İranda təsa-düf etdikləri oğuz boyları da İran qövmləri ilə bərabər islamiyyəti qəbul ediyordu. Oğuz ellərinin bir qismi çoxdan müsəlman ol-duğu halda sonradan gələn bütperəst oğuzlar da yavaş-yavaş qar-daşlarının qəbul etdiyi dinə keçiyorlardı. Bartoldun oğuzların is-lam olmuş məmləkətlərə X əsrdə hicrət etdiyi haqqındakı fikri, sonradan bu kibi qaçqın axınlara aid olmalıdır. Hətta bütperəst

¹ Əbu Duləfə görə oğuzların bir ibadətqahında İsanın və Məryəmin rəsmləri olmazdı. Oğuzlar dinləri haqqında müfəssəl məlumat üçün baxınız – Bartold-dan tərcümə: Orta Asiyada moğal fütuhatına qədər xristianlıq (“Türkiyyət məcmuəsi, İstanbul, 1925)

¹ İbn əl-Əsirdən nəqlən akademik Köprülüzadə: “Türkiyə tarixi”, səhifə 134.

oğuzlarla müsəlman olmuş oğuzların mənasız olaraq yeni din üçün boğuşduqları da çox olmuşdur.

Hicrətdən sonrakı əsrlərdə gələn bütpərəst oğuzlar Xəzərin cənub sahilindən keçən yolu təqib edərək o vaxt müsəlman olmuş Azərbaycan, Qafqasa gəlib yerləşdilər. Artıq burada qəti surətdə müsəlman olaraq yaşayırdılar.

Əski oğuzlarda ədəbi həyat: ağız ədəbiyyatı

Oğuzlar hənuz Çin sərhədlərindən ayrılmadıqları zamanlar belə geniş surətdə ağız ədəbiyyatına malikdilər. İçinə bir çox növləri alan ağız ədəbiyyatı yapılan tədqiqlərə görə öncə vəznli bir nəsr halında olmuşdur. Ədəbiyyata aid parçalar cinsindən tellər çalğılar çalınaraq yüksək səslə söylənirdi. Dastanların sözlərinə çalğının havası verilir və bu surətlə oxunulan sözlər bir vəzn qazanmış olurdu.

Ağız ədəbiyyatına aid dastan və mənqəbələrin özləri də az-çox ahəngdar bir şəkildə idi: cümlələrin sonlarına bir taqım zəif səclər qonulması, kəlmə və fellərin sıx-sıx təkrar edilməsi, yaxud bəzi nida ədatının cümlə başında və yaxud sonuna dəfələrlə əlavəsi adətən ibtidai bir vəzn və qafiyə deməkdi. İlk yazılar, ədəbiyyat nümunəsi olan Orxon kitabələrinin¹ ifadəsi və ondan çox sonra kopya edilmiş “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisan taifeyi – Oğuzan”ın üslubi vəznli nəsrin izlərini daşıyan nümunələrdir.

Yazılı ədəbiyyat

Ağız ədəbiyyatının yanında ibtidai olsa da oğuzların arasında qədim zamandan bəri yazının və yazılı ədəbiyyatın varlığı məlumdur. “oğuz-türkmən ləhcəsinin on iki əsr əvvəlki şəkildən bizə qalan Orxon kitabələrindəki üslub və ifadə olduqca işlənmiş bir yazı ədəbiyyatının təkamül etməyə başlayan dövrü əsrlərindən olduğunu göstərir. Daha yaxından görə bilmək üçün Orxon

¹ Akademik Köprülüzadə: “Türkiyə tarixi”, (səhifə 46). Eyni fikri akademik Bartold da təyid edir: «...Огузы которым относиться орхонские надписи» / Образ истории тюркских народов, Стр.133.Баку,1925.

kitabələrindən bir neçə parçasını bu günkü türkcəmişlə bərabər buraya nəql edirik:

“Türk oğuz bəgləri!.. – Budun!.. Eşidin: Öze tenri basmasar, asra yer telinməsar, türk budun!.. İlinin, törənin kim artıdı?.. Odçisi türk budun ertiz. O gün güngün üçün igidmiş Bilgə kağanın ermiş, barmış. Özgü ilin kəndü yanıldığ, yabalıq gigürtük. Yaraq-lıq qandan gəlipən yaya ilətdi? Sonkilik qandan gəlipən, sürə ilətdi? Ayduq ötükən yış budun! Bardıq ilkerü quri ğaru. “...Türk o gur budun kəntü budunum erti. Tənqri yeyər bulcaqın üçün yağı bultı. Bir yılğə biş yoli sonuşdımız. İniki toğu balaqda sonuşdımız. Kül təkin azaman aqığ binip uplayu təkdi. Altı erin sançdı. Sonşisində yetinç erin qılıncladı.

İkinti Quşlığa qda oğuz birlə sonuşdımız. Kül təkin az yazığın binip uplayu tekup bir erin sançdı. Tuquz erin gerü tuqudı. Oğuz budun anda öləni.

Üçinç yol...nda Oğuz birlə sonuşdımız. Kül təkin az ağığın binip təkdi. Sançdı. Süysin sançdımız. Elin altımız.

Türtünç Çuşbaşında sonuşdımız. Türk budun azaq qamaşdı yablaq bu... biri yə üzmiş ermiş. Süysin Kül Təkin ağıtıp tünrə bir oğış alpağu ol erin tuna təkin yuğında ekirüb öldürtimiz.

Beşinç Ezkənti qazında Oğuz birlə sonuşdımız. Gül təkin az yağıqın binin təkdi. İki erin sançdı. Balıqğa barmadı. Oğuz anda öldürtimiz. Qurğu yışsap yazısı oğuz qarü su taşıqdımız”.

Bu günkü türkcəmişlə təbdil:

Türk Oğuz bəgləri!.. Millət!.. Eşidin: Üstdə (yuqarıda) gög batmayıncə, altda yer çökməyincə, türk milləti! Ölkəni, törəni kim dağıtdı?.. Türk qovminin hakimi idiniz.. Əql və tədbirlər ilə sizi yetişdirmiş olan Bilgə Kağan gəlmiş və getmiş. Eyn ölkənə öz yanlılığını, pislisini gədirdin. Yaraqlılar nərədən gəlib sizi apardı? Süngülülər nərədən gəlib sürərək apardı? Müqəddəs ölkən ormanı milləti! Getdiniz iləri, getdiniz geri”.

“... Doqquz Oğuz milləti öz millətim idi. Gög yer bulandığı için yağı oldu. Bir yılda beş yol hərəb etdin. İlk dəfə Toğu balığda hərəb etdik. Kül Təkin azman ağ atınə binüb huplayaraq hücum etdi. Altı adamı deşdi. Əskər içində yeddinci adamı qılıncladı.

İkinci Quşlığa qədə Oğuz ilə müharibə etdin. Kül Təkin azman atınə binərək hücum etdi. Bir adamı deşdi. Doqquz adamı toqudı. Oğuz qovmi oradə öldü.

Üçüncü yol...də oğuzlə müharibə etdin. Kül Təkin azman aq atinə binip saldırdı. Deşdi. Əskərini də dəğişdin. Elini aldın.

Dördüncü Çoş (nəhrdir) başında hər b etdin. Türk millətinin ayaqları yoruldu. Qorqudu. Bəriyə iləriləmişdi. Əskərini Kül Təkin dağıdıub tunrə minüb bir əsil Alqağu on adamı Tunğə təkinin dəfn mərasimində dutub öldürdin.

Beşinci Azkəndi yaqınlığında Oğuzlə hər b etdin. Kül Təkin azman atınə binüb hücum etdi. İki adamı deşdi. Balığə getmədi. Oğuzı oradə öldürdin. Qələyi alub yazın oğuzın arqası sıra əskər çıxardın¹.

Hecə vəznı

Zaman keçdikcə türkcənin təkamülü vəznli nəsrdən öz vəznini vücudə gətirdi. Bu gün hecə vəznı dedigimiz vəzn meydana çıxdı. Hecanın ilk təcəllisi atalar sözündə görölüyor. Əksəriyyətlə iki, bəzən dörd bölmədən ibarət olan bir sözü birer küçük mənzumə şəklini ərz edər. Əski sözündən bir çoxunu bizə qədər nəql edən vasitə bundan bin yıl qədər əvvəl Kaşğarin Mahmud bin Hüseyin adında bir zat tərəfindən “Divani lüğət – it-türk” ünvanilə yazılmış lüğət kitabıdır¹. Bir fikir edinmək məqsədilə bundakı atalar sözündən bir neçəsini olduğı kibi burayə nəql ediyoruz:

Qul yəği

it bəri

(qul yağı, it bəri (qurt)

Alıtcı aslan

¹ Tomsen və Radlova istinadən professor Nəcib Asim (Orxon abidələri, səhifə: 112-113, 124-126)

¹ “Divan lüğət-it türk” dəki atalar sözlərini İstanbul Darülfünuni professorlarından Nəcib Asim toplayaraq “əski savlər” adı ilə bir risalə halında nəşr etmişdir (İstanbul, 1338)

Birinci siçğan
(Bürç verən aslan, bürç alan siçan)

“Oğlan yilksiz
Oğlan bilksiz”.
(Oğlan iliksiz, oğlan biliksiz)

Erkəc əti əm bulur
Eckü əti yel bulur
(Erkəcik əti dərman olur, keçinin əti yel olur)

Tatsız türk bulmaz
Başsız bork bulmaz
(“Tat”sız türk olmaz, başsız börk olmaz)

İlk heca vəzləri

Yuxarıda qeyd etdigimiz məsələlərin göstərdiyi kibi heca vəzni meydana çıxarkən əvvəlcə onun qısa ahənglər doğuran vəzləri vücutə gəlmişdir. Bu vəznlər üç ilə yeddi arasındadır. İlk dəfə qısa vəznlərin vücutə gəlməsi pək təbii idi. Çünki çox bəsit bir dərəcədə olan dil, birdən-birə güc və mürəkkəb parçalı (duraqlı) vəznləri yaratamazdı.

Heca vəzninin təşkilindən sonra təqib etdiyi təkamül xətti üzərində vücutə gələn vəznlərə nisbətə ən çox yayılan şəkli yeddi hecalı olur. Bu vəzn əsrlərcə əski dastanlarla yaşadı, təkamül etdi və iki türkü şəkli aldı: birisi “duraq”sız yeddi hecalı, öməkisi iki duraqlı idi ki, bunun ilk parçası dörd, ikinci parçası üç hecadan ibarət idi.

Yeddi hecalılar çox qullanılmaqla bərabər, altı hecalı vəznlərə də qarışıq olaraq işləmişdir. Məsələ, yeddi hecalı vəznlərdə yazılan dastan qitələrinin dördüncü misrası altı hecalı olur; yaxud əksinə olaraq altı hecalı vəznlə yazılan qitələrin dördüncü misrası yeddili olur. Məsələn, “Divani-lüğət it-türk”in göstərdiyi əskitürk dastanlarından bir qitəsinə buraya alıyoruz; altı heca ilə dizilən bu qitənin dördüncü misrası yeddilidir:

Əğdi qızıl bayraq
Toğdı qara təbraq
Yetişü gəlib uğraq
Toquşub anın keçitməz.

(Açıldı qızıl bayraq, doğdu (yucaldı) qara topraq,
Yetişüb gəldi uğraq, onunla toquşmağə başladıq)

Ən əski dastanlardan bizə qalan nümunələr “Divani lüğət it-türk”in zəbt etdiyi dastan parçalarıdır. Alpər Tunğa haqqındakı Sağu – mərsiyə “təngqut”lar və “yəbağut”ların müharibələrinə aid dastanlarla bir çox başqa nəzm parçalardan ibarət olan bu əsik dastan nümunələri haqqında professor Karl Brokilmanın bir tətəbbönaməsi var.¹ Bunun də göstərdiyi vəchlə bu dastanlardan yalnız birisi səkkiz hecalıdır. Bunlardan başqa on iki-on üç-on beş hecalı bir neçə misra da vardır. Demək olur ki, ilk dövrlərdə altı, yeddi və səkkiz hecalılardır¹.

Orxon abidələrindəki yazılar vəznə nəsr olduğu kibi rus müdəqqiqlərindən F.Korşın tədqiqi sayəsində bunların içində vəznli mənzumələr olduğu da anlaşılmışdır². Ondan nəqlən buraya iki nümunə alıyuruz ki, yeddi hecalı vəznəldir:

Bilgə kağan bitigin
Yolluğ tiki bitidim
Buncə barqağ bad badzın
Özi Kağan atısı
Yolluğ tiki mən ay
Artqı tört gün turun
Bitidim, badztım”.

¹ Brokelmanın tədqiqi türkcəyə də tərcümə edilmişdir (ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi: Ağustos – tişrini – əvvəl 1339).

¹ Heca vəzninin tarixi haqqında “Maarif işçisi” məcmuəsində təfsilatlı məqalələrimiz var*.

*Бах. Əmin Abid, “Heca vəzninin tarixi. “Maarif işçisi”1927, №3, səh.50. Məqalənin davamı həmin məcmuənin 5,6,7-ci saylarında çap olunmuşdur (B.Ə.)

² «Древнейших народных стих турецких племен» Ф.Корш.Записки вос-точ.отдел.русс.археологических общ., том. XIX.

“Bilgə kağan kitabəsini bən Yolluğ Təkin yazdım. Bu qadar ev-eşigi, bəzəgi, rəngi, xaqanın canişini olan bən Yolluğ Tekin bir ay dörd gün durub yazdım və bəzədim”. Bu mənzum parça Bilgə Kağan adına olan abidənin qərb-cənubi cəhətində yazılıbdır.

Buncə bitik bitincə
Gül Təkin atısı
Yolluğ səkin bitidim
Yigirmi gün olurub
Bu taşqa bu tamğa qop
Yolluğ Təkin bitidim.

“Bu qadar yazı-pozuyı Gül Təkinin qardaşı, yaxud bacısı oğlu bən Yolluğ Təkin yazdım. Yigirmi gün oturub bu daşa bu tamğayı qoyaraq bən Yolluğ Təkin yazdım”. Bu parçada Gül Təkin adına dikilən abidənin şərq-cənubi tərəfində yazılıbdır.

Xəlv şairləri

Ağız ədəbiyyatının xəlv ənənələri içində yayılmasına başlıca səbəb xəlv şairləri olmuşdur. Əski oğuzlar bunlara “ozan”¹ deyər-lərdi. Ozanlar əllərində qopuz² deyilən telli çalğı “eldən-elə, bəg-dən-bəgə” gəzərlərdi³. Getdikləri yerlərdə saz çalaraq əsatirə və əfsanələri yüksək səslə oxurlardı. Ahəng cəhətindən çox zəif olan əfsanələrə, çalğının ahəngi sayəsində bir şeir, bir bəstə ahəngi veriyorlardı. Bunlar düğünlərdə, qonaqlıqlarda, başqa yığıncaqlarda çalar, oxur və hətta orada bulunanları nüktəli sözlərlə təhlil belə edərlərdi.

Ozanlar yalnız çalğıçı-müğənnilik yapmazlardı. Cocuq doğulduğu zaman ad qoymaq, ölüm vüquində dəfn mərasimlərini idarə etmək kibi ictimai vəzifələr də görürlərdi.

¹ Fərhəng şüuri və Süleyman Özbəgi Əl-Buxarinin “Lüğəti-Çığatay”i.

² Qopuz Oğuz qövmələrinin telli çalğısıdır. Qədim oğuz ənənə və adətlərini bizə nəql edən “Kitabi-Qorqud”da qopuzdan başqa bir çalğı yad edilmiyor. Hər mövzu də qollanılan qopuzdur.

³ “Kitabi_Dədə Qorqud”, səh 4.

Bütün bu vəzifələri yapan ozanlar eyni zamanda dərəbəg-
lərin məddahı idi. Əşirət və qəbilə rəislərinin feodalizm aristo-
kratisinin qurduqları “şülənbəglik, qonaqlıq, ov mərasimi ilə yuğ-
qam ayinləri əsnasında⁴ feodallar haqqında dizilən mədh, dastan
və mənqəbələrini oxuyaraq ozanlar dualar yapan ozanlardı. Oğuz-
lar Azərbaycan və Qafqazda yerləşdikdən sonra də “ozançılıq”
çox müddət yaşamışdır. Zaman keçdikcə ozanın ictimai və bədii
vəzifələri dəyişməklə bərabər, ozan təbiri də əhalimiz arasında
qalxdı. Sonradan saz çalub, söz deyən aşıqlar, yığıncaqlarda
“bədyəçilik” yapanlar, xanəndələr və məddah-dərvişlər həp bu
ozanın müxtəlif dövrlərdə almış olduğu şəkillərdir.

⁴ Türkiyə ictimaiyyatçılarından Ziya Göyalp aşağı təbəqə xalqın da bu mərasimlərdə iştirak etdiyini söyləyir: “Bir gün Xanlar xanı, yaxud bəglər bəgi bir toy, yaxud bir şülən yaparaq bütün eli dəvət edirdi. Bunlar yeyüb içdikdən yeni əlbisələr geyüb bürcləri də verildikdən sonra dəvət sahibinin təklifilə evində hər nə varsa ümumi dəvətlilər tərəfindən yəğma edilərdi. Bu hal də göstərir ki, el daim bir kommunist həyatı yaşayan xaricə qarşı bir ailə-oğuz cəng təşkilatını mühafizə edən qapalı bir cəmiyyətdi” (“Türk mədəniyyəti tarixi”, səhifə 16, İstanbul, 1926)

Fikri qərəzlə olaraq kommunistliyi “yəğmagərlik” şəklində göstərən Ziya Göyalp bu xüsusda əldəki vəsiqələrin əksini göstərir. Bu mərasimlərdə dərəbəgləri tərəfindən istismar edilən kəndin sinfi iştirak etmək haqqından məhrumdu: yalnız baş xan ilə qarısı və əşirət bəglərinə məxsusdu. Bu məxsusdə eyni məlumat verən “Kitabi-Dədə Qorqud”un müxtəlif yerlərində mərasimlərin xan və bəglər tərəfindən tərtib edildiyi və burayə “reislərin, hərbdə yararlığı görülən “qəhrəman”ların dəvət edildiyi açıq olaraq göstərilir. Xalq zümrəsinə mənsub olanlardan ancaq “qopuzci” ilə “ozan”lar iştirak edərlərdi; o də yuxarıya yaltaqlıq yapıqları üçün.

ƏŞİRƏT DÖVRÜ

Birinci parça

ƏŞİRƏT DÖVRÜ QAFQAS VƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ HƏYATIN BAŞLANGICI

Qafqas və Azərbaycana gələn köçəbə türklər ilk zamanlar əhəmiyyətsiz bir azlıq – əqəliyyət təşkil ediyordular. Zaman keçdikcə yeni-yeni gələn başqa oğuz qövmləri sayəsində İranın bütün şimal qismi ilə Qafqazda qüvvətli və mütləq bir əksəriyyət vəücudə gətirdilər¹. İrana gələn oğuzlar yalnız məmləkətimizin şimal parçasında və Qafqazda yerləşməklə qalmıyordular. Eyni zamanda İranın içərilərinə doğru da soxulub oralarda dutunuyordular. Hətta İranın içərilərinə doğru da soxulub oralarda dutunuyordular. Hətta İranın qərb sərhədini keçib də İraqa, Anadoluya, Şimali Suriyaya qədər nüfus ediyordular.

Bunlar əksəriyyət etibarilə Azərbaycan və Qafqas topraqlarında otlaqdan-otlağa, yaylaqdan-qışlağa qona-köçə əşiri həyatlarını davam etdirirkən nəhr, göl, dəniz sahillərində də iskan ediyordular, toprağa yerləşiyordular və həyatlarını müstəqər (durucu) bir çalışma sayəsində qazanmaq üsulunu yavaş-yavaş qəbul ediyordular. Bu sürətlə zaman ilərilədikcə oğuzlar köçəbəlikdən kənd (köy) həyatına doğru gediyordular. Daha doğrusu, əşiri cəmiyyət həyatını tərk edərək dərəbəqlik dövrəsinə giriyordular.

Yabançı qarşısında

İstər Azərbaycanda və Qafqazda yerləşən türklər, istərsə mütəmadi bir surətdə hərəkətdə bulunan, yaxud yeni gələn əşirət və qəbilələrin özlərilə gətirdikləri əski iqtisadi bədi tələqqilər iki ayrı “kultura” təsiri qarşısında qalmışdı: Sasani “.....” ilə ərəb “.....”.

Bu vaxtlar Sasani sülaləsi hakimiyyətini gəyib etmək üzrə bulunmaqla bərabər pəhləvi mədəniyyətinə dəvam edib gediyordu.

¹ Mütləq əksəriyyəti doğuran mühacirətlər XIII əsrə qədər davam edən oğuz axınları sayəsində hasil olmuşdur. Buralara sonrakı bəhslərdə yaxınlaşacağız.

İran qövmləri arasında hakim olan farscadan başqa pəhləvi ləhcəsi də çox yayılmış və qüvvətli bir ədəbiyyata malik ləhcə idi ki, oğuzların yayıldığı yerlərdə də hakim olan pəhləvicə idi. Mister Braunun (əcəm ədəbiyyatı tarixi) ifadəsinə görə Sasanilər zamanında pəhləvi ləhcəsinə tərcümə olunan əski yunan və hind əsərləri buralarda müntəzər olduğu kibi Zərdüştün “Avesta”sı da Azərbaycan və Qafqaz atəşkədələri ətrafında vücuda gələn təşkilatların “müqəddəs kitabı” idi. Müxtəlif ictimai və dini tələqqilərə malik gərək mutəkkin, – gərək köçəbə olsun – əslən “turani” və “arani” olan qövmlər arasında vəqə mütlul və nüfuz sayəsində pəhləvi mədəniyyətinin ünsürləri ümumi say etibarilə daha zəif olan oğuz əşirətləri arasına girməgə başladı; fəqət bu təsirin hiç bir zaman onları tamamilə qapladığı iddia ediləməz. Çünki pəhləvi mədəniyyəti yeni təşəkkül etməyə başlayan islam mədəniyyəti ilə sarsılıyor; “Avesta”nın ehkamı yerində “Quran ədəbiyyatı” qaim oluyordu.

Çox qüvvətli olan “Quran ədəbiyyatı” bir tərəfdən fars və pəhləvilərini boğarkən o biri tərəfdən də oğuzları öz qanadı altına alıyordu. Bununla bərabər bu maddi və mənəvi qarışıqlıq içində türklər yenə çöl həyat sistemlərini yaşayırdılar. Müsəlmanlığı qəbul etməklə bərabər ərəb ədəbiyyat və bədiyyatına yabancı olan köçəbələr, o dərəcədə də İran qövmləri ədəbiyyatının təsirindən uzaqdı. Bunlar öz bədii ehtiyaclarını təyin edərkən Orta Asiyadan sürükləyüb gətirdikləri öz ağız ədəbiyyatlarını dəvam etdiriyorlardı.

Xəlv ədəbiyyatı – çadır ədəbiyyatı

Əşirət dövründə şifahi mahiyyətdə başlayaraq sonralar qismən yazılı bir şəkil alan xəlv ədəbiyyatının bütün məhsulları işçikəndli sinfinin malı ədd olunamaz. Xəlv əfsanə və əsəirlərində zəfi mövzu (motiv) çox azdır. Olsa-olsa yalnız dil və şəkil etibarilə xəlv ədəbiyyatının səciyyəsinə daşıyırlar. Haman-haman cümləsi rəislərin, xanların, bəglərin şücaət və dəvalarından onların ölümündən hasil olan təsirdən bəhs edər. “Qorqud əfsanələri buna gözəl bir misaldır”.

Bu mahiyyətdə xəlv ədəbiyyatı yalnız mənqəbələrdən ibarət degildir. Bir çox atalar sözü və sairə belə var ki, feodallar ətrafın-

da təşəkkül etmişdir. Məsələ bin yıl əvvəl yaşadığı “Divani lüğət it-türk”in dərc etməsindən anlaşılan bir atalar sözü alıyoruz ki, təməmilə əşirət aristokrasinin ruhunu ehtiva ediyor:

mənası: Alplər birlə uruşma
Bəglər ilə turuşma.
“Qəhrəmanlar ilə vuruşma
Bəglərə söz qaytarma”.

mənası: Göndə iri q yoq
Bəgda qıyıq yoq.
“Göndə çatlaq yoq,
bəgdə sözdən dönmək yoq”.

“Kitab-i Dədə Qorqud”un göstərdiği bu məsəl də eyni mahiyyətdədir:

Qaravaşa (qarabaşə) ton geydirsən qarı olmaz.

Əşirət bəgləri ətrafında vücudə gələn bu ədəbiyyatla saray padşahları ətrafında yaradılan divan-saray ədəbiyyatı arasında psixoloji cəhətdən heç bir fərq yoxdur. Xəlv ədəbiyyatının çərçivəsi içində olan mübdələrin həpisi, əşirət bəgləri tərəfindən istismar edilən kəndli-işçi sinfinin ədəbiyyatı ədd ediləməz. Bundan dolayı əşirət bəgləri ətrafında doğan ədəbiyyata biz sarayın ilk şəkli olan əşirət bəg və xan çadırlarına izafətən “çadır ədəbiyyatı” diyoruz.

Kütləvi xəlv ədəbiyyatının ilk dövrlərinə aid qədim vəsiqələrə malik olmadığımız kibi¹ çadır ədəbiyyatı haqqında da hənuz bol material bulunmamışdır. Bu ədəbiyyatın ən eyi nümunəsi sonradan “Oğuznamə” adını alan mənqəbələr məcmuəsidir.

“Oğuznamə”

Bizə qədər gəlməyən “Oğuznamə”nin mahiyyəti haqqında ilk məlumat verən Misirdə hökmdarlıq etmiş olan Məlik Nəsirəddin Məhəmməd bin Qlavunun (cilusi 1075- vəfatı 1123) adamları

¹ Bu günün xəlv ədəbiyyatı məhsulları islami bir şəkildə olduğu üçün əsərimizin mütəəqib cildində tədqiq edilmişdir.

rından Əbubəkr Abdullah bin Aybək əl-Dəvadaridir. Bu adam XIII əsrə qədər keçən vaxtlar haqqında yazdığı tarixində “Oğuznamə”yi böylə anlatır: “Başqa türklərin “Oğuznamə” (“Oğuznamə”) adında bir kitabı vardır. Bu kitab onların arasında məşhurdur. Onların əhvalı ilə mənşələri və ilk hakimləri haqqında məlumatı ehtiva edər¹. Onların böyükləri Oğuz denilən bir adamdır.

Dəvadari “Oğuznamə”nin türkcəsini görməmişdir. O ərəbcəyə tərcümə edilmiş bir nüsxədən istifadə etmişdir ki, bu ərəbcə nüsxədə 793 tarixində (hicri 211) tərcümə olunmuşdur. “Oğuznamə”nin ərəbcə nüsxəsi haqqında Dəvadari bu izahatı veriyor: “Atam hicri 809 (miladi 1291) tarixində idarə mərkəzi Bilbays-Belbis (Qahirə civarındadır) olan şərq vilayətinin valisi idi. Tatarlar haqqında bir neçə alimlə yaptığım münaqişədən sonra yoldaşlarımdan Əminəddin əl-Həməvi bana bir kitab göstərdi: bu kitabın yeganə bir nüsxə olduğunu onun Əmin Bedrəddin Baysəri tərəfindən özünə verildiyini əlavə etdi. Əsər nəqillə və təzhiblə idi. Yazısını Əli ibn Hilal əl-Əbvab adında Zatin bir şagirdi yazmışdı. Kitabın kağızları Bağdad şəhərində yapılmış ipəkdəndi. Cildi də sarı rəngdə bir ipəkdən işlənmişdi; kitabın ayrıca altundan bir qapağı var idi. Yoldaşlarım Mənsur əl-Abbas, Əminəddin əl-Həməvi və Belicin şairi Cəmaləddin ibn Zeytun ilə birlikdə oturub əsəri gözdən keçirdik. Dördümüzün oxuya bildiyimiz parçaları bən kopyə etdim. Bir tağım yerlərini oxuya bilmədik. Kitabı tərcümə edən Cəbrail bin Bəxtiniz” (vəfatı 895) adında bir doktor olduğu öz dilindən yazılmışdı. Bu kitabın əvvəlcə türk dilindən əcəmcəyə tərcümə etildiyini və sonradan özünün hicri

¹ “Dürrəl-tican” nəqlən M.Cövdat. “Əbubəkr Abdullah Dəvadari”nin kitabı İstanbulda “Damad İbrahim paşa” kütübxanəsi əlyazmaları içində 913 nömrədə qeyd olunmuşdur. Bu kitabı ilk diqqət cəlb etdirən Misirli Əhməd Zəki paşanın “Arxiv dü Aziyatik”dəki məqaləsidir. Türkcə mətbuata ilk əksi etdirən İstanbul Dərülmüəllimini – ibtidaisi müəllimlərindən M.Cövdatdır. Bu zatın bu xüsusə təmas edən iki məqaləsi var: (“Yeni məcmuə”nin fəvqəladə nüsxəsi – 1334 və “Dərgah” məcmuəsi 1338). Bundan sonra professor Köprülüzadə “Türk ədəbiyyatında ilk tədqiqlər” adlı əsərində (İstanbul, 1918) bu kitabdan istifadə etmişdir (səhifə 279-281).

211 tarixində əcəmcədən ərəbcəyə tərcümə etdiyini qeyd etmişdi. Bu əsər Əbu Müslüm Xorasaninin (vəfatı 719) xəzinəsinə aid şeylərdəndir. Əbu Müslimin özü də Buxtu xan sülaləsindən olduğunu və bu əsəri miras olaraq aldığını söyləyirmiş.¹

Abbası xəlifələrindən Harun əl-Rəşidə (doğumu 730- ölümü 775) uzun müddət doktorluq yapan və bir çox əsərlər vücudə gətirən Cəbrail bin Bəxtişunun yazdığından anlaşıldığı kibi əsərin 793 tarixində farscadan ərəbcəyə, ondan daha əvvəl türkcədən farscaya tərcümə edildiyinə baxılırsa, türkcə “Oğuznamə” nüsxəsinin V-VI əsr radələrində bulunduğunu qeyd etmək lazım gəlir ki, zamanımıza qədər keçən vaxtlar içində ortadan yox olmuşdur.

Bu qiymətli kitabın yalnız bir neçə parçası bizə qədər gələ bilmişdir. Bunu da bizə Əbubəkr Abdullah Dəvadari xəbər veriyor.

“Oğuznamə”nin mündəricatı haqqında bildirdiyi qısa məlumat ilə Davadari kitabın oğuz türklərinin zühuri, ilk həyatları və ilk hökmdarları haqqında izahatdan ibarət olduğunu göstərdiyi kibi bu əsərdə bir çox hekayə – mənqəbə bulunduğunu da söyləyir.

Dəvadarinin gördüğü “Oğuznamə”nin içində türklərin and üsuli, Altun Xan, Arslan hekayəsi, Ulu ay anacı, Ulu ay atacı, Ulu Qara dağ, uşaq hekayəsi, qartal hekayəsi və sairə kibi mənqəbələr vardır.

Bunlardan başqa Davadari “Oğuznamə”də “Təpəgöz” əfsanəsinin mövcud olduğunu da söyləyir. Mumileyh əfsanəsinin mövzunu bu surətlə anlatıyor; bugünkü cəmiyyətimizə hakim olan əql və məntiqin qəbul edəmiyəcəgi bir şəkildə xürafi mahiyyətdədir. Biz buraya ancaq mühüm vəsiqə olduğu üçün alıyoruz: “Oğuznamə” adlanan bu kitabda onların (yəni oğuzların) “Dəpəgöz” (“Təpəgöz”) dedikləri bir adamın sərgüzəşti var. Təpəgöz, onların məmləkətlərini yığub dağıtmış və böyüklərini öldürmüşdür.

Oğuzların köhnə etiqadlarına görə “Təpəgöz” əcaib bir adam imiş, təpəsində tək bir gözü varmış. Ona nə qılinc, nə də nizə işləməmiş. Annəsi Böyük dənizin cinlərindən imiş. Atasını da qocaman bir adammış; o qədər ki, başına on üç qoyun dərisindən bir papaq geyərmiş. Bunun kibi bir çox hekayələri vardır ki, bizim

¹ “Dürr əl-Tican”dən nəqlən Hüseyin Namiq

zəmanımıza qədər oğuzlar arasında yaşamışdır. Bu hekayələri bilikli adamlar qopuz çalaraq əzbərdən nəql edərlər. Nəhayət, türklərin içində yetişən Ərəs (Uruz) oğlu Bəsət adında bir qəhrəman öldürmüşdür.

Bir qız varmış. Onu yenən (basan) adama gedəcəğini elan etmiş imiş. Kimsə də onu yenəməmişdi. Ərəs oğlu Basat qızı yendi və qızla bərabər atası Ərəsin yanına gəldi; atasına qızı yendiyini xəbər verdi. Atası da cavab olaraq: “Mən öylə sandım ki, Təpəgözü öldürmüşsən!” – dedi. Basat bu sözün üzərinə haman getdi və Təpəgözü əqlin qəbul etməyəcəyi xürafi bir şəkildə öldürdü¹. Dəvadarinin bir hekayə tərzində göstərdiyi bu mövzu əlimizdəki “Kitab-i Dədə Qorqud”da iki ayrı hekayədir. “Kitab-i Dədə Qorqud”dakı “Təpəgöz” əfsanəsində Basatın qız ilə mücadiləsi yoxdur. Böylə qızı yendikdən sonra almaq mövzusu “Qam Burə bəg oğlu Bamsı Beyrək” əfsanəsindədir. Bu əfsanədə Bamsı Beyrək adında bir qəhrəman “Yəkət Bay Bicanın qızı Banı Çiçək ilə gülüş yaparaq qızı basır və ondan sonra onunla nişanlanır.

“Kitab-i Dədə Qorqud”da üçüncü “Oğuznamə” olaraq göstərilən bu hekayənin mövzuini Əbubəkr Abdullah Dəvadarinin ərəbcə nüsxədə oxumuş olması “Qam Burə bəg oğlu Bamsı Beyrək” əfsanəsinin “Oğuznamə”də bulunduğunu göstərir.

Qızla olan gülüş haqqında Dəvadarinin verdiyi məlumat “Qorqud” kitabındakı Bamsı Beyrək hekayəsinin yalnız bir qismini təşkil edir. Halbuki Təpəgöz haqqında göstərdiyi mövzu kitabın səkkizinci hekayəsi olaraq “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyunu bəyan edir” sərlövhəli altında müfəssələn vardır.

Dəvadarinin bu iki xürafəyi anlatması sayəsindədir ki, bu gün məlum olan “Kitab-i Dədə Qorqud əla-lisan taifey-i oğuzan”ın məşhur “Oğuznamə”nin bir parçası olduğu qəti surətdə anlaşılmışdır. Bundan başqa “Qorqud” kitabındakı ifadələr də bu kitabın oğuznaməyə bağlı olduğunu göstərir. Kitabda bulunan on iki əfsanədən altısının sonunda o hekayəyə “Oğuznamə” deyildi-

¹ Eyni məxəz

gini göstərən sözlər vardır ki, imlasını olduğu kibi mühafizə edərək buraya alıyoruz:

“Dədəm Qorqud boy boyladı, söy söylədi bu oğuznaməyi düzdi qoşdı böylə didi:

Onlər dəxi bu dünyayə gəldi keçdi, karvan kibi qondı köçdi, onləri dəxi əcəl aldı, yer gizlədi fani dünya yenə qaldı” – (səh.20).

“Dədəm Qorqud gələbən boy boylədi söy söylədi bu oğuznaməyi düzdi qoşdı, böylə dedi” (səhifə 37). “Dədəm Qorqud” gəldi şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi iğazi əsərlər başınə nə gəldigini söylədi, bu oğuznamə Beyrəkin olsun didi (səhifə 67).

Dədəm Qorqud gələbən şadlıq çaldı bu “Oğuznamə”yi düzdü qoşdu. Şöylə didi: İmdi qanı didügim bəg ərənlər, dünya mənim diyənlər, əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı. Gəlimli gedimli...” (səhifə 86).

“Dədəm Qorqud gələbən boy boylədi söy söylədi bu oğuznamə Yeknəgin (yəni hekayə qəhrəmanı Yeknəgin) olsun didi” (səhifə 119).

“Dədəm Qorqud gələbən şadlıq çaldı bu oğuznaməyi düzdi qoşdı Bəkil oğlu İmranın olsun didi. Qazilər başınə nə gəldügi söylədi”. (səhifə 142)

Bu vəsiqələrdən də anlaşıldığı vəchlə “Oğuznamə” adı altında bizə qalan “Kitab-i Dədə Qorqud”ın hər əfsanəsidir. Bu surətlə “Qorqud”da on iki “Oğuznamə” var deməkdir. Halbuki Dəvadarinin yuxarıda göstərdigimiz izahatı “Oğuznamə” adında kitabın bir çox əfsanələrdən mürəkkəb bir kolleksion olduğunu meydana qoyuyor.

Oğuznamənin türkoloji aləminə qalan yalnız dörd parçasıdır:

- 1 – “Oğuz xan” mənqəbəsi
- 2 – Həzrət əl-Risalət min-kələmat oğuznamə əl-məşhur atalar sözi”.
- 3 – “Koroğlu” hekayəsi
- 4 – “Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisan taifey-i oğuzan”.

Oğuz xan mənqəbəsi

Oğuznamənin çoxdan bəri məlum olan bir parçası oğuz türklərinin rəisi ədd edilən Oğuz xanın həyat və mücadilələri haqqında şayə” olan mənqəbədir. Bu mənqəbə müsəlmanlıq daha türklərin arasında yayılmadan çox əvvəl də yalnız oğuzlarca deyil, moğollar kibi qonşu qovmlərcə də məlum və məşhurdur. Keşiş Jan Planon Moğolustanda səyahət edərkən (1246) Oğuz xanın “İt Birağ” qəbilələri ilə olan müharibəsi haqqındakı əfsanəyi eşitdiyini söyləyir¹.

Bu mənqəbələrin moqol istilasına qədər moğollar arasında yaşadığını görüyoruz. Moğolların Azərbaycanı istilaları əsnasında onların nağılcılarının oğuz dastanını nəql etdiyi və Əbdülhəq bin Süleyman adında azərbaycanlı bir müəllif tərəfindən bu mənqəbənin moğollardan toplanıldığı məlumdur.

Oğuz xanın doğduğu gündən ölüncəyə qədər keçirdiyi macərələri nəql edən bu mənqəbə bir çox xürafi və qeyri-təbii hadisələr ilə dolu olduğundan burada mövzunu izah etməgə lüzum görülmədi².

Yalnız onu qeyd edəlim ki, Əbdülhəq bin Süleyman əl-Azərbaycanının hərəkətindən anlaşıldığı vəchlə bu dastan dərəbəglik dövründə də bizim Azərbaycan və Qafqaz türkləri arasında məruf olmuşdur.

“Həzrət əl-risələt min-kələmat Oğuznamə əl-məşhur atalar sözü.

Alman türkoloji alimlərindən Diezin 1815 tarixində şərqiyata aid təb” etdirdiyi material kolleksionunda (Denkurırdik citen von Asien, II, Berlin, 1815) “Həzrət əl-Risələt min-kələmat oğuznamə əl-məşhur atalar sözü” adında bir risalə də vardır. Bu, oğuzlara aid əski atalar sözü məcmuəsidir. Diezin əsərini əldə

¹ Türk ədəbiyyatı trixi – Akademik Köprülüzadə. səhifə 64, İstanbul 1926).

² Oğuz mənqəbəsini nəql edən ən eyi mənbələr bunlardır: Şəcəreyi-tərakimə-Əbülğazi Bəhadir, Tac əl-təvarix-Rəşidəddin əl-təbib, Kutadqu bilik-Radlov, türk ədəbiyyatı tarixi-Köprilüzadə. Radlovun nəql etdiyi mənqəbə Parijdə “Библиоте-Национал»də olan uyğurca yazılmış yeganə nüsxədən alınmışdır. Bu, oğuzların islam dinini qəbul etmədən yazılmış şəkildir.

etməgə müvəffəq olan müdəqiq M.Cövdət bu məsələlərin özündə bulunduğunu böylə anlatıyor: “Mühərriri-aciz, yüzə yaxın bir yekun tutan bu məsəlləri istinsax etdigim cəhətlə “Kitab-i Dədə Qorqud”a xidmətən nəşri niyyətindəyəm. Hicrətin dördüncü əsrində cari zərb-məsəlləri də bir məxəzi-ərəbidən topladım” (“Yeni məcmiyə”, İstanbul-1334)

Bunları görməgə nail olmaqla bərabər “Kitabi-Qorqud”da bir neçə atalar sözüne təsadüf etdik; bunların risalədə imdi əhali-mizcə unudulan bu atalar sözlərini əski imlasilə buraya nəql ediyoruz:

– “Yad oğlu sağlaməglə oğul olməz, böyüyəndə Salur gedər gördüm deməz” (səhifə 3)

– “Qərə eşşək başınə üyən ursən qatır olmaz” (səhifə 3)

– “Qəravaşə ton geydirsən qadın olmaz” (səhifə 3)

– “Əski pambuq bez olmaz” (səhifə 3)

– “Qərə düşmən dust olmaz” (səhifə 3)

– “Oğul kimdən olduğun ana bilür” (səhifə 4)

– “Ğafil başın ağrısın bunu bilür” (səhifə 4)

– “Öksüz oğlanın dili acı olur” (səhifə 143)

– “Oğuzun arsızı türkmənin dəlisinə bənzər (səhifə 139)

– “At ayağı külək olur

Ozan dili çevik olur” (səhifə 9).

– “Yalnız yigit alp olmaz

Yovşan dibi bərk olmaz” (səhifə 139).

Koroğlu hekayəsi

Son zamanlar vüqu bulan tədqiqlər sayəsində şimdi böylə qüvvətlə yaşayan «Koroğlu» hekayəsinin əski oğuz köçəbələrinə məxsus olduğü meydana çıxmışdır. Bu hekayət bilxassə ingilis müdəqqiqlərindən Haduzkonun Qafqaz türkləri arasında Koroğlu haqqında yapıdığı qiymətli tədqiqatdan sonra başlamışdır. Bu zat 1840 tarixində məmləkətimiz əhalisi içində yaşayaraq Koroğlu mənqəbəsinin şayan-diqqət bir tərzdə geniş və əski bir şəklini bulub nəşr etmişdir.

Axirən bu xüsusda təhlildə bulunan etimad ediləcək tatar müvərrixlərindən Zəki Velidi də bu mənbəqənin gök türklərə mənsub əski oğuz əşirətlərinə aid olduğunu və bunun bəzi iddiaya görə XVI əsrdə degil islamiyyətin intişarından əvvəl Sasanilər zamanında Xorasan hövzəsində oğuz köçəbələri ilə iranlıların boğuşduğu dövrlərdə vücade gəldigini söyləyir. Bu tarixlərdən sonra davam edən mühacirət sayəsindədir ki, Azərbaycan, Qafqaz və Anadolu əhalisi içində yayılmışdır.

Koroğlu mənbəqəsi yalnız bu saydığımız yerlərdə qalmamış, diyardan-diyara dönüb dolanan köçəbə əşirətlər sayəsində özbək və qazaq qovmlarında da intişar etmişdir.¹ Sasanilər devrindən zamanımıza qədər keçən böyük zaman içində hasil olan iqtisadi, siyasi dəyişikliklər də bu hekayənin mövzusunda da bir çox dəyişikliklər yapılmışdır. Hələ İstanbulda gərək daşbasması, gərək mətbəə basması ilə təb edilən «Koroğlu» hekayəsi qayət mənasız bir şəkildə təhrif edilmişdir. Bunlarda mövzu – Anadolunun müəyyən bir qisminə vəqə olmuş kibi göstərilir. Halbuki Haduz Konun tədqiqinə görə əsil mövzu Xorasan civarında yaşayan bir türk sərhəd beginin acəmlərlə olan müharibəsinə aiddir.

«Oğuznamə»nin bizə qalan mühüm qismlərindən biri də «Kitab-i Dədə Qorqud əla-lisan taifeyi oğuzan» adı altında toplanılan lesrandlar məcmuəsidir: fəqət bunlar islamlaşmış «Oğuznamə»nin bir qismi olduğundan «Qorqud» kitabını ərəb dilinin əhalimiz arasında yapmağa başladığı ictimai təsirləri gözdən keçirdikdən sonra tədqiq edəcəgiz: fəqət islamlaşmış «Oğuznamə» müsəlmanlığın mütazu bir şəkil aldığı dövrün degil, ilk istimalə dövrünün xarakterlərini təmsil etdigindən burada ərəb istilasının ilk zamanlarını qısaca gözdən keçirəcəgiz.

¹ Türk ədəbiyyatı tarixi: Köprülüzadə, səh.68.

İKİNCİ PARÇA

ƏŞİRƏT DÖVRÜ İLƏ DƏRƏBƏGLİK DÖVRÜ ARASINDAKI KEÇİD ZAMANI

Qafqas və Azərbaycanın ərəblər tərəfindən istilas

Daha çox tarixlə əlaqədar edəcək bu mövzu haqqında biz burada qayət qısa məlumat verəcəyiz: Ərəbistan çöllərini qapsayan islamiyyət, xəlifə Ömər zamanında qonşu dövlətlərə də təcavüzə keçdi. Daxilən dərəbəglik sisteminin doğurduğu anarşi yüzündən xaricən də şimaldən axan Xəzər türklərinin mütəmadi axınları ilə bərbad bir hala gələn İranın Sasanilər dövləti bu təcavüz sayəsində ortadan qalxdı; ərəb orduları Azərbaycan və Qafqasə girdi. Hicri 22 tarixindən sonra məmləkətimiz ərəb istilas

ı altında bulunmuşdur. O vaxta qədər “Albaniya” adilə yad edilən bizim şərq-cənubi Qafqaz qitəsi “Aran” adını aldı. “Aran” adına müsəlman sikkələrində ancaq 708-709 tarixlərindən etibarən təsadüf edilməkdədir ki, bu də ərəb xəlifəsi Birinci Vəlid (705-715) zamanı deməkdir¹.

Qafqas şimalən Dərbəndə qədər ərəblərin işğalı altında bulunuyordu; burada onların qüvvətli orduları hakimdi. Artıq yuxarıda zikr edilən tarixdən sonra məmləkətimiz Ərəbistanın bir vilayəti ədd ediliyordu və bütün idari işlər Bağdad hökuməti tərəfindən vali mənəbində nəsəb olunan bir məmur mədəvi edilmişdi. Bu məmurlar vasitəsi ilədir ki, məhəlli işçi əhalinin istehsalatı, ipəgi, duzu, yunu və sairəsi əlindən alınaraq böyük miqdarda vergi şəklində mərkəzə göndərilirdi. Mərkəzin Azərbaycan və Qafqazlılara tətbiq etdiyi siyasət sayəsində islam dini əhalimiz arasında VII əsrin ikinci yarısı və VIII əsrin başlarında özünə qəti bir mövqe qazandı.

¹ «Место прикаспийских областей в истории мусльманского мира». Стр.27.

“Quran” ədəbiyyatının ədəbiyyatımız üzərində təsirə başlaması

Yuxarıda da söyləndiyi vəchlə islamiyyət xalqının bütün sinifləri tərəfindən birdən qəbul edilməmişdir. Bartoldun verdiyi izahat kibi, əvvəlcə “Müstəqər” (оседлый) zümrələr içində yayılmışdır. Bir yerdə uzun müddət yaşamayıb da oraya-buraya qonub köçən köçəbə qism arasında müsəlmanlıq daha sonralar yerləşə bilmişdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən deyilə bilir ki, islam dini öncə kənd və qəsəbə əhalisi tərəfindən qəbul edilmiş və bundan sonra kənd və qəsəbələr islam kulturasını tərvic edən birər islami mənbə və mərkəz olmuşdur.

Köçəbəliyi buraxıb da dərəbəglik həyatına girən kənd və qəsəbə əhalisi yavaş-yavaş köçəbəlik ruhunda olan ictimai tələqqilərini tərk etməyə qoyuldu. Topraq işləməyə və bu surətlə tıfili (паразительный) yaşamaqdan uzaqlaşmağa başladı. İbtidai bir şəkildə iqtisadi və təsərrüfi əsaslara istinad edən yeni bir həyata girməklə bərabər kənd və qəsəbə əhalisi, fikriyyat cəhətindən əski psixolojilərinə tamamilə zidd bir sahəyə tökülüyordu.

Daima at belində çapouclılığa, yəğmagərliyə alışan yeni cəmiyyətin xalqları o sərt və dürüşt çöllü ruhlarını bəsləyən vurub-öldürmək ədəbiyyatı yerində “Quranın müsəkkən” (pareporigue) ədəbiyyatı qaim oluyordu.

Xilafət mərkəzi olan Bağdad mədəniyyəti də hər cəhətdən yeni dinin istilasına altına girən məmləkətlərin əhalisi üzərinə yüklənüyordu; xalqın bütün mədəniyyəti Bağdada bağlanıyordu. O biri tərəfdən də toprağa yerləşən əhali arasında islami şəkildə tədris üsuluna istinad edən müxtəlif dərəcəli təhsil müəssisələri, zaviyələr, məscidlər yapılaraq “Quran ədəbiyyatı”nın birər orqanı halına salınıyordu. Bu kibi təşkilatlar sayəsində xalq qərun və sətə tələqqilərilə qarışıq bir haldə olan ərəb zövqi, ərəb kainatı görüş tərzini aşılanıyordu.

Bu vaxta qədər köçəbəlik səciyyəsinə daşıyan həmasət dastanları yerinə, əhali yavaş-yavaş Quranın surələrinə anlamadığı təqdirdə dinləməyə alışdırılıyordu. Bir tərəfdən saf türkcə ilə xalq

və çadır ədəbiyyatları ilərlərkən¹, o biri tərəfdən də Quran ədəbiyyatı bütün şöbələri ilə bərabər inkişaf ediyordu. İlk dövrlərdə heç şübhəsiz köçəbəlik tələqqi və ənənələri daha çox faiz dutuyordu. İslami ünsürlər ictimai bəniyyədd xəfif və az bir mövqeyə malikdi.

Bu islami hərəkət xalq siniflərinə yeni-yeni tələqqilər verməklə bərabər, ümumi məxiləfə yaşayan ənənələr ilə bərabər ədəbi mövzuları da islamlaşdırıyordu. Əlimizdəki Qorqud mənqəbələri “Oğuznamə”nin az-çox islamlaşmış bir qismidir.

Bütün mövzuları Qafqas və Azərbaycan torpaqlarında vücutda gələn vəqəələrə aid olan və ədəbiyyatımızın ilk dövrlərini aydınlatmaq üçün mühüm bir material təşkil edən Qorqud kitabı tamamilə bu dövrün ümumi xarakterlərini ehtiva etdiyinə, onu bu qismdə tədqiq etmək icab etdi. Müsəlmanlıqdan əvvəlki etiqad və etiyadların izlərini daşıyan “Oğuznamə”^{*} ərəb dininin tutunmasını mütəaqib qüvvətli bir surətdə inkişaf eyləyən Quran ədəbiyyatının təsiri altında yerini İslami bir şəkildə doğan başqa xalq mübdələrinə tərk edərək meydandan qalxmışdır: qismən də islami bir şəkil olaraq uzun müddət yaşamışdır.

Oğuz mənqəbələrinin ədəbiyyatımızdan qalxması, islamiyyətin başlanğıclarında olmamışdır. Bunlar müsəlmanlığın intişarından sonra da çox zamanlar qüvvətlə yaşamışdır. Azərbaycan və Qafqas türkləri içində on səkkizinci əsrə qədər davam etdiyini bizə bir çox vəsiqə göstərir. Əski azərbaycanlı müəlliflərindən Əbdülhəq ibn Süleyman oğuznamə mənqəbələrinin moğolların məmləkətimizi istilasına qədər yaşadığını qeyd ediyor.

¹ «Однако, мы видим, что эти тюрки-огузы сохраняют свой язык, свою национальность и даже предание о родоначальнике всех огузов, Огуз хане. «Обзор истории тюркских народов. «Стр, 125.В.В.Бартольд.

^{*} Dəvədaridə qırçaqlara aid “Ata Bitikçi”, oğuzlara aid “Oğuznamə” ətrafında fikir yürüdərək müsəlmanlığa müxalif olduğunu böylə anlatıyor: “Bu taifenin zühur edişlərini; əhvallarını izah etmək istiyorum: fəqət bunların bir çoxu şəriətə uyğun degildir”. “Dürər əl-Tican”dən nəqlən Hüseyn Namiq (“Yeni məcmuə”, İstanbul, cild 4, sayı 89).

Türkiyənin kitabiyat müəlliflərindən Bursalı Məhməd Tahir məxəz göstərmədən oğuznamənin XVI əsrə qədər əhalimiz arasında yaşadığını bu sətirlərlə göstərir: “Türk qövminə mənsub iqdām haqqında yazılan milli tarixlərin ən dəyərlisi əldə bulunan bəzi imarətlərə nəzərən oğuznamə olmaq lazım gəlir. Bu tarixi-kəbir hicrətin bin tarixinə qədər Azərbaycan tərəfində mövcud olduğu bəzi vəsaiqlə müsbət isə də bugünkü gündə əlimizdə mövcud degildir¹. Məhəmməd Tahirin ümumi rəvayətlərin təsiri altında qalaraq tarix adilə göstərdiyi oğuz mənqəbələrinin yaşadığı tarix, hicrətin bin tarixini də təcavir etmişdir. Yəni hicri X (miladi XVI) əsrdən sonra da onlar Azərbaycan və Qafqas əhalisi arasında yaşamışdır.

Oğuz mənqəbələrinin XVII əsrin ilk yarısında böylə əhalimizcə ağızdan-ağıza dolaşmaqla məlum olduğu haqqında vəsiqəyə malikdir. Kitabımızın başlanğıc qismində söylədiyimiz kibi 1638-də Dərbəndə gələn alman səyyahı Aleari ilə 1722 tarixində yenə eyni şəhəri ziyarət edən Qantəmir oğuz mənqəbələrinin o tarixdə yaşamaqda olduqları haqqında məlumat veriyorlar. Bu surətlə son zamanlara qədər indiki nağıllar kibi – əhalimiz arasında

¹ “Türk dərnağı” məcmuəsi: sayı I, İstanbul 1927. Bursalı Məhməd Tahir də bir çox Osmanlı tarixçiləri kibi “Oğuznamə”yi tarix kitabı olaraq göstərir. Biz onun Şimali İranda “Oğuznamə”nin yaşadığı dövr haqqında verdiyi məlumatını başqa səyyah və mühərrirlərin ifadələri təyid etdiyi üçün “Oğuznamə” mənqəbələrini qasid etmək istədiyi fikri ilə alıyoruz. Vəqəən “Səlcuqnamə” Sahibi Yazıçioğlu Əli, “Cami-Cəm Ayin” mühərriri Həsən bin Mahmud Bayatı, “Behcətül-təvərix” müəllifi Şükrullah kibi yazıçılar “Oğuznamə” adında ayrıca tarixi bir əsərdən bəhs edirlər. Onların yad etdikləri “oğuznamə”nin oğuz mənqəbələri olub-olmadığı vəzəh olaraq məlum degildir. Osmanlı müəlliflərinin bu xüsusda yaptıkları fikir qarşılığı haqqında Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın “Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər” kitabında qiymətli bir tənqidi var (səhifə 278-279) Haşiyə. Son əsrlərdə bəzi Osmanlı müəllifləri Osmanlı türklərinin tarixinə aid yazdığı əsrlərə oğuznamə adı vermişlər. Lütfi paşa adında bir zatın bu cinsdən oğuznamə adında bir tarixi var. Türkistanda yetişən “Dana Ata adında bir şair də “Oğuznamə” adında mənzum bir əsər yazmışdır. Bu xüsusda baxınız: A.Samoyloviç: Материалы по среднеазиатско – турецкой литература. – «Записки Восточн. отделения император. русск.археологического общества».том. XIX.

yaşayan oğuz mənqəbələri müxtəlif səbəblərlə bilxassə xalqın ucqar kəndlərdə yaşayan təbəqələri içində böylə qüvvətli bir surətdə inkişaf edən quran ədəbiyyatının təsiri altında yerini islami bir şəkildə olan xalq mübdəələrinə tərək edərək əski simasılə meydandan qalxmışdır və qismən də islami bir şəkildə xalq arasında yaşamışdır ki, bu şəkildən bizə qalan məşhur Qorqud hekayələridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud əla-lisan taifeyi-oğuzan”

Bundan yüz yıl əvvəl Avropada, otuz yıl əvvəl Rusiyada geniş bir surətdə elmi maraq oyandıran bu kitab haqqında son zamanlarda Türkiyədə də tək-tük tədqiqlər yapıldığı halda Qafqas mətbuatında heç də bir diqqət cəlb etməmişdir. Berlin Kral kitabxanasından fotoqrafı alınaraq İstanbulda Kilisli müəllim Rifət tərəfindən təb edilən kitabın mətni bir çox yanlışlıqlara havidir. Müəllim Rifət istinsax əsasında mənasını anlayamadığı kəlmə ifadələrin yanında yaptığı təshihlərin bir çoxu doğru degildir. Çünki Qorqud kitabının dili bizim Qafqas və azərbaycanlıların qonuşduğu şərqi oğuz ləhcəsi olduğundan bizim indi belə qullandığımız bir çox kəlmələri ifadələri Müəllim Rifət bilmədiği üçün bunları yanlış olduğu halda Osmanlı türkcəsinə görə təshih etmişdir. Məsəl üçün bir qaçını göstərəlim:

38-ci səhifədə böylə bir cümlə var: “bir gün olə (.....) düşəm öləm, yerimdə yurdumdə kimsənə salmiyə”. Bundə “düşəm, öləm” kəlmələrini (.....) şəkildə təshih ediyor; halbuki bizim ləhcəmizdə düşim-öl”üm (.....) tərzində qollanılır.

65-ci səhifədə”dəki sənin yüzinə mən gülmərəm” cümləsindəki “yüzünə” kəlməsini “yurdunə” şəkildə tamamilə səhv olaraq təshih edilir; halbuki bu ifadə indi belə bizim ləhcəmizdə vardır. “Şillə” (sillə) kəlməsini də anlamıyan müəllif (qətiyyən yanlış) işarətilə göstərmişdir.

Halbuki “mərə noldunuz, didi, bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı” (səhifə 143) cümləsinin özü də göstəriyor ki, “şillə kəlməsi bizim ləhcəmizin hazırda belə yaşayan kəlmələrindəndir.

Qorqud kitabının Drezdendəki yazma nüsxəsini bilizzat gözilə görən və tədqiq edən Bartold mətndə kitabın adı “Kitabi-

Dədəm Qorqud əla-lisan taifey-i oğuzan” olduğunu söylüyor¹. Müəllim Rifət isə “Dədəm”dəki zəmir ədatı “m”-i atmış “tayfə” kəlməsini də Osmanlı ağzına görə “taefe” yazmışdır.

Kitabımızın biblioqrafi qismində yad etdiyimiz Qorquda aid bütün mənbələr Bartoldun ilk məqaləsindəki qısa sətirlər müstəsna olmaq şərtilə Qorqud kitabının dil və ədəbiyyat tarixi nöqtəy-nəzərindən əhəmiyyət və qiymətini təhlil edəcək ümumi mahiyyətə deyil; biz burada bütün bu tədqiqləri gözdə tutaraq Azərbaycan və Qafqaz türkləri ədəbiyyatının ən qiymətli vəsiqələrindən olan Qorqud kitabını ümumi bir təhlilə məruz buraxacağız.

Drezden kitabxanasındakı mətnin yazıldığı tarix

“Qorqud” kitabının mətn-teksti Drezden kitabxanasının XVI əsr əlyazmaları arasında hiyf edilməkdədir. Demək olar ki, yazmaların kataloqunu tərtib edən Fleyşer mətnin bu əsrdə yazıldığına qənaət hasil etmişdir. Bartold da mətnin yazıldığı tarixi araşdırarkən həməh-həməh eyni nəticəyə vasil olur. Mumileyh deyir ki, mətnin son səhifələrindən birində “Osman paşanın ölüm tarixi 993” (miladi 1585) tərzində bir qeyd var. Bu qeyddən də əlyazmasının o vaxtlar (yəni 1585 radələrində), yaxud az sonra yazıldığı istixrac edilə bilər¹.

Halbuki, bizcə bir kitabın mətni xaricində gəlişi gözəl qeyd edilən bir vəfat tarixi, o kitabın yazılmış və yazıldığı tarix ilə əlaqədar olmaz. Bunun üçün mətnin yazıldığı tarixi, böylə bir ölüm tarixindən çıxarmağa çalışmaq doğru nəticə verməz.

Əski türk ailələrində bir adət vardı: birisi doğdumu və ya öldümü və yaxud zəlzələ, aclıq, xəstəlik, istila kimi mühüm hadisələr zühur etdimi; vəqənin tarixi, ailənin böyüyü yaxud oxumaq

¹ Иностранцев də eyni ərəbcə sərlövhəni qoyur və rusçaya da böylə tərcümə ediyor: «Книга о моей Деде Коркуде на языке племенем Огузов» (Коркуд в истории и легенде – записки восточного отделения русск. импер. археол. об-ва, том. XX. вып. I, стр. 40-46)

¹ Китаби Коркуд Записки вост.отд.русск. импер.археол. общества, том VIII,стр.209-218

biləni, bir-iki sətirlə evdə bulunan la-əli-əl-yəqin bir kitabın (əksəriyyətlə Quranın) başına ya sonuna qeyd edərlərdir.

Osman paşa adında zətin ölümünün qeydi də bu surətlədir. Bu kibi qeydlər üçün mütləqə kitabın qədim və yaxud yaxın zamana aid olduğuna baxılmaz. Ola bilir ki, Osman paşanın vəfat tarixi qeyd edilən mətn çox qədim bir zamanda yazılmışdır.

“Qorqud” kitabını öz kataloqunun XVI əsrə mənsub yazmalar içində qeyd edən Fleyşeri aldadan səbəb də bəlkə bu sətirlik qeyddir.

Akademik Köprülüzadə müəyyən bir vaxt göstərməyərək bu yazmanın Osmanlı dövlətinin təşkilindən sonra təsbit edilmiş olduğunu iddia edir¹. Burada təsbit kəlməsi istinsax mənasına olmayıb da şifahi vəziyyətində ikən kağız üzərinə qonulduğu məqsədlə qollanırsa, o halda bir az düşünmək lazım gəlir. Çünki Əbubəkr Abdullah ibn Aybək əl-Dəvadarinin verdiyi məlumat möcibincə – Qorqud kitabındakı mündəricat “Oğuznamə” adı altında çox əvvəllər türkcə olaraq təsbit edilmişdir. Sonralar farscaya, farscadən də ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur ki, Dəvadarinin XIV əsrin başlarında gördüyü “Oğuznamə”nin ərəbcə tərcüməsidir. Dəvadarinin Osmanlı dövlətinin hənz təşkil etmək üzrə bulunduğu tarixlərdə yaşadığını də əlavə edərsək, kitabın daha əvvəllər təsbit qəbul etməmiz lazımdır. O halda bu tərzifadəyi biz ancaq əldəki kitabın Osmanlı dövlətinin quruluşundan sonra kopyə edildiyi şəkildə qəbul etmək məcburiyyətindəyiz.

Osmanlı dövlətinin təşkilinin mütəaqib kopyə edildiyi fikrini verən yeganə vəsiqə “Qorqud” kitabının iki cümləsidir:

“Qorqud” ata ayıtdı axır zamanda xanlıq gerü Qayidə dəkə kimsənə əllərindən almıyə axır zaman olub qiyamət qoruncə. Bu didügi Osman nəslidir işdə sürilüb gidəyüdir” (səhifə 3). Bir də Qam Burə bəg oğlu Bamsı Beyrək” hekayəsində “İstanbul” kəlməsinin yad edilməsidir. “Bay Burə bəg yeni bir ağılı doğduğu zaman bazırğanlarını çağıraraq əmr veriyor:

¹Türk ədəbiyyatı tarixi – Böyük qism, cild I, səhifə 59.

“Varın Rum ilinə mənim oğlum üçün yaxşı üçün ərməğanlər götürün mənim oğlum boyuncə – didi. Bazırğanlər dəxi gecə-gündüz yolə girdilər, İstəbulə gəldilər, dan-danısuğ ilə yaxşı ərməğanlər aldılar” (səhifə 39).

Bu iki cümlədən birincisi daha qüvvətli bir vəsiqə təşkil edər. Həqiqətən Qorqud kitabının başında görülmə cümlə, kitabın Osmanlı hökumətinin təşkilindən sonra yazıldığını degil – kopyə edildiyini göstərir. Yazıldığı tarixi isə XVI əsrə qədər iləri götürmək doğru olamaz. Təb edilən mətnin havi olduğu yanlışlara rəğmə, dilinin ünsürləri bu fikri təyid etdiyi kibi, ayrı bir vəsiqə də mütaliamizi qüvvətləndirir.

Əski Osmanlı padşahlarından İkinci Muradın zamanı (doğumu 1388, vəfatı 1438) olan XIV əsrin sonları ilə XV əsrin başlarında yazılmış “Tarixi-Ali-Səlcuq”da Qorqud haqqında bu məlumatı verir ki, xürafi mahiyyətdən sərf-nəzər edərək qiymətli vəsiqə olduğu üçün buraya alıyoruz:

“Rəsul-əleyhüssəlam zəmanına yaxın zəmandə Bəyat Boyundən Qorqud ata qopdı, kəndü qovminin bəlgəsidi, nə diyərsə olurdu, ğayibdən xəbərler söylərdi həqq-təali onun könlünə ilham edərdi, ayıtdı, axır zəmandə gerü xanlıq Qayıyə verilüb kimsə əllərindən almıyə dedi, didigü Osman rəhmətullah nəslidir”.

“Tarixi-Ali Səlcuq”ın göstərdiyi vəsiqəni eynilə “Qorqud” kitabının Drezden nüsxəsinin başlanğıcında da buluyoruz: “Rəsul-Əleyhüssəlam zəmaninə yəqin Bəyat boyundən Qorqud ata derlər bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olurdu, ğayibdən dürlü xəbər söylərdi, həqq-təala onun könlünə ilham edərdi. Qorqud ata ayıtdı axır zəmandə xanlıq gerü Qayığə dəgə kimsənə əllərindən almıyə axır zəman olub qiyamət qopunca. Bu dedigü Osman nəslidir işdə sürülüb gidəyüdir”.

Görülüyor ki, “Tarixi-Ali Səlcuq”un nəql etdiyi məlumat “Qorqud” kitabının müqəddiməsindən başqa bir şey degil. O halda “Tarixi-Ali Səlcuq”un XV əsrin ilk yarısında yazıldığını baxılırsa, “Kitab-i Dədə Qorqud”un XVI əsrdə yazıldığını iddia edənlərin hökmlərindəki məntiqsizlik öz-özünə meydanə çıxar.

Bu surətlə degilə bilir ki, Qorqud kitabı “Tarixi-Ali Səlcuq”dan əvvəl yazılmışdır.

Qorqud kitabının XVI əsrdən çox əvvəl yazıldığını təyid edən vəsiqələrdən biri də kitabın tamamilə köçəbəlik səciyyəsini göstərən mövzularıdır. Bu köçəbə səciyyəsi isə daha əski dövrlərin sifətidir.

Dəvadari fikri də bunu nəqş ediyor: əldəki Qorqudun bir qisminin belə həvi olan Oğuznamənin ərəbcəsini XIV əsrdə görmüşdür. O halda türkcəsi daha əvvəl yazılmışdır.

Dədə Qorqud kitabının başqa nüsxəsi

Bəzi mənbələrin rəvayətinə istinadən Dədə Qorqudun hicrətə yaxın əsrlərdə yaşadığı düşünüləcək olursa, Qorqud kitabının bu məndən əvvəl yazılmış qədim bir nüsxəsinin varlığı ehtimalı ilə yüz-yüzə qalıyoruz. Əlimizdəki nüsxəsinin ifadəsi də bu ehtimalı qüvvətləndirməkdədir.

Diqqət ediləcək olursa, görülür ki, Qorqud kitabının mövzularını nəql edən və mütəkəllim mövqeyində olan Qorqudun özü degil, ayrı bir adamdır. Kitabın tanıtmadığı bu adam Dədə Qorqud qəib bir şəxs olaraq göstəriyir və eyni zamanda “Oğuznamə” adı verilən hər hekayəni Qorqudun bilizət düzdüyünə aid açıq cümlələrlə izahat veriyor.

“Dədəm Qorqud boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdi, qoşdı” (səhifə 2,37,67,86,119,142).

Qorqudun bu hekayələri həm yazı ilə, həm də şifahi bir tərzdə düzdüyü ehtimalı xatirə gələ bilər, bəlkə də Qorquddan nəqlən ilk dəfə yenə başqa birisi tərəfindən kağız üzərinə qonulmuşdur. Hər halda Qorqudun yaşadığı tarix rəvayət şəklində olaraq göstərilən IX əsrlə Drezdendəki yazmanın yazıldığı tarix olaraq göstərilən XVI əsr arasında keçən yeddi yüz yıllık bir məsafəyi-rəvayət qəbildən belə olsun, düşünəcək olursaq, hər halda Drezden nüsxəsindən əvvəl bu kitabın – yəni təkbaşına “Kitabi-Qorqud”un yazılmış olduğu və Drezden nüsxəsinin də az çox dəyişiklə kopyə edildiyini qəbul etmək lazım gəlir.

Bu nöqteyi-nəzəri Qorqud kitabının havi olduğu ictimai ənənələr də qüvvətləndiriyor: mövzulardakı qadın tipi, erkəklərin qadınlarla müamiliəsi, şamanilik dövrünə aid türk tələqqilərinin nisbət etibarını ilə böyük yer tutması, islam dininə az əhəmiyyət verildiyi, adam adlarının belə qeyri-islami olması “Kitab-i Dədə Qorqud”un müsəlmanlığın yeni-yeni intişara başladığı zamanlarda yazılmış bir əslə malik olduğunu aydın bir surətdə göstərir.

Qorqud kimdir?

Qorqud kitabının lisanı və ədəbi mahiyyətini təhlilə başlamadan əvvəl onun şəxsiyyətini təyin etmək daha faydalı olur.

Qorqudun surətinə aid ilk məlumat verən öz kitabıdır. Qorqudun kitabını kopyə edən adam, kitabın başında Qorqudun hicrətinin ilk əsrlərində Bayat qəbiləsindən yetişdiyini bu sətirlərlə izah ediyor: “Rəsul əleyhüssəlam zəmaninə yaqın Bayat boyindən Qorqud ata derlər bir ər qopdı. “Oğuz bilicisiydi nə dersə olurdı”.

Bu ifadəyə baxılırsa Qorqudun VI əsrə yaxın zamanlarda yaşadığını qəbul etmək lazım gəlir. Bu nöqtə üzərində çalışan A.Tumanski köhnə Xivə xanlarından Əbülqazi Bahadırın yazdığı “Şəcərəyi-ətrak”ə istinadən böylə bir təhlil yapıyor: “Qorqud, Salur Qazanın müasiridir. Halbuki Salur Qazan Məhəmməddən üç yüz il sonra yaşamışdır. Buna görə Qorqud da hicrətin üçüncü əsrində yaşamış deməkdir”.

Yenə Tumanskinin verdiyi məlumata görə: Seyhunun aşağı cəhətlərinə gəlüb yerləşən oğuz türkləri öz qəbilələri içində İnal adında birisini rəis seçirlər. Qorqud Ata da müşavir oldu. Qorqud ondan sonra daha dörd xana¹ xidmət etmişdir ki, bu zamanlar Abbasi xəlifələrinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf ediyor. Qorqud Ata doxsan beş yıl yaşamışdır”.

“Qorqud kitabı” ilə “Tarixi-Ali Səlcuq”un, Qorqudun yaşadığı zaman haqqındakı məlumatlarına yaxlaşan bir rəvayət daha

¹ «Коркуд Ата прожил 95лет и служил следиющим ханам Имань Яви, Дуйли – Кайю, Ирки Туману и Каплы-Яули. А.Туманский.Записки вост.отдел. русск. импер. археологическ общества.том.IX.

var; Buna görə Dədə Qorqud, ərəb xəlifəsi Əbubəkr zamanında Türkistandan Ərəbistana getmiş və guya orada müsəlman dinini qəbul etmişdir. Bu müxtəlif rəvayət zaman etibarını ilə bir-birinə yaxın olsa da, aralarında yenə xeyli məsafə vardır. Bir də Tumanskinin müşavir sifətilə göstərdiyi Qorqudun bizim Qorqud da olub-olmadığı da müvaxəzə ediləcək bir şeydir.

Rus müstəşriqləri içində Qorquda ilk əhəmiyyət verən Bartolddur. Bu xüsusdə 1894-cü ildə nəşr etdiyi birinci məqaləsində əfsanəvi (легендарный) Qorqudun tarixi bir şəxsiyyət olub-olmadığı haqqında yaddığı tədqiqatda ərəb tarixçilərindən İbn əl-Əsirə istinadən Bayatların mənsub olduqları oğuz zümrəsinin vaxtilə başında durmuş olan Qorqud bin Əbdülhəmid yad ediyor.

1911-də rus İmperatorluq Arxeoloji Cəmiyyətinin şərq şöbəsi nəşriyyatında Qorqudun tarixi həyatını araşdıran K.İnostrantsev İbn əl-Əsirə ilə XII əsr müəlliflərindən İmadəddin İsfəhani, Cürcani və Qəzviniyə istinad edərək Qorqud adında tarixdə rol oynamış siyasi bir şəxsiyyət arıyor; o da kəndisindən on bir yıl əvvəl V.V.Bartold tərəfindən xatırladılan Qorqud bin Əbdülhəmid buluyor.

Qorqud bin Əbdülhəmid sonradan cənuba axan müxtəlif oğuz qəbilələrinin daha əvvəlcə köçüb də bir qismi indiki İrənin şimalını işğal edən Səlcuq imperatorluğunu təşkil edən əski oğuz rəislərindən Sultan Səncərin ordusunu məğlub və Xorasan ordusunu alt-üst etdikləri zaman 1153-1154-də (B.A.) Trokovski: qədim dövrlərdə Mavəray-i Xəzər cəhətləri; A.Müller: İslam tarixi) oğuzların “Boz oq” qisminin rəisi olmuşdur¹.

Инострантсев tədqiqatının sonunda nəhayət bu nəticəyə vaxtıyor: “Biz əfsanəvi Qorqudun şəxsiyyətində oğuzların tarixi həyatlarının ən mühüm anında, onların başında duran tarixi Qorqudun əksini görüyoruz” (Rus İmperatorluq Arxeoloji Cəmiyyətinin şərq şöbəsi nəşriyyatı, cild 20).

Bəzi ədəbiyyat müvərrixləri ilə türkoloqlarda tühaf bir psixoloji var: xalq arasında az-çox əfsanələşmiş bir şəxsiyyətin hə-

¹ İbn əl-Əsirə istinadən Инострантсев.

qiqi hüviyyətini bulmaq istədikləri zaman haman xanların, paşaların şəcərələrini araşdırmağa başlayırlar. Onun başqa xalq sınıflarından bir fərd xatırlarına pək də güclən ilə gəliyor. Tamamilə əski burjua fikri tərbiyəsinin saiqəsilə hasil olan bu tələqqi İnostrantsevi də Oğuz xanlarının silsiləsi içində dolaşmağa məcbur etmişdir.

İkincisi: Vaqeən V.V.Bartold ondan çox əvvəllər və ilk dəfə olaraq Qorqud bin Əbdülhəmid xatırlatmışdısa da, bizim Qorqudun qəti surətdə bu zat demək olduğunu iləri sürməmişdi. İnostrantsevin bu fikri qəti bir şəkilə soxmasından sonra Bartold özü Dədə Qorqud ilə Qorqud bin Əbdülhəmid arasında eyniyyət bulmanın yanlış olduğunu izah etdi².

Ümumi tədqiqlər tərəfindən Qorqudun Qorqud bin Əbdülhəmid olmadığı fikrini qəbul edildiyi üçün Dədə Qorqud əfsanəvi bir mahiyyətdə qalıyor. O halda Qorqudu bu mahiyyət içində tədqiq eyləmək icab edər.

Əfsanəvi Qorqud

İqtisadi həyatın inkişaf etmədiyi ibtidai cəmiyyətlərdə böyük təşğınlıqlarla təbariz edən zəkalar, o cümlədən qəhrəmanlar, cəmiyyətin fəlsəfəsinə görə böyük məziyyətləri olan padşahlar, mühüm rollar oynamış alim və şairlər xariqülədə, daha doğrusu mavərayi bir qüvvət kibi təsir yapardı. Sınırları üzərində rişələr duyan əvam, öz məxiləsi sayəsində bu həqiqi insanların məziyyətlərini daha çoğaltır və onları daha mübalığəli bir surətdə göstərirdi. O qədər ki, zaman keçdikcə, nəsil dəğişdikcə bu həqiqi hüviyyətə malik olan adamlar tamamilə ziyalı bir mahiyyət almış olurdu. Böylə bir şəkil alanlardan bizə qədər bir iz qalmışsa və yaxud tarixi mənbələronun haqqında vəsiqələri havisə, o vaxt xəyallar arasından böylə şəxsləri seçmək qolay olur; əgər bu və-

² Fransızca “İslam ensiklopediyası”, “Quz” haqqında məlumat. Bartoldun bu fikrini Köprülüzadə qeyd ediyor – “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər”, səhifə 282, haşiyə; Başqırdıstanlı Əbdülqadir də Köprülüzadənin fikirlərini məxəz göstərmədən təkrarlıyor (Türkiyyat məcmuəsi, cild I, səhifə 214, İstanbul 1925.)

siqələr mövcud degil isə ədəbiyyat tarixi onlar haqqında yaşayan xatirələrə, rəvayətlərə qolaylıqla inanamaz.

Pəki, tanılmıyacaq dərəcədə şəxsləri bəzəyən əvəm, məxiləsi bir şəxs haqqında əfsanə uydururkən, zəbeini həqiqətən yaşamış olan adamlardan almıyormı? Məsələ, biz biliyoruz ki, məşhur “Leyli və Məcnun” mənqəbəsinin qəhrəmanı Məcnun ərəb şairlərindəndir (Tarixi-ədəbiyyati-ədəbiyyə, professor Məhəmməd Fəhmi). Əhməd Yasəvi, Yunis İmrə tarixi simaya malik olduqları halda şəxsləri əfsanə haləsi içində tamamilə gizlənmiş kibidir. Anadolu türklərincə məşhur əfsanəvi qəhrəman Botal Qazi yenə yaşamış bir tipdir (Köprülüzadə: “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvvüflər”). Ərəb simalarından İmam Əli ilə Hüseyn birər mövcud olduqları halda haqlarında bu qədər geniş əfsanə silsiləsi uydurulmuşdur. Məşhur Nəsrəddin Xoca haqqında böyük bir mənqəbə ədəbiyyatı yaradılmışdır. Füzuli haqqında İraq oğuzları arasında mənqəbələr yox degil; cahil xalq şairin qəbrini pir sayar, oraya nəzirlər-mumlar gətiriyorlar (Əli Suad, “Səyahətlərim”), hətta şair Namiq Kamal haqqında da İstanbulda xeyli lestrandlar vardır.

Xalq yaradıcılığına aid bu kibi hallar düşünülədiyi zaman Qorqudun yaşamış bir adam olduğu zəhabi hasil oluyor. Bilxassə ki, bu gün Qorqudun qəbri də vardır.

Qorqudun şəxsiyyəti haqqında əfsanəvi olaraq bizə ən bol məlumat verən kitab “Dədə Qorqud”un özüdür. Bundakı mənqəbələrdə Qorquda verilən mənqəbələr tərkib edildigi zaman Qorqudun iki mühüm sifət sahibi olduğu meydana çıxar: birisində ötedə-bəridə qopuz çalaraq qəhrəmanlar və xanlar-bəglər haqqında hekayə düzüb qoşan bir ozan: məddah, müğənni; ikincisində xalqın, hətta rəislərin hörmət etdiyi və dinlədiyi əql və mühakimə sahibi bir şeyxdir.

Qorqudun ozanlığını kitabın bu parçaları eyi göstəriyor: “Dədəm Qorqud gəldi şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi, qazi ərənlər başınə nə gəldügin söylədi” (səhifə 67). “Dədəm Qorqud gəlübən boy boyladı, söy söylədi, bu boy dəli Dumrulun olsun, məndən sonra alb ozanlar söyləsün, əlin açuq, comərd ərənlər dinləsün, didi” (səhifə 95).

“Doqquz tımən” sifətilə yad edilən Gürcüstandan hər yıl “altun-aqçə” olaraq vergü alan Bayındır xanə bir yıl vergi yerinə bir at, bir qılinc, bir çomaq göndərilmiş, bundan mütəəsir olan Bayındır xanın qarşısında yenə Dədə Qorqudı görüyoruz; o, burada, xanın qəmini dağıtmaq için çalğı çalıyor, sonra onun müşaviri kibi dərdləşməgə başlayor. Qorqudın sözilə Bayındır xan bu vergiyi qəbul ediyor və Bəkil adında bir yigitə veriyor; onu Oğuz məmləkətinin şimal sərhədi olan Gürcüstan hüdudinə bəkci olaraq göndəriyor.¹

Bu parçanın də göstərdigi kibi Qorqudun dərəbəglik çadırında da böyük mövqeyi varmış. Oğuzların böyük düşməni olan Təpəgöz ilə müqavilə yapmaq için də Qorqud göndəriliyor. Bacısını (qız qardeşini) evlənmək üçün istəyən adamı öldürən Dəli Qarcar adında bir qəhrəmanın bacısını istəmək üçün Qorqud göndəriliyor və müvəffəq oluyor.

Əhali bir çox işlərini, fikirlərini ona məsləhət eylərmiş, onun rəhbərliyindən istifadə edərmiş. “Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkilini həll edərdi. Hər nə isə olsa Qorqud ataya tanışmıyınca işləməzlərdi. Hər nə ki buyursə qəbul edərlərdi. Sözin tutub tamam edərlərdi” (səhifə 3). Cocuqlara ad verən də Dədə imiş. “Amma oğlan nə qədər götürdülərsə türmədi gerü aslan yatağına vardı gerü tutub gətürdilər, Dədəm Qorqud gəldi, aydır, oğlanım sən insansən, heyvanlə müsahib olməgıl, gəl yaxşı at bin, yaxşı yigitlər ilə eş yürüt, didi. Olu qardaşım adı Qıyan Səlcukdır, sənin adın Bəsət olsun, adını mən verdim, yaşını Allah versün, didi” (səhifə 120)

Əski ozanların sifət və mahiyyətləri düşünüləcək olursa, yuxarıda göstərilən siniflərin həpsi bir insanda toplanırdı. Ozanlar yalnız dərəbəglərin məddahı, çalğıçısı, müğənnisi degildi, onlar eyni zamanda xürafat nəşr edən bir ruhani, kəramət satan bir müxbəm mahiyyətdə idi. Bu cəhətdən kitabda mühakimə və dərayəti sayəsində Qorquda verilən həkim və müşavirlik sifəti də ozanların məziyyətlərindəndir. Buna görə kitabın verdiği müxtəlif

¹.Kitabi-Dədə Qorqud: səhifə 131.

sənətlərdən Qorqudun bir ozandan (şair-molla) başqa bir şey olmadığını görünür.

Kitabın heç bir yerində Qorquda aid qəhrəmanlıq cəngavərlik, xanlıq, bəqlik ətif olunmur. İnostrantsev düşüncəsinə görə Dədə Qorqudqəbilə rəisi olan Qorqud bin Əbdülhəmidin mürrü-zamanla əvəmə xiləsinə almış olduğu əksi ədd edəcək olursaq, uzman Qorqudun bir hökmdar ikən söylənə-söylənə çalğıcı bir molla halına girdiyini qəbul etməmiz lazım gəlir. Halbuki, kitabda Qorquda ətif edilən qüdsiyyət, mənqəbələrin qəhrəmanı olan xan və bəqlərin hiç birisinə verilmir.

Tarixi mənbələrin də Qorqudun nüfuzu haqqında az-çox məlumat vermələri onun tamamilə yaşamış bir şəxsiyyət olduğu haqqındakı mənfəi fikirləri cərh ediyor¹. Bilxassə “Came-Ət təvərix”i-Saci Rəşidəddin əl-Təbib, Qorqudun Qaraxoca adında bir zatın oğlu olduğunu qeyd ediyor. O halda şair, həkim, şeyx, molla, çalğıcı, dərəbəqlik məddahı və oğuznamə müğənnisi sifətlərini həvi olan bir ozan şəklində qəbul edəcəklər.

Qorqud adının məşhur olduğu yerlər

Yaxın əsrlərə qədər Qorqudun şöhrəti Sır-Dəryadan Şərqi Anadoluya qədər böyük bir sahəyə yayılaraq hakim olmuşdur. Onun bu geniş yerlərdəki nüfuzunun dərəcəsinə qolaylıqla seçə bilmək üçün bu sahəyi təşkil edən Sır-Dərya hövzəsi şimal türkləri dairəsi, Şərqi Anadolu ilə Azərbaycan – Qafqazdakı nüfuz və mövqeyini ayrı-ayrı təyin etməyə çalışacağız:

I.Sır-Dərya hövzəsində oğuz türkmənləri arasında Qorqud haqqında mənqəbələr gəyət yoxdur. Bu mənqəbələr, ümumi pro-

¹ Caminin “Nüfxatül-əlis” adında əsəri hicri 901 tarixində “Nəsayəm əl-məhəbbət mən əl-futut” – sərlövhesi altında türkcəyə tərcümə edən Əlişir Nəvai Qorqud haqqında bu məlumatı veriyor: Qorqud Ata əleyh ül rəhimə türki ulusi arasında şöhrəti andın ər Tuğraqdur ki, şöhrət nəmə ehtiyacı bulğay məşhur mundağdur ki, necə yıl uzidin burunqını necə yıluzidiyi soninqını kəlürni deybdür ki, kob muğət-amiz məğzliğ sozlar arada bar” Yazma nüfxatul-əpis” tərcüməsindən nəqlən Bartold: Rus imperatorlığ arxeoloji cəmiyyətin şərq şöbəsi nəşriyyatı, cild XX.

letariat tələqqilərində görə inanılmayacaq dərəcədə xurafi olduğu üçün bunları uzun-uzadıya izah etməkdən ictinab etdik¹. Yalnız bunu qeyd edəlim ki, səyyah Şuller ilə Divayev və Konstanayevin izahatına Qorqudun qəbri pək möhtərəm ədd ediliyormuş. Ərəb dininin əfsanəvi təsiri altında qalan ibtidai qəbilələr onun qəbrini ziyarət edib, şəfayət dilərlərmiş.

A.Divayev Qorqudun qəbri ilə bulunduğu yer haqqında məlumat veriyor. 1894-də nəşr etdiyi müşahidəsində, o cümlədən diyor ki:

Taşkənddən Qazalınısığə gedən dəmiryol üzərində Xorxut adında bir postə istasyonu var. Bu istasyonun bir verst yarım uzaqlığında Dədə Qorqudun qəbri bulunur ki, istasyon ona iza-fətən bu adı almışdır. Qəbr xarab bir türbə halındadır. Seyhun nəhrinin tam sahilindədir. O biri tərəfdə çar əsgəri təşkilatının 12 numerolu istehkamına (fort) yaxındır. Türbənin çıraqqı denilən baxıcıları vardır.

Xalq arasında təzimar bir yeri olan Qorqudun qüdsiyyətinə dair bir məsəl də var; Tumanskiyə görə Seyhun hövzəsindəki türkmənlər arasında “Qorqudun gövərini qazma!” məsəli 1896-cı il tarixinə qədər yaşayırmış. Bartold bu məsəlin Qorqudun öz qəbrini hazırlanan bir çox qəbrləri qəbul etməyərək – araması haqqındakı xalq əsətiri ilə əlaqədar olduğunu söylüyor. Bütün bu mənbələrin verdiyi məlumata görə türkmənlər arasında Qorqud yalnız bir “şeyx” yaxud “vali” mahiyyətində olaraq tanılıyor. Özbək xanın islam dinini qəbul etməsi haqqında “Tarixi-Dust sultan”dan nəqlən Əbdülqadirin qeyd etdiyi əfsanədə Qorqudun türkmənlər tərəfindən bir şeyx kibi tələqqi olunduğunu göstəriyor.

§2.Qorqudun qırğız türkləri arasında tanındığının Divayev, başqırdlarça məlum olduğunu Velyaminov xəbər veriyorlar. Vel-

¹Oğuz türkmənləri arasında yaşayan xurafi mənəqəbələr üçün müraciət mənbələri: Amerikalı səyyah Şullerin Türkünstan səyahətinə aid əsəri. V.V.Bartold ilə A.Divayevin rus imperatorluq arxeoloji cəmiyyətinin şərq şöbəsi nəşriyyatı. cild 9-10. V.V. Velyaminovun Başqırd yadigarları – Труды восточн. отдел Археологическ.общества,том.IV.

yaminov türkmənlər arasında Qorqudun özü üçün xatırlanan qəbirlərdən qaçması” haqqındakı əfsanənin Qırğız steplərində köçəbələr arasında məlum olduğunu qeyd ediyor. Və əsatinin qırğızlar arasındakı şəklini nəşr edərək onlar tərəfindən Qorqudun möhtərəm bir zat tanıldığını söyləyior.

Əslən başqırdıstanlı olan Əbdülqadir türkmənlər arasında məruf olan “Qorqudun qəbrinin qazma” məsələsinin Qırğız-Qazaxlarda da olduğunu söyləyior və Qorqud nüfuzunun Əbubəkr Dibayevin xalq şeirləri məcmuəsindən aldığı bir məsəl ilə qazaq-qırğız baqşılarının (xalq şairlərinin) əsərlərində əks əylədigini yazıyior, şeiri biz də ondan nəql ediyioruz¹.

Su basında Süleyman
Su ayağı ayır Qorqut
Belaylərdi sin qorqıt
Aydaçı birmən dəpərim
Türkistandə tumək bab
Sayramdağı sansız bab
Otrar dağı otuz bab
Ən ölkəni arslan bab
Qaraxan ata övliya

Su ayağı ir Qorqut
Fala getdi sin Qırqıt
Baqsı piri iməsən bin
Közindi sal qolım tut
Sizdən mədət, tələyimən.
Sunaq ata övliya
Sizdən mədəd, tələyimən
Qorqud ata övliya.

Daha aşağıda görəcəkimiz kibi Qorqudın nüfuzu, əsərlərinin ən çox intişar etdigiyer bilxassə Seyhundən cənub və şərqa doğru yürüyən bir xətt üzərində oturan şərqi oğuzların yaşadığı yerlər-

¹ Qırğız və Qazax türkləri arasında Qorqudun nüfuzuna aid təfsilat üçün baxınız: Türkiyyat məcmuəsi, səhifə 216-217, İstanbul 1925.

dir. Almalıq, Sayram sahəsindən Seyhun hövalisinə köçərək burada payməkt belə təsis edən oğuzlar, buralarda ən çox təmas etdikləri qırğızlar və başqırdların əsnafı olmuşdur. Eyni zamanda oğuzlardan bir qolun şimali Xəzərdən, Volqa hövzəsindən keçdiyi də nəzərə alınrsa “Tarixi-düst Sultan”ın Saray şəhəri yaxınlığında mövcudiyyətini söylədiyi Qorqud astanası – əgər Dədə Qorqud ilə əlaqədar isə – mühacir oğuzların oralara qədər Dədənin nüfuzunu yapmaları da ehtimaldan uzaq deyil.

V.V.Bartold dəxi (Rus imperatorluq arxeoloji cəmiyyətinin şərq şöbəsi nəşriyyatı cild 9, səhifə 272-273) də oğuz cameəsinə mənsub olan türkmənlər ilə qırğızlar arasında yaşayan Qorqud haqqındakı xatirələri qarşılaşdırdıqdan sonra bu nəticəyə vasil oluyor: “Gərək türkmən, gərəksə qırğız rəvayətləri müştərək bir mənbədən gəlir. Qırğızlarasa Aşağı Seyhunun qədim sakinlərindən (oğuzlarından) keçmişdir”.

Əbubəkr Abdullah bin Aybək əl-Dəvadariyə müraciət edəcək olursa, tamamilə Bartoldun fikrini təyid edəcək olur. Yuxarıda da izah etdigimiz kibi Dədə Qorqud hekayələri oğuznamənin bir qismidir, “Oğuznamə” də oğuz türklərinə aiddir.

§3. Qorqudun şöhrətini daşıyan yerlərdən birisi də Anadoludur. Şübhəsiz, Azərbaycan yolu ilə İçəri Anadoluya qədər yayılan oğuz qəbilələrinin digər qismi eyni mənşədən aldıkları bədii ənənləri Anadolu topraqlarına da nəql edəcəklərdi. Bu surətlə Qorqud hekayələri də Anadolu türkləri içinə yayılaraq əsrlərcə yaşamışdır.

Qorqud hekayələrinin Anadoluda məşhur olduğunu – “mətbu sahədə ilk dəfə” önə sürən yenə Bartolddur. Mumileyh XV əsrdə yazılan “Tarixi-Ali Səlcuq”un qeydinə baxaraq, mənqəbələrini burada da yaşadığını qeyd ediyor.

Bundan sonra Türkiyəli bir-iki müdəqqiqin nəzərini cəlb edən Qorqud hekayələrinin Anadoluda yayıldığı haqqında hənzət layiqilə ümumi bir tədqiq yapılmamışdır.

Müəllim M.Cövdət Qorqud hekayələrindən birini bilizət eşitdiyi bu sətirlərlə söyliyor: “Küçüklüğündə babamın xidmətində bulunan bayındırlı Məhəmməd Cavuş Təpəgöz hekayəsini bana tatlı-tatlı anlatırdı” (“Yeni məcmuə”nin fəvqələdə nüsxəsi,

səhifə 90, İstanbul, 1334). Qorqudun Anadoludakı nüfuzunu görə bilmək üçün daha səlahiyyətdar olan bu amilin izahatını buraya olduğu kibi nəql edirik.

“Başlı-başınə uzun bir tədqiqə möhtac olan oğuz dastanı və “Dədə Qorqud” kitabı haqqında möhtac olan oğuz dastanı və “Dədə Qorqud” kitabı haqqında burada müxtəsərən belə məlumat verəcək degiliz; yalnız Yunisdən əvvəlki Anadolı həyatının imkan mərtəbəsində tam və həqiqi bir lövhəsini ərz və təsvir edə bilmək üçün o devrdə bu mənqəbələrin (Dədə Qorqud) arasında fəvqəladə şayə olduğu oğuz ozanlarının o mənqəbələri əllərində qopuzlarla tərənnüm etdiklərini də əlavə etməliyiz. Türklərin əski dastanı dövrlərinə aid olan bu müştərəm məhsullər Anadoluda alplıq həyatının hökmran olduğu zamanlərdə, təbii, xarüqələmə məczub, ibtidai ruhlu insanları fəvqəladə əlaqədar və mütəhəssis ediyordu. Əsrlərdən bəri davam edən o əski temalər dəğişməməklə bərabər, zaman və məkan etibarilə mənqəbələrdə vücutə gələn bəzi zəruri yeniliklər daha ziyadə təcəssümi dəvət etməkdə və zətən pək əskidən bəri onun zəvqini almış olan xəlk üzərində daha eyi bir təsir icra etməkdə idi. O devrə aid bütün o xəlk əsərləri, yaxud dini-əxlaqi moizə və hekayələr, “Battal Qazi” kibi qəhrəmanlıq mənqəbələri “Dədə Qorqud” hekayələri yanında çox sönük və təsirsiz qalıyordular. Bir cümlə ilə xülasə etmək istərsək alplar devri Anadolusunun bütün sücaşayi-zəvqiyyə və əxlaqiyyəsi əl bariz olaraq bu əsərdə görmək mümkün olduğunu söyləyə bilərik. “Oğuznamə” ünvanilə də yad edilən bu hekayələrdən bəziləri, məsələ içlərdən ən şayan-diqqəti olan və müxtəlif Avropa alimləri tərəfindən yunan əsarətindəki “SİKLON”lərlə böyük bir rabitə görülmə o məşhur “Təpəgöz” mənqəbəsi hala Anadolunun bəzi köylərində yaşamaqdadır” (Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər, səhifə 279-283).

İnostrantsev Türkiyə tarixi şəxsiyyətləri tərəfindən Qorqud adının özlərinə ad olaraq qullanılmasında böylə “Dədə Qorqud” hekayələrinin intişarının təsirini buluyor¹. Zaman keçdikcə Qor-

¹ Əski Osmanlı padşahlarından ikinci Bayazidin oğlu şahzadə Qorqudı misal göstərən İnostrantsev diyor ki: «Возможно, что именем своим этот принц

qudun təsiri Anadoluda azalmağa başladı. Ehtiva etdiyi yüksək şairanə qiymətinə rəğmən Qorqud mənqəbələrinin Osmanlı türkləri arasında son zamanlara qədər əski qiymətini mühafizə etməməsində amil olaraq 1896-da Bartold bu cəhətləri göstərir: Osmanlılarca türk kəlməsi adə və söğüş mənasına qullanılmağa başladıqdan sonra tamamilə köçəbə həyatının ruhilə yaradılan dastan əlbəttə öz qiymətini ğayib etmək məcburiyyətində idi¹

Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında Qorqudun nüfuzu

Oğuz dastanları məlum olan vəsiqələrə görə XII əsrdə böylə əhalimiz arasında məruf olmuşdur. Moğolların istilasını zamanında yaşamış olan Əbdülhər ibn Süleyman əl-Azərbaycani Oğuznamə mənqəbələrinin indiki Şimali İran topraqlarında ağızdan-ağıza dolaşdığını qeyd edir. Qorqud haqqında bulunan rus müstəşriqləri oğuz dastanına aid Qorqud mənqəbələrinin XI-XII əsrlərdə Səlcuq imperatorluğunu quran oğuz qəbilələri vasitəsilə bizim tərəflərə gəldiyini iləri sürüyorlar. Halbuki, ərəb müəlliflərindən Məsudiyə görə Azərbaycanda oğuzların köçəbə bir halda yaşadıqları tarixi əsrdən çox geri götürmək icab edər.

Bu xüsusda rus müstəşriqlərinin aşına olmadığı Əbubəkr Abdullah Dəvadarinin izahına baxılacaq olursa oğuznamə mövzularının daha Orta Asiyada ikən oğuzlar arasında məruzə olduğu görülür. Bu nöqteyi-nəzərdən Qorqud mənqəbələrinin bu adla olmasa da başqa adla oğuznamə adilə şayə olduğu şübhəsizdir; bundan dolayı Qorqud mənqəbələrinin Səlcuq oğuzları vasitəsilə qərbə (bizim ölkəmizə) endiyi haqqında ortaya atılan nöqteyi-nəzər qəbula layiq görülməz.

Oğuz mühacirətini təqib edən uzun əsrlərdə hekayələrin xalq arasındakı mövqeyinə və keçirdiyi təkamül səhifələrinə aid əlimizdə heç bir vəsiqə yoxdur. Eyi bir tədqiq nəticəsində Xorasan və İran kitabxanalarında bunlara aid məlumat əldə etmək ehtimalı yox degil.

обязан тому распространению в эту эпоху сказанный о предках османского народа-огузов» (зап.вост.етд.археол.обиз.том.ХХ)

¹ Записки вост. отд. русск.импер.арх.об.том VIII

Bununla bərabər Qorqud hekayələrinin son əsrlərə qədər Azərbaycan və Qafqaz türkləri arasında yaşadığı haqqında az-çox materiala rast gəliyoruz.

Yuxarıda da yer-yer söylədiyimiz kibi alman səyyahlarından Oleari İrandan dönərkən 1638-ci ildə Dərbəndi ziyarət etmişdi. Oleari bu vaxtlar Dərbənd əhalisi içində Qorqudun ruhani mahiyyətində bir “ozan” tanıldığını izah ediyor və diyor:

“Dərbənddə bana Qorqud haqqında verilən məlumatdan başqa xalq oğuzlar barəsində də bilxassə onların məşhur qəhrəmanlarından Qazan ilə zövcəsi Burla xatun haqqında da məlumat hekayə ediyorlardı¹.

“Burla xatun” adı haqqında tədqiqat yapan V.V.Bartold bu ada hiç bir yerdə hətta Seyhun sahilindəki türkmənlər arasındakı rəvayətlər içində böylə təsadüf etmədiyini söylüyor. Burla xatunun yalnız Dədə Qorqud hekayələrindən birisində “Salur Qazanın evi yağmalandığı” mənqəbəsində bir rol sahibi olduğuna baxılırsa, Olearinin Dərbənd xalqı arasında Qorqud hekayələrinin məruf olduğu haqqındakı fikri təyid edilmiş olur.

Yenə Olearinin verdiyi məlumat Qorqud hekayələrinin Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında XVII əsrə qədər yaşadığını göstəriyor².

Qorqudun Dərbənddəki qəbri

Səyyah Oleari 1638-ci ildə Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbrini gördüyünü qeyd ediyor; daha o zamanlar bu qəbr, ziyarətçilərin üzərində çox mum yaxmalarından bozulmuş imiş.

Oleari ilə müasir olan məşhur türkiyəli Səyyah Evliya Çələbi də Dərbəndə gəldiyi zaman orada Dədə Qorqudun qəbrini ziyarət etdiyini söylüyor; bu qəbrin cahil əhali tərəfindən böyük

¹ Olearidən nəqlən Т.В.Козубски: Е.И. Козубский: «Истории города Дербента (Темир-хан шура, 1906)

² В XVIII в, как видно из слов Олеария, и среди турецкого (азербайджанского) населения, Закавказья, еще не были забыты предания имевшие, повидимому, некоторое сходство с содержанием книги о Коркуде (Зап.вост.мтд.имп.руск.археолог.об.т.XIX стр.73-75, 1909)

bir adam sanılaraq ziyarət etməkdə olduğunu, hətta şirvanlıların buna etiqad etdiklərini bu sətirlərlə yazıyor:

“Ziyarətgahi-Çəbəl Ərbəin”ə, yəni Qırqlar məqamı: qırx ədəd qəbri – əzim olub ziyarətgahi-inamdır. Ziyarətgahi-Dədə Korxut ulu sultandır. Şirvanlılar bu sultana mütəqəddirlər³.

Görülüyor ki, Qorqudun Seyhun sahilindəki əski Oğuz paytaxtında olduğu kibi Dərbənd şəhərində də qəbri varmış. Bu da əski əvam tələqqilərindən doğan bir işdir: bir xalq arasında havi və mənəvi mühüm rollar oynayan şəxsiyyətlər getdikcə əfsanəvi bir mahiyyət alır və cəmiyyət içində müxtəlif yerlərdə ona qəbr yapılırdı; adətən bunlar köhnə şəkildə bir abidə mahiyyətində olurdu və bu surətlə onun adı məmləkətin müxtəlif parçalarında yaşamış bulunurdu. Əski Anadolu şairlərindən Yunis Emre adında Anadolunun bir çox yerlərində qəbr vardır (Köprülüzadə, ilk mütəsəvviflər).

Burla Xatunun Urmıyədəki qəbri

Dədə Qorqud kitabının qəhrəmanlarından Qazanın zövcəsi Burla Xatunun qəbrinin də Azərbaycan şəhərlərindən Urmıyədə bulunduğunu yenə Oleari söylüyor¹.

Oğuz adının Qorqud mənqəbələrinin XVIII əsrdə də məmləkətimizdə yaşadığı yenə nadir vəsiqələrdən olaraq Fren (Fren) adında birisinin qeydləri izah ediyor.

1722-ci ildə əski Rusiyə çalarından Böyük Petro ilə bərabər Dərbəndə gələn köhnə knyazlardan D.Kantemir də bu şəhərdə əhalidən oğuzlara və Qorquda aid xatirələri toplayıb qeyd etmişdir².

Frendən sonra bu xüsusda yazılı olaraq başqa bir vəsiqə bilamyoruz.

³ Evliya Çələbi səyahətnaməsi: ikinci cild, səh.312.

¹ В.Урмии показывали могилы тени Казан бека главного героя того же цикла, Бюрле Хатун, имя который нигде, кроме Оlearи и Китаби Деде Коркут, не встречаются» (Краткий обзор истории Азербайджана, стр.146)

² Nəqlən Akademik Bartold.

Qorqud hekayələrinin Qafqas və Azərbaycanda qüvvətlə yaşamsız olduğunu göstərən vəsiqələrin ən eyisi “Kitab-i Dədə Qorqud”un özüdür.

Qorqud mənqəbəsinin bəhs etdiyi yerlər bizim məmləkətimizdir

Qorqud kitabındakı bütün vaqilər tamamilə bizim ləhcəmizin yayıldığı yerlərdə olmuşdur. Əsərdə zikr edilən yer adları bunlardır: “Aladağ, Qazılıq dağ, Bayburd hasarı, Mərdin qələsi, Tatyən qələsi, Ağsaqa qələsi, Unən qələsi, Qara dəniz sahilində Düzmürd qələsi, Əlincə qələsi, Dərəşam ucu, Tumanın qələsi, Aq hisar, Trabzon, Qan İqazə¹, Gürcüstan ağzı, Gəncə, Bərdə, Kökcə dəniz, Dəmür Qapu (Dəmir Qapı), Dəmür Qapu Dərbəndi, Qərə Dərbənd (Qara Dərbənd).

Bu kəlmələrdən başqa yalnız bir yerdə “Rum ili” təbiri ilə “İstənbül” kəlməsinə təsadüf ediliyor ki, o da tamam bir hekayətin vaqə olduğu yerlərdə degil, yalnız hədiyyə almaq üçün gediləcək yer olaraq göstərilir ki, Rum eli əcəmlərin “Diyari-Rum”undan başqa bir şey degildir.

Bir də Türküstan kəlməsi keçiyor; o da, Qazana bir sifət verilir kən qollanılır: “Bayandır xanın göyküsi, Tulu Qumun yavrusu, Türkistanın dirəqi, ümmət sayının aslanı, Qərə Çuğın qaplanı, Qonur atın ayası, Xan Uruzun babası, xanım Qazan” – (səhifə 60).

Yuxarıda saydığımız yer adları içində bəzi dağ və qələ adları indiki coğrafi xəritə üçün yabancı isə də, bir çoxları məlumdur: Bayburd və Mardin, Trabzon Anadolunun şərqindədir, Qorqud kitabında oğuzların “kafərlər” ilə olan müharibələri əsasında” Bayburd və Trabzon yad edilməkdədir.

Anladılan hekayələrin mövzusu bu şəhərlərin Bizans imperatorluğunun hakimiyyəti altında olduğu zamanlarda tərtib edilmişdir. Daha qəti olaraq göstərmək üçün bu şəhərlərin adlarını kitabın cümlələri ilə tutuq edəlim:

¹ Kilisli müəllim Rifətın oxuyamayıb da şəklini təsbit etdiyi bu kəlməni Bartold Drezden nüsxəsində «Qan Abxazə» şəklində oxumuşdur.

“Bazərganlar yaraq gördülər, gecə gündüz diməyüb yüridlər, nagh Parəsarın Bayburd hasarınə gəldilər məgər ol gün kafərlərin ağır günləridi, hər biri yeməkdə içməkdə idi, birini dəxi götürüb qopuz çaldırərlərdi” (səhifə 50). Trabzon də böylə yad ediliyor: “Qanlı Qocə urı turdı ağ səqqəllu pır qocələr yanınə burraqdı, iç oğuzə girdi qız bulmadı, tolandı Tış Oğuzə girdi bulmadı, tolandı Trabzona gəldi, məgər Trəbuzan təkürünün (təkfürünün) bir əzim görkəmlü məhbub qızı vardı” (səhifə 97).

Hekayələrdən məlum olduğuna görə oğuzlar Gürcüstandan hər yıl vergi alıyormuş. Bir il gürcülər vergi yerinə bir at, bir qılınç, bir çomaq göndərmişlər. Oğuzların xanı Bayındır, bunları Bəkil adında bir qəhrəmana verərək “Oğuz elinə qaravul” göndərdi. O da Oğuzdan köç elədi, Bərdəyə, Gəncəyə varıb vətən tutdı, Toquz tımən Gürcistan ağzına varub qopdı, qarovulluğ eylədi, yad kafər gəlsə başın Oğuzə ərməğan göndərdi (səh.132)

“Ağam Qazan sası dinlü Gürcistan ağzında oturırsan ordun üstinə kimi qorsən?” (səhifə 22).

Dərbənd şəhəri də bir çox yerdə yad ediliyor. Bir fikir vermək üçün yalnız bir şəklini alıyoruz: “Bazərgan aydır, Yəkət-Yəkət, bəg Yəkət, sən bənim önəm əglə, sözüüm dinlə, on altı ildir kim, Oğuz içindən getmiş idin, dan-danışuğ kafər malın Oğuz bəglərinə götürər idin, Pasın Qərə Dərbənd ağzınə düşən vermiş idin, onun qalası beş yüz kafiri üzərimizəqoyuldu. (səhifə 40).

Göstərdigimiz bu parçalardan anlaşılıyor ki, Qorqud kitabının tərtibi əsnasında oğuzların yaşadığı yer bir tərəfdən sərhəddi-Bayburd Trabzon sahəsi; o bir tərəfdən Gürcüstan, Bərdə, Gəncə, Dəmir Qapu (Qara Dərbənddən (Dərbənd) keçən xətdir. Hekayədəki mövzulara görə oğuzların yalnız qərb və şimal sərhədləri məlum oluyor. Şərq və Cənub sərhədlərindən heç bəhs edilmiyor. Bununla bərabər “Kitab-i Dədə Qorqud”un bütün mövzularının bizim şərqli oğuz ləhcəsinin hakim olduğu yerlərdə vəqə olduğu açıq və qəti bir surətdə anlaşılıyor.

Bartold mövzuların əski Ermənistan yüksəkliklərində vəqə olduğunu qeyd ediyor; bu fikir qəbul edilə bildigi təqdirdə əski Ermənistan sərhədini Dərbəndə qədər göstərmək lazımdır. İnos-

trantsevin də eyni fikri tədqiq etmədən təkrar etməsinə rəğmən əsərin mövzularına meydan olan yerlərin tamamilə dilimizin sərhədləri içində olmasına, kitabın aşağıda təhlil edəcəyimiz dilinin mahiyyətini və Qorqudun Bayat qəbiləsindən olduğunu əlavə edərsək, əlimizdəki “Kitab-i Dədə Qorqud”un bizim ədəbiyyatımız məhsullarından ədd edilməsinə heç şübhə qalmaz¹.

Qorqudun kitabı bir hökmdara ithaf edilmişdir

Kitabın yazılış tərzı qəti olaraq bütün hekayələrin dolayısıyla kitabın bir hökmdar adına ithaf edildiyini göstərir. Bu hökmdarın adı kitabın bir yerində belə yad ediliyor: bunun için kim olduğu məlum degil. Yalnız bu hökmdar hər yerdə “Xan” kəlməsilə yad ediliyor. Tək-tük “sultan” sifətilə xitab olunuyor.

Qorqud kitabındaki müqəddimə parçaları, gərək hekayələrin həpsi “xanım hey...” xitabilə başlayır. Bu cəhətdən “Min bir gecə” hekayələrində gecə başlamalarının çox bənziyor. Hər hekayə nəticədə əski bir molla tərəfindən yapılan dua kibi “xan”ın ömürlərinə dua ediliyor, ona “Məhəmməd”dən “şəfaət” diləniyor. Bundan kitabın bir xan adına yazıldığını çıxarmaq olduğu kibi əskidən çadır və sonradan saraya da mal olan xan və bəg qonaqlıqları əsnasında bir xana xitabən söylədiyi ehtimalı da uzaq degildir.

Fəqət əsərin ümumi yazılış tərzı kitabın xan adına yazıldığını ehtimalını daha çox həqiqətə yaxlaşdırıyor. Bunu göstərən hekayə qanundakı “xeyirli dua”lardan sərf-nəzər xan adına yazıldığını göstərmək üçün yalnız bir nümunə göstəralim:

“Qərə ölüm gəldikdə keçət versün sağlıq ilə sağırın dövlətin həq artursin ol öndə kim yucə tənri dust olub əni mədəd irsün, yum verəyin xanım, yerlü qərə tağların yığılmasun, kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin, qamən aqan görkli suyun qurıməsun, qanadların

¹ Türkiyəli müdəqqiqlərdən M.Cövət bu xüsusta yazdığı bir tətəbbönamədə Dədə Qorqudun və əsərinin bizim dil və ədəbiyyatımız sahəsinə aid olduğu cəhətini bitərəf bir vicdanla izah ediyor: “Oğuznamə”nin nisbət edildiyi bu zat “Kitabi-Dədə Qorqud”u bu zatın yaza bilməsi üçün heç degilsə Təbriz, Ərzrum tərəfində dəxi yaşamış olması lazım gəlir” (“Dərgah” məcmuəsi, İstanbul, 1338).

ucləri qırılməsün, çaparkən ağboz atın büdrəməsün, çalışəndə qərə polat üz qılıcın gödəlməsün, dürtüşərkən ala kəndərin ufanməsün, ağ birçəklü anan yeri behişt olsun, ağ səqqallu baban yeri uçmağ olsun, həq yandıran çırağın yana tursun, qadir tənri səni namərdə möhtac eyləməsün” (səhifə 20-21).

Kitabda ara-sıra görölən “Sultan” kəlməsi ilə də yenə eyni hökmdarə xitab ediliyor:

“Məgər sultanım genə yazın buğayı saraydən çıxardılar, üç kişi sağ yanındən, üç kişi sol yanındən dəmir zəncirlər bəğli tutmuşlərdi”.

“Məgər sultanım, Dirsə xanın oğlancığı üç dəxi ordı uşağı aşuq oynərlərdi”.

Bu təhlilləri təqib edərkən Qorqud hekayələrinin Drezdendəki nüsxəsinin bir hökmdarın xüsusi arzusu ilə toplanmış olduğu da xatirə gələ bilər. Qorqud kitabının daha çox izahatı ehtiva edən ayrı bir nüsxəsi bulunduğu təqdirdə şübhəli cəhətlərin bir çoxu aydınlaşmış olacaqdır.

Qorqud Kitabının mündəricati

Dədə Qorqud kitabı doğrudan-doğruya mənqəbələrə başlamaz; başqa dörd səhifəlik bir müqəddəməyi havidir. Bu müqəddimə göstərdiği xüsusiyyət etibarilə – üç ayrı mövzudan mürəkkəbdir. Doqquz sətirdən ibarət olan birinci parçada Qorqudun Bayat qəbiləsindən olduğu, onun oğuz qəbilələri içindəki mövqeyi, Dədənin izahına görə hakimiyyətin Qayı – Osmanlı nəslinə keçməsi izah olunuyor. Kitabın təbini idarə edən Kilisli müəllim Rifət bu qismin Osmanlılar zamanında bir “mühərriri-məchul” tərəfindən əlavə edildiyini qeyd ediyor (Kitabın fehrist qismi).

İkinci qism Dədə Qorqudun dilindən yazılmış dörd kiçik moizədir. Tamamilə nəsihətamiz fikirlərdən ibarət olan bu moizələrdə islamıyyətin təsiri qüvvətlidir. Kitabın ithaf edildiyi hökmdara bol-bol “dua”lar vardır.

Üçüncü parça bir ozanın dilindən qadınlar haqqında söylənmiş nəsr halında bir şeirdir. Ozan burada qadın tiplərini – əxlaq etibarilə dörd yerə ayırıyor. Əski cəmiyyət dövrlərində qadın haq-

qında olan ümumi tələqqilərə eyi bir nümunədir¹. Müqəddəmədən sonra mənqəbələr başlıyır. Buradə mənqəbələrin mövzularını xülasətən gözdən keçirəcəyiz:

§1. “Dirsə xan oğlu Buğac boyı”: Bayandır xan ənənə üzrə toy qonaqlıq yaparaq oğuz bəglərini qonaq çağırmışdı və gələcək qonaqlar üçün üç növ otaq hazırlatdirmışdır: oğlu-qızı olmayanlar için – qara otaq; oğlu olanlar için – ağ otaq; qızı olanlar için – qızıl otaq. Qonaq gələn Dirsə xanı – cocuğu olmadığından qara otaqdə, qara keçə üzərində oturdular və ona qara qoyun yəxnisi təqdim etdilər. Bundan mütəəsir olan Dirsə xan zövcəsini çağıraraq məruz qaldığı həqarətin səbəbi o olduğunu söyliyir və hiddətləniyir. Qadın ona bir qonaqlıq verməsini təklif ediyir. O də qəbul ediyir. Bundan sonra bir oğlu oluyur. Oğlan böyüdükdən sonra qüvvətli bir dəliqanlı oluyur. Dirsə xan bir gün buğa ilə buğrasını (erkək dəvə) boğuşdururkən buğa oğlana saldırıyır. Oğlan da üç yumruqla buğanı yerə sərrib başını kəsir. Göstərdiyi qəhrəmanlıqdan olaj - bu vaxta qədər adsız yaşayan gəncə Qorqudun iştirakı ilə Buğac adı verilir. Bundan sonra Buğacı qırx arkadaşları çəkəliyorlar, gəlib də Dirsə xana yalandan oğlunun kəndisinə sui-qəsd hazırladığını söylüyörlər. Dirsə xan ov bəhanəsilə ovda bulunan oğlu arxasınca çıxar və ovda oğlunu vurur; öldi diyə evə dönər, məsələyi qarısınə anlatır. Qadın haman oğlunu aramağə çıxar; yaralı bir haldə bulub evə gətirər; eyi edər. Fəqət qırx adam yapıqları rəzalətin anlaşıcağı qorxusilə Dirsə xanı bağlayaraq kafər ilinə tutsaq götürörlər. Annəsinin əxbarı üzərinə Buğac silahlanıb gedər və atasını qurtarar.

§2. “Salur Qazanın evi yəğmalandığı boyu”: Salur Qazan oğlu Uruzu üç yüz əskərlə evi və xəzinəsi üzərində bəkçi buraxaraq Oğuz bəgləri ilə bərabər ova çıxar, bunu xəbər alan “sası dinli kafər” böyük bir ordu ilə gəlib Qazanın oğlunu və bəkçi əskərləri əsir edərlər; zövcəsi və qızları ilə bərabər xəzinə və sürülərini yəğma edib götürörlər. Bundan başqa Qazanın Qapılar Dərbəndindəki on bin qoyununu da almaq üçün əksər göndəriyir.

¹ Bu parça kitabımızın sonundakı mətnlər qisminə kopyə edilmişdir.

Fəqət bunların bəkcisi olan Qaraca çobanın qardaşları ilə bərabər göstərdiği müqavimət sayəsində sürülər qurtuluyor.

Qazan ovu burakıb evə döndüğü zaman heç bir şey bulamaz. Qaraca Çobana qoşar. Çoban vəqəyi ona anladır. Qazan Çobanla bərabər kafərə gedir. Onun arxasından Dəmir Qapu Dərbəndində Dəmir Qapıyı alan Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar ilə Qalın Oğuz bəgləri gəlirlər. Düşmənlə müharibəyə başlarlar. Məğlub edib əsirlərlə bərabər yəğma edilən bütün malları istirdad edərlər.

§3. “Bay Burə bəg oğlu Bamsı Beyrək boyu”: Bay Burə bəgin oğlu bir gün əglənirkən yanına bazərganlar gəlir və Dərbənddən Oğuz bəglərinə gətirdikləri malların Unən qalası (Gür-cüstənda) kafərləri tərəfindən yəğma edildiyini söylər. Bay Burə dönər. Bazərganlar Bay Burə bəgin yanına gəlirlər və oğlunun yapıdığı qəhrəmanlığı anadırlar. Bunun üzərinə atası qonaqlıq yaparaq oğluna Dədə Qorqud vasitəsilə Bamsı Beyrək adı qoyuyorlar. Çünki, ənənə mocibincə “ol zamandə bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsə ad qoyməzlərdi”.

Bundan sonra Bamsı Beyrək maral ovuna çıxar. Yolu bir otağa düşər. Bu otağın öz “beşik kərtmə” adaxlısı Banı Çiçəgin olduğunu anlar və qızı görmək istər. O hər kəsə görünməz derlər. Özünü qızın dayısı deyə təqdim edən bir qadın oğlana at qoşusu, ox atmaq və güləş təklif edər. Həpsində Bamsı Beyrək qazanır; o vaxt qadın özünü Banı Çiçək olduğunu açar. Beyrək də barmağındakı yüzügi çıxarub qızın barmağına keçirər; dönüb atasınə məsələyi anladır. Atası qızın qardaşı Dəlü Qarcarın bacısını istəyəni öldürməkdə olduğunu izah edər. Bunun üzərinə Qalın Oğuz bəglərini toplayub məsləhət edərlər və qızı istəmək üçün Dədə Qorqudu göndərlər. O isə Qorqudu öldürməgə qalxışır. Qorqud “şeyxligi” sayəsində önünə keçər. Dəlü Qarcar müqabil olaraq bin at, bin qoç, bin dəvə, bir quyruqsuz köpək istər. Bay Burə bəg hazırlar göndərər. Qızdan oğlana bir qırmızı qaftan gəlir. Fəqət arqadaşları bunu qısqanırlar. Ona kötülük yapmaq fikrinə düşərlər. Bamsı Beyrək düğün odasında yoldaşları ilə bərabər əsirət yayarkən Bayburd hasar kafərlərinə xəbər veriliyor. Onlar da gecələyin basqın yaparaq birəki otuz doqquz arqadaşı ilə bərabər əsir alırlar.

Ertəsi sabah bu xəbər hər tərəfə yayılır. Fəqət Beyrəgin nəradə olduğu bilinməz. On altı yıl keçər. Bir gün Yalançı oğlu Yalancıq vaxtilə Beyrəgin kəndisinə hədiyyə etdiyi kömləgi qana bulaşdırıb gətirir; onun Qara Dərbənddə öldürüldüyünü söylər, kömləgi tanırlar. Matəm elan edilir. Yalançı oğlu özü qızı almağa təşəbbüs edər.

Bamsı Burə bəg sərhədlərə adamlar göndərər. Bir qism bəzərganlar də Bayburd hasarına gəlirlər. O əsnadə kafərlər yeyib-içib Beyrəgə qapuz çaldırırlarmış. Beyrək də çalğı ilə bərabər sevgilisi Banı Çiçəgin və ata-anasının eşqini tərənnüm ediyormuş. Sözlərdən onu tanıyırlar.

O biri tərəfdən kafər bəginin qızı də Beyrəgə aşıq olmuş. Onu almaq şərtilə Beyrəgi hasardan qaçırır. Bunu xəbər alan kafərlər arxasından qırx atlı çıxarırlarsa bulamadan dönərlər Beyrək yolda bir ozana təsadüf edər; ozan Yalançı oğlu ilə Banı Çiçəgin düğününə gedəcəgin söylər. Beyrək də ondan kopuzu alıb düğünə gəlir. Orada qopuzu çalaraq nüktəli şeirlər söylər. Qazan bəgin diqqətini cəlb edər. Onun Beyrək olduğu anlaşır və Bay Burə Bəgə “muştuluq” gedər.

Bamsı Beyrək Yalançı oğlunu öldürmək istər, Yalançı oğlu gəlüb onun qılıncı altından keçər; Beyrək də onu əfv edər. Qazan bəg Beyrəgin düğününü yapmağa təşəbbüs edər. Fəqət Beyrək Bayburd hasarında əsir arqadaşlarını qurtarmayınca düğünü qəbul etməyəcəginə önə sürür. Oğuzlardan bir qaç atlı götürüb hasara hücum edər və dustaq yoldaşlarını qurtarar; geri dönüncə düğünü olur.

§ 4. “Qazan oğlu Uruzun əsir olması” boyu: Qazan oğlu Uruzun baş kəsib qan dökmədiği üçün tac-taxtından məhrum olacağı ehtimalı ilə mütəəssir olur. Uruz da ona atam olduğun halda sənin bir cəngini görmədim ki, bən də ögrənmiş olam deyir. Atası haman üç yüz atlı ilə bərabər alıb oğlunu ova götürər. Bunlar çəmənələr üzərində çadır qurub işrət edərlər, sərxoş olub yatarlar. O əsnada Tatyən qələsindən “qara tonlu” kafərlər onlara hücum edər və Uruzunu əsir edib götürürlər. Bundan sonralar xəbər-dar olan Qazan, oğlunu qurtarmaq üçün Dərbəndə gəlir. Yaptığı müharibədə yaralanaraq çətinligə uğrarken arxasından əskərlə

bərabər Oğuz bəgləri gəlir və Qazanın zövcəsinin iştirakı ilə hərbə girişərək onları qurtarırlar.

§5. “Duxə Qocə oğlu Dəli Domrul” boyu: Dəli Dumrul adında bir qəhrəmanın qüvvətinə güvənərək Əzrayıl ilə mücahiləsinə aiddir. Nəticədə Əzrayıl qalib gəlir. İslam xürafatı ilə dolu bir mənqəbdir.

§ 6. “Qanlı Qoca oğlu Qan Turalı” boyu: Qan Turalı İç Oğuzda Taş Oğuzda istədiyi binici və hərəb edici qızı bulmaz. Nəhayət, Trabzon Təkfurunun qızını bəgənir. Halbuki, bu qızı almaq üçün Təkfurun bəslədiyi üç canavarı (arşlan, buğa və buğrayı) yenmək lazım gəlirdi. Qan Turalı bunu qəbul edərək canavarların üçünü də yenər və qızı alar. Dügün yapar. Fəqət təkfur peşiman olur. Arxasından ordu göndərər. Ordunu Qan Turalı ilə zövcəsi Selcan Xatun birlikdə dağıdıb məğlub edərlər.

§7. “Qazılıq Qocə oğlu Yegnək” boyu: Qazılıq Qoca Bayındır xandan alaraq Qara dəniz sahilindəki Düzmürd qələsi təkfurunə saldırır; fəqət məğlub və əsir olur. On altı sənə əsarətdə qalır. Oğlu Yegnək on beş yaşına girincəyə qədər atasının əsir olduğunu ondan saxlarlar. Böyüyüncə bunu ögrənir və Bayındır xanın müsaidəsilə ordu toplayaraq Düzmürdə gəlir və atasını qurtarır.

§8. “Basat Təpəgözü öldürdüğü boyu”: Təpəgöz degilən bir adam oğuzlara düşmən kəsilir. Bu adam xurafi şəkildə qüvvətə malikmiş. İnsan yeyirmiş. Oğuzlar bundan qurtulmaq üçün Dədə Qorqud vasitəsilə gündə iki adam, beş yüz qoyun vermək şərtilə müqavilə yaparlar. Bir gün hərbdən dönən Basatın yanına bir qarı gəlir; bir danəcik olan oğlunun Təpəgözdən qurtarmasını rica edər. Basat da silahlanıb gedər. Xürafə mahiyyətdə olan bir çox xariqüladəliklərdən sonra, Təpəgözün tək gözünü dələr, nəhayət başını kəsər. Bu surətlə oğuzları təhlükəli bir düşmandan qurtarır. Bu mənqəbədə islamiyyətin xürafə təsiri var.

§ 9. “Bəkil oğlu İmranın boyu”: Bəkil adında bir qəhrəman ovda ikən bacığı qırılır. Bunu hiss edən düşmən təkfur üzərinə hücum edər. Oğlu İmran üç yüz yigidlə qarşı çıxar. Fəqət düşmən qüvvəti qarşısında zəif olur. Cəbrail ona yardım edər və qalib çıxar. Bunda da ərəb dininin xürafə tərbiyəsi mövcuddur.

§10. “Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu”: Ənənə mocibincə Uşun Qocanın böyük oğlu Əkrək Qazandan axın diləyor. Kökcə dənizə doğru gəlir. Qara tonlu kafərlərlə hərb edər; Əkrəgi Əlincə qələsinə əsir edərlər. Bunu küçük qardaşı Səkrəkdən saxlarlar; nəhayət böyüdükdən sonra xəbər alır; Qardaşını qurtarmağa getmək istər. Annəsi, atası buraxmaz. Onu evləndirərlər. O də qızla öz arasına qılincını qoyar və görüşməz; doğru qardaşının əsir olduğu yerə gəlir. Qələdən çıxarılan əsgərlərin həpsini öldürər. Nəhayət, əsir olan Əgrəkə derlər ki, bu gələn adamı sən öldürürsən, səni azad edəriz. Əgrək də qəbul edər və Səkrəkə qarşı çıxar. Buradə iki qardaş bir-birlərini tanıır. İki birləşir, kafərləri məğlub edərlər.

§11. “Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu”: Ov əsnasında yorulub uyuyan Qazan Tumatən qələsi təkfuri tərəfindən basılaraq əsir edilir. (...). Zaman sonra oğlu Uruz böyüyür və ordu ilə bərabər atasını qurtarmağa gedər. Təkfur, əsir Qazanı da onlara qarşı çıxarır. Qazan da kəndisini tanıtmadan Oğuz pəhləvanları ilə mücadiləyə girişir. Bir çoxlarını silahdan təcrid edər. Nəhayət meydana oğlu Uruz gəlir. Onunla da mücadilə edər. Uruz Qazanı umuzundən yaralar. Bunun üzərinə kəndisini tanıır. Bundan sonra həpsi birləşərək kafərləri əzərlər.

§12. “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boyu”: Qazan xan ənənə mocibincə İç Oğuz bəgləri ilə Taş Oğuz bəglərinə qonaqlıq verərdi. Fəqət bir dəfə yalnız İç Oğuz bəglərini çağırdı. Bundan Taş Oğuz bəgləri darıldılar və Qazanın yanına gəlməzlər. Dəvət üzərinə də Taş Oğuz bəglərinin rəisi Uruz getməz. Beyrəki də öz tərəflərinə çəkmək istərlər, qəbul etməz. Uruz onun bacağı qoparır; Beyrək ölür. Bunu gəlib Qazana xəbər verirlər. Qazan da ordu toplayıb gedər. Nəticədə Uruzun başını uçururlar. Taş Oğuzlar də Qazana təkrar ittihaq edərlər.

“Qorqud” kitabının dilcə mahiyyəti

Əsər səciyyə etibarilə bu gün Şərqi Oğuz ləhcəsi deyilən Azərbaycan türkcəsinin ümumi xətlərinə havidir. Kitabdakı bəzi kəlmələr və fel şəkilləri bu günkü ləhcəmizdən düşmüşsə də əhəmiyyət etibarilə bu kəlmələrə ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrlərə

aid məhsullarında təsadüf edilməkdədir. Yalnız kəlmələrin mənası degil cümlədəki mövqeyini xüsusi təbir və ifadələrin əksərisi şəkil etibarilə indi böylə xalq dilində yaşıyor:

“Oğuz bəgləri bir yerə gəlüb yığnaq olmağə başladı” (səhifə 7). “Qərə qoyun yəxnisindən önə gətürin yersə yesün, yeməzsə tursun getsün” (səhifə 8). “Bunlər böylə edəcəək Bay Burə bəgin acığı tutdı” (səhifə 21). “Semiz qoyun, arıq toğlı bayırdə qalsə qurt gəlüb yeməzdi” (səhifə 33). “Bəli baş kəsdi, qan tökdü, adam axtardı”, (səhifə 41). “Adaqlusinə aparın görsün ol yəxşi bilür zira ol dikübdür” (səhifə 50). “Səxt olmıyayım on altı ildir kim babayın tutsağıyın ata-anayə, qavmə qardaşə həsrətəm” (səhifə 52). Xanını Qazandan mana buyruq oldu, mana kimsə tolaşmaz (səhifə 51). “Gurəşdə mən səni basmadımmı” (səhifə 64). “Beyrəkin atasinə anasinə muştuluğə çapar getdi” (səhifə 65). “Əmcəgin ağzınə verdi bir sürdi olancə südini aldı” (səhifə 121).

“Qorqud” da bəzi kəlmələr var ki, bu gün onları biz qollanmaqla bərabər, onların bir çoxuna məşhur Melioranskinin XIII əsrdə Azərbaycan qitəsində yazıldığını iddia etdiyi “Kitab həliyə-tül-insan və həmbətül-lisan”da təsadüf ediyoruz.

“Qorqud”un bir çox təbirləri pək əskidir. Məsələ, “gerçəklərin üç atız (otuz) on yaşını toldursəyin” on otuz on yaşında tol-sun” cümlələrinin yüz və bin saylarının yad edilişi cəhətindən Orxon kitabələrinin ifadəsinə yaxlaşıyor.

Kitabın kəlmələri ümumiyyətlə xalis türkcədir. Ərəbcə və farsca kəlmələr qayət azdır. Hətta bu gün bütün adlarımız ərəbcə olduğu halda Qorquddakı adamlar üç müstəsna ilə həp türkcə ad daşıyorlar. Diqqət ediləcəək bir şey olduğu üçün kitabdakı bütün adları buraya nəql ediyoruz:

Burlə Xatun, Çiçək, Selcan Xatun, Dersə, Buğac, Bay Burə bəg, Bayındır, Salur, Qazan, Ulaş, Uruz, Yapuç, Qıyan, Selcək, Dondar, Qarabudaq, Qaragünə, Beyrək, İlek, Qoca, Alp Ərəp, Bamsı, Dəli Qarcar, Qısır Yengə, Uşun Qoca, Mahaq, Əmən, Səkrək, Yekrək, Tərs Uzamış...

“Qorqud” kitabının türkcəmizin ümumi quruluşu etibarilə göstərdiği əskikligi daha qolay ayırd edə bilmək üçün burada sərf-nəhvini qısaca tədqiq edəcəyik:

Şəxsi zəmirilər: bən-mən, sən, o-ol, biz, siz, an-lərdir.

Məsdərlər hazırda qullandığımız şəkildədir. Tək-tük təcili məsdərlərə də rast gəlir: “Mana bir qız alı ver kim mən yer-dən turmadın...” Müzare: “Asl maddənin sonuna “ur” “ar” lahə-qələrinin (?-B.Ə.) əlavəsilə hasil olan müzare”, “Qorqud”da qarışqdır. Bu gün “ar” əlavəsilə yaptığımız müzare, Qorqud da urlə və “ur”la həqəsilə yaptığımız “ar”lə təşkil edildiyi də vəqədir.

Halın təşkilində Osmanlı türkcəsində olduğu kibi əsl maddənin sonuna “yor” gəlməz; “ir-ur” (Bilürmisiz Qazana necə heyf eyləmək gərək).

Nəqli-mazisi şəkildə “miş” lahəqəsi yerinə “üb”, mənfinisində “məyub”, “mayub” qullanılır (qan tökübdür, çələdi alibdir). Haliyə rəbt siğəsi “rək-raq” degil, “ub-ubən-uban”dır. (Kabən kob mənə ol yigidə versən), (Dədəm Qorqud gələbən şadlığ çaldı), (ət basuban qan sızırız).

Əmri-mazi yalnız məsdərin əsl maddəsindən ibarət qalmıyor. Sonuna “gil”, “ğil” alıyor (Qərə ayğırın cilavsini mana tutğil yigit), (Dört yanını kafər bəğlədi, bölmü bilgil). Bugünkü ləhcəmizdə isə “gilən-ğilan” şəkildədir. Mənfi şəkildə son lahəqədə əvvəl “mə-ma” gəliyor.

İzafətdə müzafi-ələyhin sonuna “n” (sağır nun) yerinə “n”-də buluyoruz.

Müzareyi-mütəkəllim şəkildə “rin”, “yayın”, mənfinisində “məzin” ədatını alır. “Mən sana bu ağaclə yemək pişürürin”. “Əgər mənəim evimi qurtaracaq olursə səni əmiraxur eyləyəyin”. “Mən yerindən də adam ögməzin”.

Müzareyin müxatibi-cəmisi “sınız”lə degil “siz” ilə yapılıyor. Bu şəkil indi belə əhalimiz ağzında yaşamaqdadır. “Xoşmı-ğiz-əsənmişiz”.

Rəbti siğələrində təqibiyə halı “-icə-incə” olmaz”, -cək, -gəc” alır. “Böylə dekəc Qazanın əqli başından getdi”. “Dəstmalı gözünə səlcək gözi açıldı”. İkinci şəkil hala yaşıyor.

Müzarenin iltizamiyi-siqəsində mütəkəllim bəzən “əyin-ayın”, -yəm-iyəm, bəzən də indiki kibi yalnız “m” alır. “Qız qal-qə oynayə mən qopuz çalım”. “Ağan Qazanın namusunu sındırayınmı”, “görəyim, Oğuzda mənim dostum, düşmənim kimdir?”

Müzarenin nəqli-mazisinin -dən, -dan yerinə bəzən –“dın”-dır. “Mana bir qız alı ver kim mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək”.

Məful-əleyh məful-müə yerində də görüyoruz: “Qılıcə toğ-ranayım”. Məfuli-müə ədatı bəzən “lən”dir. “Sağılən solunə göz gəzdirdi”. Müzaf-ileyhin sonunda “-n”, yerinə -“n”də yazılıyır. “Qərə ayqırın cilavsi”.

Sifət nisbəti indi olduğu kibi “-çi” degil “-ci”dir: “aqlınca”, “muştılıqçı”.

Zərflər: incə, niyə, ardınca, dəkin (dək, qadar, bəlli qarü (geri), qəçən-qaçan.

Kəlmələrin fail, məfulin cümlədəki yeri ləhcəmizin indiki şəkli kibidir. Tək-tük kəlmələr də bəzi hərflər dəyişikdir. Bilmək məsdərinin “-K”yi, “-ğ”dır: “binməğ” kimi. “Kiçik” kəlməsinin sonundakı kaf qoydur: “Kiçi” deyə qollanıyır. Bizim qaranlıq dedigimiz kəlmə “qarankulı” şəklində qollanıyır.

Kəlmələrin tərkibində az-çox fərq seçilə bilməklə bərabər kitabda müstəqər bir imlanın bulunmayışı, bir kəlmənin müxtəlif şəkillərdə yazılması, sərfcə təhlili gücləndirməkdədir. Bununla bərabər bu gün ədəbi türkcəmizə görə görülən fərqlər əvam türkcəsində tamamilə mövcuddur.

Qorqudun bədii qiymətləri

“Qorqud” kitabı, ümumiyyətlə xəlqiyyat sahəsində qalan əsərlər içində ən çox bədii qiymətlərə malik olandır. Akademik Bartold bu əsəri Anadolu türklərinin məşhur “Battal Qazi” mən-qəbəsi ilə müqayisə etdigi zaman “Qorqud” kitabını daha yüksək və daha şairanə buluyır.

Əsər başdan sonuna qədər qısa cümlələrlə yazılmış səlis bir ifadəyi havidir; cümlələrin qısalığına bir çox kəlmə və sifətlərin təkrar edilməsi və zəif olsa da səcilər yazılması ibtidai bir

mənzum ahəngi veriyor. Bu ahəng etibarilə Qorqudun çox yarısı nəzm ilə nəsr arasında xüsusi bir şəklə malikdir. Bu şəkl zamanında daha çox musiqi ilə bərabər söyləndiyini, yaxud ahəngdar bir səslə oxunulduğunu ifadə edir. Ümumiyyətlə, “nağılıq” ümumilik bütün psixolojisini həvidir. Təkrar və səciləri bugünkü zövqü böylə oxşayacaq dərəcə təmlidir.

İfadəyə ədəbi qiymət verən təşbihlər də ayrıca diqqəti cəlb edir. Məsələ:

Qoşa badam sığmayan tar ağızlım

Küz əlmasinə bənzər al yanaqlım –

parçasında ağızın kiçikliyini “qoşa badam” sığmayacaq ifadəsi ilə izahı, sevgili yanağının son bahar almasına bənzədilməsi çox orijinal bir təşbihdir. “İgitlərim, Əzrailin gözüni öylə qorxutdım ki, gün qapuyı qodı tar bacadən qaçdı” kibi qüvvətli ifadələr də az deyildir.

Əsər dastanı – Epigue* – bir mahiyyətdə olmaqla bərabər içində lirik parçalar da az degildir:

“Qarğı cida cida oynadanlar vardı gəldi

Altun cida oynadanə yarəb, noldi?

Qaraqoç atə binənlər vardı gəldi

Bədoy atlı bir oğulə yarəb noldi?

Nökər gəldi, naib gəldi

Yalnız bir oğulə yarəb noldi?

Ğafillücə gözəl başım kəsdürəsən

Ağ bürcəkli (birçəkli) anam oğul deyərəkən

Başım bəxti Qazan div ağıldəsən

Qayıdübən baba gerü döngil

Altun ban evinə sürüb varğıl

Qarıcıq olmuş anamə umud olğıl

Qərə gözlü qız qərtaşımı ağılatmağıl

Qəricıq olmuş anamı sızlatmağıl

* epik

Anam mənim için gög geyüb qərə sarınsun
Qalın Oğuz elində yasım tutsin
Mənim başım sənin yalınə qurban olsun.

Lirik parçalar yanında həsdən uzaq qismlər də çoxdur: Qan Turalı adında bir gənc də evlənmək istərkən qızda aradığı məziyyətlər cümləsindən “Mən qanlı kafər ilinə varmədin ol varmış, mana baş gətirmiş ola” – diyor. Selcan Xatun adında bir qadın bir erkək cəngavər kibi hər b ediyor, qılınc vuruyor. Kitabda olan qadın tipi ilə islami qadın tipi çox fərqlidir.

Qeyri-islami ünsürlərdən birisi də qurdun müqəddəs tanınmasıdır. Məlum olduğu üzrə qurd əski türk ənənələrinə görə bir totem dərəcəsinədir. Kitabda da bu tələqqi “qurda qurban olmaq dərəcəsinə görülüyor ki, islamiyyətə ziddir: “Sudan keçdi. Bu göz bir qurdə tuş aldı. Qurdun yüzü mübarəkdir. Qurdən bir xəbərləşin didi” (səhifə 26).

“Ordumın xəbərini bilürmüsin degil mana
Qərə başım qurban olsun qurdun sana” (səhifə 67).

Kitabda içkiçilik təbii bir ənənə şəklindədir. Şülənlərdən, qonaqlıqlarda bol-bol şərab qullanılıyor: “Toquz qarə gəzzin, örmə saçlı, əlləri biləkdən qınalı, parmakları nigarlı boğazları birər quş kafər qızları al şərabı altun ayağlə Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirərlər (səhifə 21 və 40,68,113,143). Birisi öldüğü zaman at quyruğu kəsmək, mavi (gök) əlbisə geymək, yüz yırtmaq, adətləri də oğuzların müsəlman olmadan əvvəlki ənənələrinin təmadisidir.

Bununla bərabər islamiyyətin törətmiş olduğu “mollalıq” psixolojisi də kitabdə az degildir.

N Ə T İ C Ə

Azərbaycan türklərinin əsirət dövründə, müsəlmanlığın intişarından əvvəlki zamanlarda malik olduqları ədəbiyyat qədim Orta Asiya oğuz ədəbiyyatının davamı deməkdir. Ehtiva etdiyi xarakterinin tələqqilər, lisani mahiyyət və bədii qiymətləri tamamilə step-çöl köçəbələrinə aid olan ümumi ədəbi görüş məhsullarının eynidir.

Əşiri ədəbiyyatımız ictimai sinifçilik nöqtəyi-nəzərindən iki ayırı xətt təqib etmişdir; bu da o zamankı siyasi və ictimai həyatla əlaqədar olaraq doğmuşdur ki, birisi kəndliləri və bütün müstəqil yaşayanları içinə alan aşağı xalq təbəqəsinə aid ədəbi xətt: ikincisi də əsirət aristokrasisinin zövq və həyatını tərənnüm və nəşr edən xəttidir. İki zidd sinfin malı olan bu ədəbiyyatlar dil etibarilə birdir. Bugün bunların xalq ədəbiyyatı adı altında yad edilməsi sırf bu cəhətdəndir.

Əsirət ədəbiyyatı şəkil etibarilə nəsr halında bulunuyor. Fəqət bir taqım səbəblər və fel kəlmələrinin təkrarlanması ilə bir xüsusiyyət qazanan bu nəsr az-çox həvi olduğu ahəng sayəsində nəzmə yaxlaşmış bir mahiyyətdədir. Bu kibi məhsullar musiqinin əlavəsilə daha ahəngdar bir şəkil alır. İlk mənzum əsərləri vəznli atalar sözü təşkil edir. Görək bunlardakı və gərəksə yavaş-yavaş meydana çıxan milli vəzn, bu gün “heca vəzni” dedigimiz vəzn idi.

Ümumiyyətlə, əşiri ədəbiyyatımız köçəbəliğin bütün psixolojisini daşıyır; ən çox bəhs etdiyi mövzu” cəngavərliyə, biçinçiliyə, silah qollanmağa, ov ovlamağa aiddir. Bu dövrün məlum olan yeganə əsəri “Oğuznamə”dir ki, hicrətin ilk əsrlərində bir külliyyat halında təsbit edilmişdir. Misirli müvərrix Əbubəkr Abdullah Dəvadarinin Oğuznamənin mündəricatı haqqında verdiyi qısa izahat onun da bu mövzuların bir məcmusundan başqa bir şey olmadığını göstərən bu nöqtəyi-nəzərdən oğuznaməyə dastani tarix deyən türkoloqlar da var.

İctimai sistem etibarilə əhalimiz əsirət həyatından sıyrılaraq dərəbəqlik üsuluna başlarkən, hətta başladıqdan çox sonra da islam dininin qorxunc istilasına rəğmən əsirət ədəbiyyatımız daha uzun müddət xalq arasında yaşamışdır.

Ucra kəndlərdə əski səciyyəsinə bütün mənası ilə mühafizə etdiyi halda birər islamıyyət ocağı halına keçməyə başlayan böyük kənd və qəsəbələrdə bu ədəbiyyat yavaş-yavaş müsəlmanlığın təsiri altına girdi bir çox islami ünsürlər və etiqadlar əski ağız ədəbiyyatımızın bütün məhsullarında görüldüğü kibi oğuznamənin mövzuları (motiv) da islamlaşmış bir şəkil aldı. Bununla bərabər əski elementlər tamamilə qalxmış demək degildi; bunun için islamlaşmış Oğuznamə, müsəlmanlıq dərəcəliyinə keçən əski cəmiyyətin istimalə girən devrinin xarakterlərini haizdir. Bu yarım şamani, yarımislami oğuznamədən bizə yenə hər biri ayrı-ayrı “Oğuznamə” adını tanıyan on iki mənqəbə qalmışdır ki, bu gün Qorqud kitabı sərlövhəsi altında mərufdur.

Bir ozandan başqa bir şey olmayan Qorqudun məcmuəsi – bizə qədər gələn vəsiqələr nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan türklərinin yazılı ədəbiyyatına aid ilk əsərdir. Dədə Qorqudun bir ozan sifətilə bu mənqəbələrini davam etdirməsi və ona yeni bir tema əlavə etməsi, oğuznamə adını daşıyan hekayələrin Qorqud adında izafətən şöhrətinə məcib olmuşdur.

Bu mənqəbələr xalq sinifləri tərəfindən məqbul görülməklə bərabər bütün mövzu və səciyyə etibarilə əsirət aristokrat sinfinin yaratdığı çadır ədəbiyyatı məhsuludur. Qəti nəzm şəklini ehtiva etməməklə bərabər yuxarıda yad edilən vəznli və səcəli nəsr üçün gözəl bir nümunə təşkil edir.

Hicri I əsrin ilk rübündə qəti surətdə müsəlman yapılan Azərbaycan və Qafqaz türkləri arasında bir tərəfdən Quran ədəbiyyatı geniş surətdə yerləşirkən, digər tərəfdən də yüksək bir şəriyyəətə malik oğuznamə hekayələri ta miladi XVIII əsrə qədər əhalimiz arasında müxtəlif dəyişikliklərə uğrayaraq qüvvətlə yaşamışdır.

Yüksək qərə mağlarım

Sana yəydaq olsun.

Souq-souq sularım

sana içət olsun.

Tavlə-tavlə şahbaz atlarım

Sana bikət olsun.

Dənlügi altun ban evim

Sana kölgə olsun.
Qatar-qatar dəvələrin
Sənə yüklət olsun.
Ayağında ağcə qoyunım
Sana şülən olsun.
Gözin kimi tutarsə
Könlin kimi seversə
Sən onə varğıl
İki oğulcığı öksüz qomağıl.

Zamanında mədəni inkişafın ibtidailigi nəzərə alınmaqla bərabər denilə bilir ki, “Dədə Qorqud” kitabı ümumi heyət etibarilə yüksək bədii və ədəbi qiymətləri olan tipik bir əsərdir.

Qorqud kitabında qeyri-islami ünsürlər

Kitabın əsl ilk nüsxəsi islamiyyətin intişarı başlanğıcında yazıl-
sa da, bir çox əski türk ünsürlərini daşımaqdadır. Bu hal hər şeydən
əvvəl kitabdə qadınlara ayrılan ictimai mövqedə gözə çarpır. Beyrək
adında bir gənc kəndisinə alınacaq qızda binicilik, atıcılıq kimi mə-
ziyyətlər arayı: “Baba mana bir qız alı ver kim, mən yerdən turma-
dın ol turgəc gərək mən qərəqoç atımə binmədin ol binməğ gərək.
Mən qırımə varmədin ol mana baş gətürmək gərək (səhifə 44).
Beyrək adında bir ərəkəgə təsadüf edən bir qadın, erkəkə ova çıxmaq,
at yarışdırmaq, ox atmaq, güləşmək təklif ediyor (səhifə 43). Yalancı
oğlu Yalancığın düğünündə erkən çalğıçılar (ozanlar) çalğı çalib
nüktəli şərqi söylüyorlar; qızlar, qadınlar də oynuyorlar (səhifə 62).

Orxon kitabələrindən bir parça

Bilgə qağan adınə olan abidənin şərqi cəbhəsindən

“...Toquz Oğuz mənim budunum erti. Tənri yer bulğağın
üçün, özünə günü təkdik üçün, yağlı bultı. Bir yılqa tört yolu so-
nuşdım. Əniligi Toğı Balığda sonmuşdım. Tuğla ökizin yüzti ke-
çip süsi... İkinci Andarğudə sonuşdım. Süsin sancdım. Elin altım.
Üçünc Çuşbaşında sonuşdım. Türk budun azaq qamaştı. Yabalıq
bultaçı erti. Özə yaya gəligimə süsin ağıtım. Öküş altıçı andə
tirilti. Apdə Tunra Yılpağı atı bir oğışığ Tonatəkin yuğında Əgirə
toqudım. Törtünc özgəndi qadında sonuşdım. Süsin andə sancdım.

Yabartıdım... yaşımə Amağı qurağın qışladıqda yut bultı. Yazımə Oğuz tapa sölədim. İlki Su taşıqmış erti. İkin su abdə erti. Üç Oğuz süsi basa ölti. Yavağ yabır bultı. Tiyin algılı gəlti. Oğuz sınar süsi əbəgi bartığ yolğılı bardı. Sınar süsi sonuşgili gəlti. Bir az ertimiz, Oğuzlar. Tənri güc bir tük üçün anda sancdı. Yabadım. Tənri yarlı qoduq üçün mən qarqonduq üçün türk budun qazğamış ertinç. Mən inlikü bunça başlayu qazğanmadım. Tirik budun öltəçi ertin tinc, yuq bultaçı erti...

...Özə tənri, aydıq yer, sub eçim qağan Quti tapqılmadı ertinc Toquz Oğuz budun yerin süsin idip Tabğac qaru bardı. Tabğaç budun yerinçi kəlti. İkidin teyisən... budun yazqılatı... Bir ye Tabğaçda atı, kusı yuq bultı. Bu yerdə meta qul bultı. Mən özüm qağan olatuğım üçün türk budunuğ...

...Toquz Oğuz bəgləri! Budunum! Bu sabamın ədəküti eşid, qatığadı tirlə. İlgərü gün toğu sıqa, bir girü gün ortu sınəru qurığaru gün batısıqına, yırğaru tük ortu sıpəru anda içəriki budun qop mana görür mən bunça budun qop əytədim. Ol amatı yağı yuq Türk qağan Ötükən yış öldursar. İltə yük-yoq. İlgərü Şandun yazıqa təki suladım. Taluyqa kiçik təgmədim”.

Əski türk şerlərindən nümunələr:

Alp ər Tunğa adındə bir qəhrəmanın ölümü münasibətilə bundan doqquz yüz əlli yıl əvvəl tərtib edilmiş bir dastandır. Bu dastan 1073-də yazılan “Divani-lügəti-it türk”də vardır:

Alp Ər Tunqa öldimü
İssiz atun qaldımu
Üzlən ucin aldımu
İmdi yürək yırtılır.

Üzlən qamığ kövrədi
Ərdən arığ səfrədi
Yuncıq yavuz türədi
Ərdəm bəki çərtilər.

Ökrə-yüki mindağ oq
Munda əzən bildağ oq

Ətsa atun əğrab oq
Təflər başı gərtülür.

Öpşib ərən burlayu
Yırtar yaqa urlayu
Sıqrib onı yurlayu
Sıgtıb gözi örtülür

Könlüm için örtədi
Yetmiş yaşığ qartədi
Keçmiş özün irtədi
Tün kün keçib irtülür

Bəklər atın arğurub
Qazğu anı turğurub
Mənkəzi yüzi sar ğurub
Kər kim ənkər turtulur.

Üzlən yarağ güzətti
Oğrı tuzaq üzətti
Bəklər bəkin əzitti
Qacğa qalı qurtulur

Üzlən günü səğirtür
Yelinkuq kücin kəqərtür
Ərdil ajun səfərtür
Qacsa taqı ərtülür

Atsa oqın kəp kərib
Kimtür anı yığdacı
Tağğ etib uğrasa
Özü qoyı yırtulur.

Bilna bogu yoncıdı
Atun atı yancıdı
Ərdəm atı tıncıdı
Yerna səkib sürtilür

Av ovlamaq şeri:

İğriq başı qazlayu
Sağraq tədli gözləyü
Saqınc quzı gizləyü
Tün gün bila sefinəlim.

Yigitlərin işlətü
Yığac yemiş irğətü
Qulan keyik avlatü
Yadıırım qılıb evinəlim.

Cağrı birib quşlatu
Tayğın edib tişlətü
Tikli tonquz teşlətü
Ərdəm bila ögünəlim.

Göglər qamuğ tuzuldu
İğri indiş tizildi
Sənsiz üzüm üzüldü
Gəlgil əmül oynalıım.

Tutsun minüb səgirtsin
Əsizligin əmürtsin
İtgə keyik qaytarsın
Tutmuş sanı üminəlim

Bəzi pərakəndə misralar:

Tuncı yağar bulutu, altun tamar arığ
Aqsa anın aqını qandı mənim qanığ.

Urmuş atun bu suğın qılmış anı balığ
Əmsəm ənkər tilanıb sızda bulur yaqığ
Tərkən qatun qutınqa tökür məndin tuşuğ
Ayğıl sizinin tabuğçı utanür yengi tabuğ

Əlikim arığ qırcatur oq başağı
Oğıs aldığ tərnelik uza kub qaşağı

Unkudu nələg yalvarmadının qaç qama bir dinin tavar
Qolu məliğ bulub qatındının qanın əmdi bir suvar.

Ötrü turub yağdı əngər kiş oqı çığılğar
Aydım aşığ qılğu eməs sən taqı yalğar.

Əski bir ozanın qadınlar haqqında fikirləri

Bu parça Qorqud kitabının başına qonulmuşdur: əski imlasile buraya alıyoruz:

Qərilər (qarılar) dörd dürlüdür; birisi solduran soydur, birisi tolduran toydur, birisi evin tayağıdır (dayağıdır), birisi incə söylesən bayağıdır.

Evin tayağı oldır ki, yazıdan yəbandan (yabandan) evə bir qonaq (qonaq) gəlsə ər adət (evin erkəgi) evdə olmasa ol ani yedirər, içirər ağır (ər ağırılar) əzizlər göndərər ol Ayışə, Fatimə sayıdır.

Gəldik olkim solduran soydur: sabah deyincə yerindən uru turar əlin yüzün yumadin (yumadan) toquz bizləməz ilen bir külük yoğırd (yoğurd) küzlər toyunca tıqə-basə (tıqa-basa) yer, əlin bögrünə urar aydır: bu evi xarab olası (olası) arə varalıdan berü dəxi qərnım (qarnım) toymadı yüzim gülmedi, ayağım pəşmaq (başmaq) yüzim yaşmaq (yaşmaq) görmədi diyar ay öləydi bu öləydi birinə dəki varəydim umarimdən yəxşi o bariq olaydı diyar.

Gəldik olkim tolduran toydur dəprənəncə yerindən uru turdı əlin yüzün yumadan obanın ol ucından bu ucına bu ucından ol ucına çarpəşdirdi, qodu qıldı, dən dənələdi öylə dencə gəzdi əylədən sonra evinə gəldi gördi kim oğrı köpək yenə taqə evini bir-birinə qatmış Tavuq kümsinə sığır tamınə dürşmiş qonşularınə çağırır ki, qız zəlxə (Zalixa), Zibeydə, Ürüyde, can qız, can Paşa, iynə Mələk, Qutlu Mələk ölməgə, itməgə getmişdim yatacaq yerim genə bu xarab olasıydı, noleydi, bənim evimə bir ləhzə baqaydınız, qonşu haqqı tanrı haqqı deyü söylər.

Gəldik ol kim necə söylərsən bayağıdır. Evinə yazıdan yabandan bir udlu qonaq gəlsə ar adam evdə olsa ona disə ki, tur ətmək gətür yiyəlim bu da yesün disə bişmiş ətməgün bəqası olmaz yemək gərəkdir. Övrət ayıdar neyliyəlim bu yıqlacaq un yoaq,

ələk yoq, dəvə degirmanından gəlmədi diyər, nə gəlirsə bənim sağrımə gəlsün deyü alın... Urar yönün ona və sağrısın ərinə döndərər. Pək söylərsək birsini qoymaz ərin sözünün qulağına qoymaz, ol növ peyğəmbərin eşşəgi əslidir».

Xanım hey Salur Qazanın evi yağmalandığı bayını bəyan edər.¹³

«Qorqud» mənqəbələrindən bir nümunə (öz imzasilə)

Bir gün Ulaş oğlu Tulu quşın yavrusu bizə miskin ümidi, ümmət sayının aslanı Qaraçuğun qaplanı, qonur atın ayası, Xan Uruzun ağası, Bayındır xanın köyküsü Qalın Oğuzun devleti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlı evlərin qərə yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı, ipək düşmüşdi (döşmüşdi), səksən yerdə badyələr qorulmuşdı, altun əyağə sürəhilər düzölmüşdi.

Toquz qarə gözlü xub yüzlü saçı ardınə uzlu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhəbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sığrəq sürüb içərlərdi.

İçüb-İçüb Ulaş Salur Qazanın alınə şərəbin itisi çıqdı, qəbaddı üzərinə çökdi, ayıtdı: Ünüm inləyin bəglər, sözüm dinləyin bəglər yata-yata yanımız ağridi, turə-turə belümüz qurıdı. Yürüyəlim a bəglər, av avlıyalım, quş quşlıyalım sığın-keyik yıqulum qayıdalım otağımızə düşəlim yeyəlim içələm xoş keçələm.

Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Tondar aydır: Bəli Xan Qazan məsləhətdir. Qaragünə oğlu Qarabudaq aydır: Ağam Qazan məsləhətdir. Anlar eylə digac at ağızlu, Gürcüstan ağzində oturərsən ordın üstünə kimi qorsən.

Qazan aydır: Üç yüz yigitlən oğlum Uruz mənim evim üstinə tursun didi. Qonur atın çəkdi bütöün bindi. Təpəl qaşğə ayagırnə Tondar bindi. Gəg bədöyüsün tartdırdı Qazan bəgün qarındası Qaragünə bindi. Ağ bədöyüsün çəkdi bə Bayındır xanın yağısın basan Şir Şəmsəddin bindi.

¹³ «Xanım» kəlməsilə bir hökmdara xitab olunur.

Parəsarın Bayburd həsarından parlıyub (uçan) Beyrək boz aygırına bindi. Qonur atlı Qazana keşiş diyən Bəg Begnək turı aygırına bindi. Saya darsəm dükətmə olməz. Qalın Oğuz bəgləri bindi. Ələ tağə ələ ləşgər avə çıqdı.

Kafərin casusi casuslədi vardı kafərlər urgumu Şöklü Məlikə xəbər verdi. Yeddi bin qaftanın ardı yerəncətlü, yarmədən qarə saplu, sasi dinlü, din düşməni alacə atlu kafər bindi yılğadı dün bucağından Qazan begin ordusuna gəldi, altun baş evlərin kafərlər çarpdılar, qazə bənzər qızı-gəlini çırışdırdılar, tövlə-tövlə şəhbaz atlarını bindilər, qatar-qatar qızıl dəvələrinə yetədilər, ağır xəzinətini, bol aqçesini yağmalədilər, qırq incə bellü qızile boyu uzun Burla Xatun yesir getdi. Qazan bəgün qarıcıq almış qarə dəvə boynundan asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz beg üç yüz yigitlən əli bağlu boyını bağlu getdi. İlek qoca oğlu Sarı Qılmaş Qazan bəgün evi üzərində şəhid oldı.

Qazanın bu işlərdən xəbəri yoq.

Kafər aydır: Begler Qazanın tövlə-tövlə şahbaz atlarını bilmişüz, altun aqçasını yağmalamışuz. Qırq yigitlən oğlu Uruzı tutsaq etmişüz. Qatar-qatar develərini yetəmişüz, qırq incə bellü qıznan Qazanın həlalını tütmişüz. Bu heyfləri biz Qazana etmişüz, dedi.

Kafərin biri aydır: Qazan bəgdə bir heyfimiz qaldı. Şöklü Məlik aydır: Mərə, Aznaur, nə heyfimiz qaldı. Kafər aydır: Qazanın Qopular Dərvəndində on bin qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi götürsək Qazana ulu heyf edərik didi. Şöklü Məlik aydır: Altı yüz kafər varsın gətürsün didi.

Altı yüz kafər atlandı qoyunun üzərinə ilğar vardı. Gecə yatırkən Qaracıq Çoban qarə qayğulu vaqəə gördi. Vaqəəsindən sərmərdi uru turdı. Qabangüci, Demirgüci – bu iki qardaşı yanına aldı ağılın qapusini bərkitdi, üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ələ qüvvətli sapandın əlinə aldı.

Nagahdan Qaracıq Çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu. Kafər aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban
Qarla yatmur yağanda çaqmaqlı çoban
Südi piniri bol qaymaqlı çoban

Qazan begin denlügi altun ban evlerini biz yıqmışuz, qariciq anasını biz götürmüşüz, ağır xəzinə bol aqçasını biz yağmalamışüz. Qaza bənzər qızı gəlini biz yesir etmişüz, Brə Çoban arağından, yaqınından bəri gəlgi, baş endirib bağır başğıl biz kaferə səlam vergil, öldürməyelim, Şöklü Məlikə səni ilatalüm sana beglik adı verəlim.

Çoban aydır:

Ələ-qırı söyləmə mere itim kafər

İtümilə bir yalaqda yundum içən azğun kafər

Altundaki alağa atun nə ögərsən

Alə başlu keçimcə gəlməz manna

Başındağı tuğulğani nə əgərsən mərə kafir

Başındağı borkümçe gəlməz mana

Altmış tutam göndərini nə əgərsən murdan kafər

Qızılçıc dəganəgimcə gəlməz mana

Qızılçacını nə əgərsən mərə kafər

Əgri başlu çomağımca gəlməz mana

Belində toqsan oqun nə əgərsən mərə kafən

Ələ qollu sapanımca gəlməz mana

İrağından yəqinindən bəri gəlgi yigitlərin zərbini görgil andan ötgil, – dedi.

Bitəklif kafərlər at təpdilər, ox səpdilər.

Ərənlər urnı Qaracıq Çoban sapanının əyasına taş qodı atdı. Birin atandan ikisin, üçün yıqdı, ikisin atanda üçün, dördün yıqdı. Kafərlər gözünə qorxu düşdü. Qaracıq Çoban kafərin üç yüzini sapan taşılə yerə buraxdı. İki qardaşı uca düşdi, şəhid oldı. Çobanın taşı dükəndi, qoyun diməz, keçi diməz sabanın ayasına qor atar, kafəri yıqar.

Kafərin gözi qorqdı dünya-aləm kafərin başına qaranku oldı, aydır: Yarımasun, yarçımasun bu çoban bizim hepimiz qırar olmuş dedilər. Dəxi turmiyub qaçdılar.

Çoban şəhid olan qardaşların haqqına qodı. Kafərlər leşindən bir böyük dapə yığdı çaqmaq çaqub od yaqdı dəxi kəpənək-gindən qurumsu edüb yarasına basdı: Yolın qıyısın alub oturdu ağladı, sıqladı aydır: Salur Qazan, bəg Qazan ölümisən, dirimisən bu işlərdən xəbərin yoqmıdır, dedi.

Məgər, xanım, ol gecə Qalın Oğuzun dövləti, Bayındır xanın köyküsü Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğulu vəqəə gördi, Sarmər-di urı turdı, aydır: Bilirmisən, qarındaşım Qaragünə duşımdə nə göründi, qara qayğulu vəqəə gördüm yumrığında malın şahın bənim quşımı alur gördüm, gögdən ildırım ağban evim üzərinə şaqər gördüm, dəvəm qara pusalıq ordımın üzərinə tökülür gördüm, quduz qurtlar evimi dəlir gördüm. Qara dəvəm aksam dir qurur gördüm. Qorğu kibi qara saçım odamaz gördüm, uzanıban gözimi örter gördüm. Biləgümdən on barmağımı qanda gördüm. Necə kim bu duşu gördüm şundan bəru əqlim, usım dirə bilmən, xanım qardaş mənim bu duşımı yorğıl manna dedi.

Qaragünə aydır:

Qara bulut dedigin sənin dövlətindir. Qarile yağmur dedigin ləşkərdir. Saç qayğudur. Qan qarədir. Qalanın yorə bilməz, allah yorsun, dedi.

Böylə digəc Qazan aydır. Mənim avımı bozma ləşkərimi təqitmə bən bu gün gög ata qaqərəm üç günlük yolu bir gündə alıram öylə olmadın yurdın üstinə varərəm əgər sağdır, asandır axşam olmadın genə bən sana gəlürəm. Ordım sağ asan degil isə başınuza çarə edin. Mən dəxi getdim, dedi. Qonır atın mahmuzladı.

Qazan bəg mahmuzladı yola getdi gəli-gəli yurduğun üzərinə gəldi gördükim uçarda quzğun tazı tüşmüş yüranda qalmış.

Qazan beg burada yurdlan xəbərləşmiş görəlیم xanın nə xəbərləşmiş, Qazan aydır:

Qum qumlayım, quma yurdım

Qulanla sığın, keyikə qonşu yurdım

Səni yağı nireden darılmış gözəl yurdım

Ağ ban evim gələndə yurdu qalmış

Qaracıq anam oturında yeri qalmış

Oğlım Uruz ox atanda puta qalmış

Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış

Qara mudbaq dikiləndə ocaq qalmış

Bu halları gördügendə Qazanın qaradiymə gözləri qan-yaş toldi. Qan tumrıları qaynadi, qara bağıri sarsıldı qarakür atını öncələdi, kafər keçigi yola düşdi, getdi.

Qazanın önünə bir su gəldi, Qazan aydır: Su haq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşim, dedi. Görəlim, xanım, nice xəbərləşdi, Qazan aydır:

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su
Ağac gəmiləri oynadan su
Həsənlə Hüseyinin həsrəti su
Bağ və bostanın ziynəti su
Ayişə ilə Fatimənin nigahı su
Şahbaz atlar içdigi su
Qızıl dəvələr gəlib keçdigi su
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su
Ordımın xəbərini bilürmisen degil mana
Qara başım qurban olsun suyım sana – dedi.
Su qaçan xəbər versə gərək.

Sudan keçdi. Bu göz bir qurda tuş oldu. Qurd yüzi mübarək-dir, qurdlan bir xəbərləşim, dedi. Görəlim xanım nə xəbərləşdi. Qazan aydır:

Qaranqu axşam olanda günü toğan
Qarilə yağmur yağanda ar kibi turan
Qaraqoc atları keşneşdiren
Qızıl dəvə gördigində butrəşdirən
Ağca qoyun gördigində quyruq çırpıb qamçılayan
Arqasını urub bərk ağılım ardın sökən
Qarmə yükəc semüzün alub tutan
Qanlı qiyruq üzüb çap-çap yudan
Avazı qaba köpəklərə qoca salan
Çaqmaqlu çəpə çobanları dünlə yükreden
Ordımın xəbərini bilürmisen degil mana
Qara başım qurban olsun qurdım sana, – dedi.
Qurd qaçan xəbər versə gərək.

Qurtdan dəxi keçdi. Qaraca Çobanın qara köpəgi Qazana qarşı gəldi. Qara köpəkləm xəbərləşdi, görəlim xanım nə xəbərləşdi. Aydır:

Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən
Acı ayrılan töküləndə çap-çap içən

Gələn xırsızları qorqudan
Qorquduban şamamasilə ürkidən
Ordımın xəbərini bilürmisən degil mana
Qara başım sağlığından eyilürən edim köpək sana. – dedi.
Köpək qaçan xəbər versən gərək.

Köpək Qazanın atının çap-çap düşər. Sək-sək səklər. Qazan bir tumar ilə köpəgi urdı. Köpək çəkildi, gəldiyi yola getdi. Qazan köpəgi qolayı Qaraca Çobanın üzərinə gəldi. Çobanı gördü-gündə xəbərləşdi. Görəlim xanım nə xəbərləşdi. Qazan aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğulu çoban
Qarla yağmur yağanda çaqmaqlu çoban
Ünüm inlə, sözüm dinlə
Ağban evim şundan keçmiş, gördigini degil mana
Qara başım qurban olsun, çoban, sana. – dedi.

Çoban aydır: ölmüşmiydin, itmişmiydin Qazan, qanda gəzirdin. Bizə dedin Qazan, dün yoq, ötelə gün idin bundan keçdi qariciq anan qare dəvə boynında asılı keçdi, qırq ingə bellü qızılə halalın boyu uzun Burla Xatun ağlıyuban şundan keçdi, qırq yigitlən oğlın Uruz başı açuq, yalın ayaq kafirlərin yanınca tutsaq getdi. Tavla-tavla Şahbaz atların kafər binmiş, qatar-qatar qızıl dəvələrin kafər binmiş, altun-altun bol xəzinəni kafir almış.

Çoban böylə digəc Qazan ah etdi. Əqli başından getdi. Dünya-aləm gözüne qaranqu oldı, aydır: Ağzın qurusun çoban dilin çürsün çoban. Qadir sənə alnına qada yazsun çoban, dedi.

Qazan böylə degac çoban aydır:
Nə qarqarsan bana ağam Qazan
Yoxsa köksündə yoqmıdır iman.

Altı yüz kafər dəxi mənim üzərimə gəldi. İki qardaşım şəhid oldu. Üç yüz kafər öldürdüm. Qəza etdim, Semüz qoyun, arıq toqlı sənə qapundan kafərlərə vermədim üç yerdə yaralandım, qara başım yüklədi, yalkuz qaldım. Suçum bumıdır, dedi. Çoban aydır:

Qonur atın vergilə mana
Altmış tutam göndərini vergilə mana
Aq alaca qalqanını vergilə mana
Qara polat üz qılıncın vergilə mana

Sadağında səksən oqın vergil mana

Ağ tozlıca qəti yayın vergil mana

Kafərə mən varayın, yenidən toğayın, öldüreyin yükümlə, alnım qanın bən sileyim, ölürsəm sənin uğruna bən öləyim, allah təala qorsə evini bən qurtarayım, dedi. Çoban böylə degəc Qazana təhər gəldi. İləri yürüyürdü.

Çoban deki Qazanın ardından yetdi

Qazan döndü, oğul, çoban, qəndə gidərsin, dedi.

Çoban aydır: Ağam Qazan sən evin almağa gedirsən mən daxı qarındaşımın qanın almağa gedərəm dedi.

Böylə degəc Qazan aydır: Oğul, Çoban qarnım acdır, hiç kəsənə varmıdır yeməgə, dedi.

Çoban aydır: bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişürübürdim gəl bu ağac dibində enəlim yəyalım, dedi.

Endilər, çoban təğarcığı çıxardı, yedilər.

Qazan fikir eylədi, aydır: əgər çoban bilə olmasa Qazan kafəri alməzdi, deyərlər, dedi. Qazana qeyrət gəldi. Çobanı bir ağaca sare-sare möhkəm bağladı. Əyalandı, yürüyü verdi.

Çoban aydır: mərə çoban, qarnın acıqlamışkən gözünə qübar etməmiş ikən bu ağacı qoparı gər. Yoxsa səni qurtlar-quşlar yer dedi. Qaraca çoban zərb eylədi. Qaba ağacı yeriyələ-yurduyla qopardı. Arqasına aldı. Qazanın ardına düşdü.

Qazan baqdı gördi çoban ağacı arqasına almış gəlür. Qazan aydır: Mərə, çoban bu ağac nə ağacdır.

Çoban aydır: Ağam Qazan bu ağac ol ağacdır kim sən kafəri basarsan, qarnın acığər. Mən sana bu ağacla yemək pişürərin, dedi.

Qazana bu söz xoş gəldi. Atından endi. Çobanın əllərini çözdü. Alnından bir öpdü, aydır: Allah mənim evimi qurtarılcaq olarsa səni əmir-axur eyləyəyin, dedi. İkisi böylə yola girdi.

Bu yana Şöklü Məlik kafərlərlə şin-şadman yeyüb-içib outardı, aydır: Bəglər bilürmisiz Qazana necə heyf eyləmək gərək. Boyı uzun Burla Xatunu götürüb sığraqa sürdürmək gərək, dedi.

Boyı uzun Burla bunu eşitdi. Yüregilə canına odlar düşdi. Qırq incə bellü qızun içinə girdi tüket verdi, aydır: Qanqunıza yapışurlarsa Qazan Xatunu qanqınızdır deyü qırq yerdən avaz verəsiz, dedi.

Şöklü Məlikdən adam gəldi. Qazan bəgün xatunu qanqınuz-dır, dedi. Qırq yerdən avaz gəldi. Qanqusudur bilmedilər. Kafərə xəbər verdilər. Birnə yanışdıq, qırq yerdən avaz gəldi. Bilmədik qanqısıdır, dedilər.

Kafər aydır: Mərə, varın Qazanın oqlı Uruzı tartun çengele asun qiymə-qiymə ağ ətindən çəkün qarə qavurma pişürdib qırq beg qızına iletün. Hər kim yedi ol degil, hər kim yemədi oldur. Alun gəlün sığraq sürsin, dedi.

Boyu uzun Burla xatun oğlının yamacına gəldi. Çağırıb oğluna söylər, görəlim xanı mnə söylər. Aydır:

Oğul, oğul, ay oğul,
Bilürmisən nələr oldı?
Söyləşdilər fısıfısı
Kafərin felin tuydum
Dənalügi altun ban evimin qəbzəsi oğul
Qaza bənzər qızımın gəlinimin çiçəgi oğul.
Oğul, oğul, ay oğul
Toquz ay tar qarnımda götürdügim oğul
On ay deyəndə dünyaya gətürdügim oğul
Tolləməsi beşikdə bələdügim oğul.

Kafərlər tərs tanışmışlar Qazan oğlı Uruzunu həbsdən çıxardın bunmazdan aq orğanla asun, iki talusından çengele sancub qiymə-qiymə ağ ətindən çəkün qarə qovurma edüb qırq beg qızına iletün, hər kim yedi ol degil, hər kim yemədi ol Qazan xatunıdır. Çəkün döşegimizə gətürəlim, sığraq sürdürelim demişlər. Sənin ətündən oğul yeyayınmı, yaxsa sası dinlü kafərin döşəginə girəyinmi, ağın Qazanın namusunu sındırayınmı, necedin, oğul hey dedi.

Uruz aydır: Ağzın qurusun ana, dilün çürisin ana, ana haqqı tanqı haqqı denilmişdi, salqubəni yerimdən turaydım, yeqanla boğazından tutaydım qabı öncəm altına salaydım ağ yüzini qarə yerə dəpəydim, ağzunla burnundan qan şorladaydım. Can tatlu sapa göstereydim. Bu nə sözdür. Saqın, qadın ana. Mənim üzərimə gəlmiyəsən, mənim üçün ağlamıyasan, qo bəni ana çengele ursunlar, qo ətimdən çəksünlər, qara qavurma etsünlər, qırq beg qızının önünə ilətsünlər, onlar bir yedigində sən iki yegil səni kafərlər bilməsünlər,

tuymasunlar. Ta kim sası dinlü kafərin döşəginə varmıyasən, sığrağın sürmiyəsən, atam Qazan namusını sımayasan, saqın, dedi.

Oğlan böylə degəc buldır-buldır gözünün yaşı revan oldu. Boyı uzun belli Burla Xatun boynıla qulağın aldı düşdi. Küz alması kibi al yanağın tutdı, yırtı. Qarğu kibi qare saçını yoldı. Oğul, oğul deyüban zarlıq qıldı, ağladı.

Uruz aydır:

Qarın ana,

Qarşım alub ne böğürərsən

Nə bozlarsan, nə ağlarsan

Bağrımlə yürəgim nə tağlarsan

Keçmiş mənim günimi nə nə andırarsan

Heya ana!

Ərəbi atlar olan yerdə

Bir qulunı olmazmı opur

Qızıl dəvələr olan yerdə

Bir köşegi olmazmı olur

Ağca qoyunlar olan yerdə

Bir quzıcığı olmazmı olur

Sən sağ ol qadın ana

Babam sağ olsun

Bir mənim kibi oğul bulmazmı olur, – dedi.

Qazan aydır: Qaracıq Çoban anamı kafərdən diləyəlim. At ayağı altında qalmasun, dedi.

At ayağı külek, ozan dili çevik olur. Qazan kafərə çağırub söyləmiş, görəlim xanım, nə söyləmiş, aydır: - Mare Şöklü Məlik deklügi altun ban evlərimi götürübdürirsən sana kölgə olsun. Ağır xəzinət, bol aqçam götürübdürirsən sana xəreliq olsun. Qırq incə bellü qızla Burla Xatunı götürübdürirsən sana yesir olsun. Qırq yigidlen oğlum Uruzu götürübdürirsən qulın olsun. Tavla-tavla Şahbaz atlarım götürübdürirsən sana binət olsun. Qatar-qatar dəvələrım götürübdürirsən sana yuklat olsun. Qaracıq anam götürübdürirsən mərə kafir anamı vergil mana. Savaşmadın, uruşmadın qayıdayım. Görü dönüm, gedeyim, bəllü bilgil, dedi.

Kafər aydır: Mare, Qazan, dənliyi altun ban evini gətürmişin bizimdir. Qırq incə bellü qızla boyı uzun Burla Xatunu gətürmüşüz bizimdir. Tavla-tavla şahbaz atların qatar-qatar dövələrin gətürmüşüz bizimdir. Qarıcıq ananı gətürmüşüz bizimdir. Sana verməziz. Yayxat keşiş oğluna verəriz. Yayxat keşiş oqlından oqlı toğar biz anı bana gırım qorız, dedilər. Böylə degəc Qaracıq Çobanın acığı tutdu. Totaqları təbsərdi. Çoban aydır:

Mərə dini yoq əqilsin kafər
İssi yoq derneksiz kafər
Qarşı yatan qarlı qara tağlar
Quruyubdur otı bitməz
Qanlı-qanlı ermaqlar
Quruyubdur diyə ayrı gəlməz
Şahbaz-şahbaz atlar
Qariyübdür qulun verməz
Qızıl-qızıl dövələr
Qariyübdür köşək verməz
Mare kafər Qazanın anası
Qariyübdür oğul verməz.

Dölün olmaqdan safan versə, Şökli Məlik, qara gözlü qızın varsa, gətir Qazana ver, mərə kafər sənin qızından oğlu toğsun, siz anı Qazan beqe qırım qoyasız, dedi.

Böylə degəc anasının qərarı qalmadı. Yürüyü verdi. Qırq incə bellü qızın içinə girdi.

Kafərlər Uruzı alıb qənarə dibinə gətürdilər. Uruz aydır: Mare kafər aman, tanrının, birliginə yoqdır güman. Qoy məni bu ağaqla söyləşəlim, dedi. Çağurub ağacə söyləmiş, görəlim xanım, nə söyləmiş:

Ağac-ağac dersem sana, ərlənmə ağac
Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac
Museyi-kelimin əsası ağac
Böyük-böyük suların köprisi ağac
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac
Şah Mərdan Əlinin Döldülünün əyəri ağac
Zülfüqarın qınının qəbzəsi ağac

Şah Həsənlə Hüseynin yetəgi ağac
Əgər ərdir, əgər Ömər tür qorxusu ağac
Başın elə baqır ölsəm başsız ağac
Dibin ələ baqır ölsəm dibsüz ağac
Məni sana asarlar, götürmə ağac
Götürək olarsan yigitligün səni tutsun ağac
Bizim eldə gərək idin ağac
Qara hindu qullarıma buyuraydım
Səni para-para toğrıyalardı ağac
Ondan etdi:

Tavla-tavla yığlananda atum yazıq
Qartaş saqlıyanda yoldaşıma yazıq
Yumruğunda talbinəndə şahin quşuna yazıq
Begliqə toymadın canıma yazıq
Yigitliginə usanmadın özümə yazıq, – dedi.

Yumru-yumru ağladı. Yanıq cigərcigini tağladı. Bu mahalda Sultanım Salur Qazanlam Qaracıq Çoban çapar yetdi.

Çobanın üçyaşar təpə dərisindən sabanın eyasıdır. Üç keçi tobundan Sabanın qollarıdır. Bir keçi tabundan çatla yovcıdır. Hər atanda on iki batman taş atardı. Atdığı taş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə toz kibi savrulardı. Üç yoladıq taşı düşdigi yerin otı bitməzdi. Semiz qoyun, arıq toğlı bayırda qalsa qurt gəlib yeməzdi. Sabanın qorqusundan. Eylə olsa Sultanım Qaracıq Çoban Saban canlatdı. Dünya-ələm kafərin gözinə qaranqu oldu. Bu mahalda Qalın Oğuz begleri yetdi, xanım, görəlim, kimlər yetdi: Qara dəvə ağzında qadir verən Qara buğa dərisindən peşəgin yapuğu olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bıgın ensesinde yeddi yerdə dügen ərənlər avreni Qazan begin qartaşı Qaragünə çenar yetdi. Çal qılıcın qardaş Qazan yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim xanım, kimlər yetdi:

Demür Qapu Dervendindəki demir qapuyı dönüb alan altmış tutam ale göndərinin ucında ar yügriden Qıyan Salcuq oğlu Dəli Dondar çapar yetdi. Çal qılıcın ağam Qazan yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim xanım, kimlər yetdi:

Həmidlən Mərdin qalasın dəlüb yıqan dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran gələbən Qazanın qızın ərlıklə alan Oğuz ağ saqqallu qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən al məxmuri şalvarlı, atı bəhri qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çaap yetdi. Çal qılıcın, ağam Qazan yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim kimlər yetdi:

Düstursızca Bayandır xanın yağışın basan altmış bin kafərə qan qusduran ağ-boz atının yelisi üzərində qar turdıran Qaflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi. Çal qılıcın ağam Qazan yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim, xanım, kimlər yetdi:

Parasarı Bayburd hasarından parlayıp uçan ap-alacə gərdəginə qarşu gələn yeddi qızın Umudı Qalın Oğuz ayğırıcısı, Qazan bəgin inağı, boz ayqırlı Beyrək çapar yetdi. Çal qılıcın, ağam Qazan yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim, xanım, kimlər yetdi:

Çaya çalmalı, çalqara quş ərdəmlü, qurqurma qoşqulu qulağı altun köpli qalın oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı Qazlıq Qoca oğlu Yek Yekinek çapar yetdi. Çal qılıcın ağam Qazan, yektdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim, xanım kimlər yetdi:

Altmış örkec dərisindən kürk eyləcə topuqlarını örtməyən altı ökəc dərisindən külah etsə qulaqlarını örtməyən qolı, budu xərəcə, uzun baldırlı, incə, Qazan begün tayısı, at ağızlu Uruz Qoca çapar yetdi. Çap qılığın bəgüm Qazan yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim kimlər yetdi:

Barıban peyğəmbərin yüzini görə, gələbən Oğuzda səba-hasi olan acığı tutanda bıqlarından qan çıxan, bığı qanlı Bekdüz Əman çapar yetdi. Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim, dedi.

Bunun ardınca görəlim kimlər yetdi:

Kafərləri it ardına burağıb xorliyan eldən çıqub. Ayğır gözlü suyundan at yüzdürən allı yeddi qalanın kimidin alan Ağ Məlik Çəşmə qızına nigah edən Sonı Saldal Məlikə qan qusduran, qırq cübbə bürünüb otız yeddi qala beginin Məhəbub qızlarını çalub

bir-bir boyunun qucan, yüzində, todağında öpən əlin qoca oğlu Alb Ərən çapar yetdi. Çal qılıncın ağam Qazan yetdim, dedi.

Saymaqla Oğuz bəgləri tükənsə olmaz. Həp yetdilər, arı sudan abdest aldılar. Ağ alınlarını yerə qoydular. İki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdilər. Bitek təklif kafərə at saldılar. Qılınc çaldılar. Gumur-gumur naqaralar degildi, burəməsi altun tuc borular çalındı.

Ol gün cigərində alan ər yigitlər bölürdü. Ol gün bir qiyamət savaşı oldu. Meydan tolu baş oldu. Başlar kəsildi, top kibi. Şahbaz-şahbaz atlar yükredi, nalı düşdü. Ala-ala göndərilər süslədi, qara polat üz qılınclar çalındı, yelmağı düşdü. Uc yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdü. Qiyamətin bir günü ol gün oldu. Beg nö-kərdən, nö-kər bəgdən ayrıldı.

Taş Oğuz bəglərilə Dəli Tondar sağdan depdi. Cilasun yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəldi. İç Oğuz bəglərilə Qazan duna dəldi. Şöklü Məlikə bir gətirdiyəni atdan saldı. Qafilicə qara başın alub kəsdi. Qaxışdı alaca qanın yer yüzinə dökdi. Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə qıyan Səlcuq oğlu Dəli Tondar qarşı gəldi. Sağ yanını qılıcladı yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşı gəldi. Altı yerli kürz ilə dəpəsinə qatı tuqa urdı. Dünya-aləm gözünə qaranqu oldu, at boyunun qucaqladı, yerə düşdü.

Qazan begin qartaşı kafərin tuğilə sancağın qılıcladı, yerə saldı. Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğın girdi. Təşnə quzğun uşdı, on iki bin kafər qılından keçdi, beş yüz oğuz yigitləri şəhid oldu.

Qacanını Qazan bəg qomadı, aman diyəni öldürmədi. Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu.

Qazan bəg ordısını, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altuntəktində yenə evini dikdi. Qaracıq Çobanı əmirakur eylədi. Yeddi gün, yeddi gecə yemə-içmə oldu. Qarabaşqul qırq qırtaq oğlu Uruzun başına azad eylədi. Cilasun qoc yigitlərə qalabə ölkə verdi, şalvar, cübbə, çuqa verdi.

Dədə Qorqud gəlübən boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdı, böylə dedi: qani dedigüm beg ərənlər, dünya

mənim diyənlər, əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya yenə qaldı.
Gəlirlü, gedirlü dünya axır, son ucı ölümlü dünya.

Yum verəyim xanım: qarnı tağların yığılmasun. Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün, qamən açan görklü suyun qurımasun. Qadir tanrı səni namərdə möhtac etməsün. Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin. Çalışında qara polat üz qılıncın gödəlməsün, dartışarkən ala göndərin avanmasun. Ağ saqqallü baban yeri uçmaq olsun. Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun. Axır, sonı ari imandan ayırmasun. Amin diyənlər didar görsün. Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq qəbul olsun, Allah verən ömrün uzalmasun. Yığışdırsun dürüşdürsün, günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzi suyına bağışlasun.

LÜĞƏT

A

aristokrasis – aristokrat, zadəgan

anarşi – anarxiya

B

basılmışdır – çap olunmuşdur

bəniyyə – tayfa, qəbilə

biləks – əksinə

binaən-əleyh – ona görə, o səbəbə görə

birər – bir-bir

bilxassə – xüsusilə

bəhcət – sevinc, şadlıq, gözəllik

bulunmaq – tanınmaq, üzə çıxmaq

V

vəqə – ortaya çıxan

vəqiə – hadisə, əhvalat

vəzeh – açıq, aydın

vəqə – ciddi əhəmiyyət verən, yüksək qiymətləndirilən

vəsaiq – material, sənəd, vəsiqə

vəsiqə – sənəd, fakt

Q

qaim – mövcud olan

qansamaq – əhatə etmək

qac – çox

qalay – asan

qəmət – bütövlükdə, tamamilə

qərin – 1) yaxın qonşu; 2) bir şeyə nail olan

qollanmaq – yazılmaq, hallanmaq

qovmi – qəbilə, tayfa, bir xalqın müəyyən qrupu

qüdsiyyət – müqəddəslik aləmi

Ğ

ğayət – 1) son, nəticə; 2) son məqsəd; 3) son dərəcə

ğərabət – qaranlıq

ğərib – göydəndüşmə, uyğun gəlməyən

ğeyrət – qeyrət etmək, çalışmaq

D

dizilən – yazılan, tərtib edilən

dügün – toy

Ə

əvam türkcəsi – saf xalq dili, dialekt

ədd etmək – sona çatdırmaq

ədd olunmaz – iddia olunmaz

ədəmi – böyük

ənfəs – subyektiv

əski – qədim

əcəmcə – farsca

əşirət – ibtidai

Z

zaviyə – 1) guşə, bucaq; 2) təkyə, hücrə

zəhab – getmə, yola düşmə

zəfi – zəiflik, gücsüzlük, acizlik

ziraətçilik – əkinçiliklə məşğul olma

İ

iqamətnamin – yaşayış yeri

iqdam – məqsədə çatmağa çalışmaq, istədiyini əldə etməyə
səy etmək

izafətən – artırma, əlavə etmə

iktifa – kifayət etmə, təmin olunma

imarə – bir tərəfə əyilmə, meyl etmə

imhasində – məhvində, yox edilməsində

intiqaal – nəql olunma, yerini dəyişmə, keçmə

intişar – yayma
iskan – yerləşmək, məskunlaşmaq
istinsax – surətini çıxarma, yeni nüsxə yaratma
istasyon – stansiya
istimalə – təsəlli vermə
istirdad – geri istəmə, geri alma
istixrac – ehtimal
istişraq – elm, tədqiqat
icab – 1) lüzum, ehtiyac; 2) ləzüm, zərurilik
iştiaq – sözün mənşəyi ilə məşğul olanlar

Y

yabançı – yad, xarici
yaxlaşırkən – yaxınlaşarkən
yanmaq – etmək, iş görmək

K

kəbirən-sağirən – böyüklü-kiçikli, hamı
kəndilərini – özlərini
kibi – kimi
köy – kənd
kötülük – pislik
köçəbə – köçərilik

G

gömlək – köynək
k– göy, mavi

L

ləbbini – məzmununu, əsasını
lesrandlərdə – əfsanələrdə
lisan – dil

M

mavərayi – bir şeyin arxasında, o tərəfdə olan
masal-naqın mazi – keçmiş, tarixi

məfvi – köçəri olmayan, oturaq
mədxəl – giriş, müqəddimə
məğzub – qəzəbə gəlmiş, gözdən düşmüş
mənqəbə – boy, hekayə
məcburiyyət – bağlılıq
mərkəb – minik heyvanı, at, eşşək
məruf – məşhur, şöhrətli, tanınmış
məxləc – 1) yekun, xülasə; 2) təxəllüs
məcəllə – kitab, məcmuə
məcusi – zərdüşt dinindən olan, atəşpərəst
məhfuzfur – qorunmuş, saxlanmış
muntəzu – müntəzəm
mutlu – xoşbəxt
müstəqər – oturaq
müstəmiri – şərqsünaş, tədqiqatçı alim
murəkkən – məskunlaşma
müsaid – 1) imkan yaradan; 2) kömək edən
müvərrix – araşdırıcı, tarixçi
müntəşir – nəşr olunmuş
müdəqqiq – tədqiq edən
münəqəddir – qadir olan
mütəkənlim – danışan, natiq
müttəhidən – əlbir olaraq
mütəhəssis – həssas
mütəməkkin – təmkinli
mütəqaib – təqib edən, arxasından gələn
mütəhəd – əhd bağlanmış
mutə – birləşmiş
mütəsəvvif – sufilik
müxbəm – mübhəm, gizli
mühəssilə – hasil edən, əmələ gətirən, tələbə
müşairə – şeirləşmə, deyişmə

N

namlı – adlı

nasıl – necə
nəşi etmək – göstərmək, təsvir etmək
nəmsə – alman
nerə – hara
nestori – xristian təriqəti

P

propaqanda – təbliğat

S

saqınmaq – çəkinmək
step – çöl
soğuc – soyuc
son bahar – payız
sınır – sərhəd

T

taqım – qrup, hissə
təbariz – nəsil, nəşəb
təbir – söz, üsul, tərz
təb edilən – çap olunan
təqsim – düzüm, bölmə, hissələrə ayırma
təyid – göstərən, təsdiq edən
təmədi – uzanma, sürmə
tələqqi – qiymətləndirmə, hesab etmə
tətəbbönəmə – nəşr, yayma
təcavir – təcavüz
təhfıyyat – redaktə, rəsmi yazılar
tutuq – müqayisə, tutuşdurma
tutunalayıb – qərar tutmayıb

U

ufaq – kiçicik, zəif
ucra – ucqar

F

fehrist – kitabın içindəkilər

fərsəx – məsafə, ölçü

X

xürafı – uydurma, həqiqət olmayan

H

havi – əhatə edən

həvali – ətraf, yan

hənuz – hələ, hələlik

həp – bütün

hüviyyəti – əsl, mahiyyət

Ç

çuraq – çətin

çöhrə – rəng, sima, üz

C

camia – məscid

cəhr – 1) yaralama; 2) biabır etmə

cins – qism, növ

Ş

şimdi – indi

şani – obyektiv

MƏQALƏLƏR

HECA VƏZNİNİN TARİXİ (Ədəbiyyat teoriyası haqqında)

Vəzn dilin məhsuludur, hər ictimai zümrənin, öz ilk şeirinə verdiyi ahəng, dilinin ümumi ahəngindən ayrılan «ənsar element»lər məcmusudur. Türklərin şeir musiqisini axtarmaq üçün nə Ərəbistanın qızgın çöllərinə, nə də İrənin tozlu ovalarına getmək lazım deyildir. Sözlərin dilimizə çevrilməsi bunun fəlsəfəsini anlamaq üçün yetişər.

Məlum olduğu üzrə türk qövmlərinin hənuz ibtidai cəmiyyət həyatı yaşarkən, bədii zövqünü doyurmaq məqsədilə yaratdığı şeir, ancaq müharibələrdə yararlıq göstərən qəhrəmanların sərgüzəştləri, əşirətli sürü kimi idarə edən rəislərin mədhləri kimi mövzuları nəsr eyləyən masallardan dastanlardan ibarətdir. Bunlar saz cinsindən telli çalğular çalınaraq, yüksək səslə söylənirdi. Dastanların sözlərinə çalğının havası (melodiyası) verilir və bu surətlə oxunan sözlər, bir vəzn qazanmış olurdu. Dastanların özləri də az-çox ahəngdar bir şəkildə idi: cümlələrin sonlarına bir takım zəif səcilər konulması, cümlə və siğələrin təkrar edilməsi və yaxud bəzi nida ədatının cümlə başına və ya sonuna dəfələrlə əlavəsi, adətə ibtidai bir vəzn və qafiyə deməkdir. Zaman keçdikcə türkcənin təkamülü, bu ahəng hərəkətlərindən öz vəznini yaratdı. Bu gün heca vəznini dediyimiz vəzn meydana çıxdı.

Şeirimiz tarixinin başlanğıcı olan bu vəznli nəsr dövründən bizə qədər gəlmiş vəsiqə çox azdır. XIX əsrin başlarında Almaniya Drezden kitabxanasının əlyazmaları içində «Kitabi-Dədam Qorqud ala lisan-i tayife-i Oğuzan»¹⁴ adında bir kitab bu-

¹⁴ Ərəbcə olan bu sərlovhə «Oğuz qövmi dilində Qorqudun kitabı» deməkdir. Oğuzlar (bilxassə miladi altıncı əsrdən zamanımıza qədər türk millətinin, Orta və Qərbi Asiya xalqlarının mədəniyyəti tarixində mühüm rol oynamış böyük bir qoludur. Türkolojinin bugünkü vəziyyətinə görə Şimali İrə ilə Qafqazda yaşayan bizim türklərin doğru adı Oğuzdur).

lundu.¹⁵ Dünya ədəbiyyat mənbələri içində bunun başqa bir nüsxəsinə hənuz rast gəlinməmişdir. Yazıldığı tarixi ilə yeni və kopya edəni (məstənsəx-peresçik) məlum olmayan bu kitab əvvəllər başlı-başına bir əsər olaraq tanınmışdı. Halbuki, sonralar 10 il qədər əvvəlişi, Misir, İstanbul kitabxanalarında bulunan Əbubəkr Abdullah ibn Aybək əl Dəvadari adlı birisinin ərəbcə bir tarix kitabı, bunun Oğuz türklərinin ortadan itən «Oğuznamə» adlı mənqəbələr kitabının bir paçası olduğunu meydana çıxardı.¹⁶

«Dədə Qorqud» kitabının bu nüsxəsinin hər nə qədər müsəlmanlığın oğuzlar tərəfindən qəbulundan sonra kopya edildiyi məlum olursa da, fəqət mündəricatı istər mövzu, istərsə yazı üsulu etibarilə olsun, tamamən vəznli nəsr dövrünün xarakterini göstərir. Daha yaxından görə bilmək üçün buraya imlasına toxunmadan bir neçə nümunə alırıq:

«Qaranqu axşam olanda vaf-vaf üren!
Acı ayran tökiləndə çap-çap içən!
Gələn xırsuzları qorqudan!
Qorquduban şəmatəsilə ürküdən!
Ordumın xəbərin bilürmisin, değıl bana!
Qara başım, sağlığında eyilüklər edəm, köpək sana!» (səh.27)

«Salqum-salqum tan yelləri əsdigində
Saqqallu boz ac turğay sayradıqda,
Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,
Saqqalı uzun tat əri banladıqda,
Ağlı, qaralı seçilən çağda,
Qalın Oğuzun gəlini-qızı bəzənən çağda,
Köksü gözəl qaba tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cilasınlar bir-birinə qoyulan çağda». (səh.12)

¹⁵ Əsərin birincisinin nüsxəsi Drezden kitabxanasında Fleyşer kataloqunda 26 nömrə ilə müqəyyəddir. XIX əsrin başında Alman türkoloqlarından Diez tərəfindən bundan kopya edilmiş başqa bir nüsxəsi Berlin Kral kitabxanasında Perça kataloqunun 203 nömrəsində qeyd olunmuşdur. Bu ikinci kopyanın fotoqrafı alınaraq İstanbulda kitab halında basılmışdır.

¹⁶ Dərriltican - yazma, İstanbul, İbrahim paşa kitabxanası, 913.

«Bəri gəlgil, başım bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qoşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yanaqlım!» (səh.8)

«Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?
Nə bozlarsan, nə ağılarsan?
Bağrım ilə yürəgim nə tağılarsan?
Keçmiş mənim günümü də andırarsan?
Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə
Bir qulunı olmazmı olur?
Qızıl dəvələr olan yerdə
Bir köşəgi olmazmı olur?
Ağca qoyunlar olan yerdə
Bir quzıçığı olmazmı olur?
Sən sağ ol, qadın ana! Babam sağ olsun!
Bir mənim gibi oğul bülünmazmı olur!». (səh.57)

«Qarşı yatan qara tağım yıqılıbdır,
Ozan, sənin xəbərin yoq.
Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir,
Ozan, sənin xəbərin yoq.
Çalma, ozan, ayıtma, ozan,
Qaraluca mən qızın nəsinə gərək, ozan?»¹⁷ (səh.58)

Vəznli nəsrədən yavaş-yavaş heca vəznə doğmağa başladı. Hecanın ilk təcəllisi, qədim atalar sözündə görülür. Əksəriylə iki, bəzən dörd bölmədən ibarət olan bir qismi atalar sözü kiçik bir mənzumə şəklini ərz edər. Ən əski atalar sözlərində bir çoxunu bizə qədər nəql edən vasitə, bundan min il qədər əvvəl Mahmud əl-Hüseyn əl-Kaşqari adında bir zat tərəfindən yazılan «Divan-ül lügət-üt

¹⁷ Oğuz türkcəsində ozan xalq şairi deməkdir. Bunlar qopuz denilən əski sazı çalaraq mənkiyə və dastan oxurdular. XIV əsirə qədər bizim məmləkətimiz ilə Şimali İrandakı Azərbaycanlı türklər arasında da bunların yaşadığını bilyoruz.

türk» adında bir lüğət kitabıdır.¹⁸ Heca vəzninin təkamülünə aid ilk səfəhələr haqqında qəti bir fikir vermək məqsədilə bundakı mənzum atalar sözündən bir neçəsini əski imlasilə burada nəql edirik:

«Qul yağı, it buri (qurt)».

«Alımçı Arslan,
birinci siçan».

(Bürç verən Aslan, bürç alan siçan)

«Erkəc əti em bulur (blur)

əsgü əti yel bulur»

(Ərkəcin əti dərman olur, keçinin əti yel olur)

Oğlaq yeləksiz, oğlan bələksiz

(Oğlaq iliksiz, oğlan biliksiz).

«Alplar birlə erşma

Beklar birlə trışma»

(Qəhrəmanlar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma)

«Tatsız terk bulmas

Başsız berk bulması»

(Tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz)

Miladi 634-732 tarixlərində rəxz olunan Orxon abidələrinin kitabələrinin bir çox parçaları vəznli nəşr olduğu kimi, rus türkoloqlarının tədqiqi sayəsində, bunların içində vəznli mənzumələr olduğu da anlaşılmışdır.¹⁹

Bundan da kiçik bir nümunə alırıq ki, yeddi hecalı vəznliyədir:

¹⁸ Hicri 164 tarixidə yazılan “Divani lüğət it türk”dəki atalar sözlərini İstanbul Darülfununun professorlarından Nəci Asim toplayaraq “Əski savlar” adında bir risalə nəşr etmişdir. İstanbul, mətbə nömrə 1338. Şərqi oğuz türkçəsinin hələ yaşamaqda olan məsələlərini yoldaş H.Zeynallı çox qiymətli bir əsər olaraq basdırmışdır. (Bakı, 1926) ki, bunların içində mənzum olanları da var.

¹⁹ Mənzuməsinin müxtəlif cildlərində bu xüsusda təhlillər vardır. Записки восточного отделения императ Русского археологического общества.

Bilgə kaqan bitikin
Yoluq tigin bitidim
Buncə barqağ badızın
Özi kaqan atası
Yoluq tigin mən ayı
Altıqa tört gün turup
Bitdim, bad ırtım...

(Bilgə xaqan kitabəsini bən, Yoluğ Təgin yazdım. Bu qədər ev barqı, bəzəgi, rəngi xaqanın canışını olan bən, Yoluğ Təgin bir ay dörd gün durub yazdım və bəzədim).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz misalların da göstərdiyi kimi heca vəznı meydana çıxarkən əvvəlcə onun qısa-qısa ahənglər doğuran vəznləri vücuda gəlmişdir. Bu vəznlər üç ilə yeddi heca arasındadır. İlk dəfə qısa vəznlərin vücuda gəlməsi pək təbii idi. Çünki çox bəsit bir dərəcə olan dil birdən-birə güc və mürəkkəb parçalı (duraqlı) vəznləri yaratmazdı.

Heca vəzninin təşəkkülündən sonra təqib etdiyi təkamül xətti üzərində hasil olan vəznlərə nisbətə ən çox yayılan qismi yeddi hecalılar oldu.

Bu vəzn əsrlərcə əski dastanlarla yaşadı, təkamül etdi və iki türlü şəkil aldı: birisi duraqsız yeddi hecalı, o birisi iki draqlı idi ki, bunun ilk parçası dörd, ikinci parçası üç hecadan ibarətdir.

Yeddi hecalı çox kullanılmaqla bərabər, altı hecalı vəznlərlə bərabər qarışıq olaraq da işlənmişdir. Məsələ, yeddi hecalı vəznlərdə yazılan dastan qitələrinin dördüncü misrası altı hecalı olur, yaxud əksinə olaraq altı hecalı vəznə yazılan qitələrin dördüncü misrası yeddili olur.

«Divan-ül lüğət-üt türk»ün göstərdiyi əski dastan parçalarının əksəriyyətlə yeddi hecalı olduğu halda altı və yeddi hecalıların nümunələri də var. Bu qitə o cümlədənindir:

«Oğdı qızıl bəyraq,
Toğdı qara torpaq,
Yetüşü gəlib oğraq,
Toquşub anın gecitmez».

(Açıldı qızıl bayraq. Yüksəldi qara torpaq. Yetüşüb gəldi oğraq, onunla toquşmağa başladıq).

Ən əski mənzum dastanlardan bizə qədər qalan nümunələr «Divan-ül lüğət-üt türk»ün zəbt etdiyi dastan parçalarıdır. «Alp ər Tonqa» haqqındakı mərsiyə «Təkqut» və «Yabaku»ların müharibələrinə aid dastanlarla bir çox başqa mənzum parçalardan ibarət olan bu mənzumələr haqqında professor Karl Brokkelman tətəbbünamələr yazmışdır. Onun da göstərdiyi vəchlə bu dastanlardan yalnız birisi səkkiz hecalıdır. Demək olar ki, yeddi hecalılar inkişaf etdiyi zamanlar altı və səkkiz hecalı vəznlər də şeirə təbiiq ediliyordu. «Divan-ül lüğət-üt türk»ün göstərdiyi nümunə - dördüncü hecadan sonra olmaq üzrə-iki durağa havidir.

İlk heca vəznlərində qəti və müəyyən bir şəkil yoxdur. Eyni vəznin gah duraklı, gah duraksız olaraq istifadəsi görülür. Bütün qiymətli musiqinin verdiyi ahəngdən alan vəznin yabançı bəstədən sıyrılmağa başladığı mütərəddid zamanında bu çöhrəyi göstərməsi təbiidir. Bunun üçün də bir vəzndə yazılmış mənzum bir parçada iki şəkil gözə çarpar:

Birisi doğrudan doğruya misranın başından sonuna qədər oxumaqla hasil olan ifadə şəkil o biri də oxuyarkən bütün misralarda kəlmələrin müəyyən yerdə bitməsindən doğan ahəngdar şəkil. Birinci şəkildə, ikinci qədər mənzum səlislik yoxdur. Bu ancaq bir nəsr parçası deməkdir. Vəznin mütəşəkkil bir təzahürü deyil, ibtidai bir şəkildir. İkinci şəkil ki, buna duraklı şəkil deyirik - nəzmin ümumi ahəngini meydana çıxaran qüvvədir.

Diqqət edildiyi zaman ilk mənzumələrdə bu ümumi ahəng də qulağın xoşlanacağı yumşaq bir dərəcədə deyil. Bunlardan doğan ritm əsgər yürüşündən hasil olacaq tatlılığı hiss edəməz: yalnız bir çox kəlmələrin yuvarlanıb getdiyini duyar. Bu kimi sifətləri daşıyan vəznlərdə çöl və steplərdə köçbəliklə ömr keçirən əhalinin sərt mücadələsi ruhu hakimdir. Yuxarıda göstərdiyimiz əski mənzum nümunələrdə bu, hiss edildiyi kimi aşağıdakı parçalarda da barizdir. Ətraflı səslər, qısa vəznlərdə az duyulur; uzun vəznlər bu xüsusda daha gözəl nümunə təşkil edər.

Mahmud-bun əl-Hüseyn əl-Kaşqarının «Divan-ül lüğət-üt türk»ündə (1073 tarixində yazılmış) göstərdiyi mənzum parçaların çoxu vəznli beytlər də vardır. Bundan da anlaşılır ki, daha o zamanlar, doqquz yüz əlli il əvvəl türk qövmləri ədəbiyyatında bir çox heca vəznləri varmış ki, zaman keçdikcə bunlardan bəziləri ortadan qalxmış, bəziləri daha mütəkamil bir şəkil almışdır. «Divan-ül lüğət-üt türk» də on iki hecalı yalnız bir misra var:

«Əlinim arığ kırca tur ok başaqı»

Təmiz əlim oxun ucu ile dələndi.

Bu misrada durak səkkizinci hecadadır. On ikilinin bu şəkli zamanımıza qədər yaşamışdır. Bəlkə, bu vəzn də duraksız olaraq istifadə edilmişdir; bu şəkildə duraklı olsa da havi olduğu ahəng çox zəifdir.

On üç hecalı (Durak yeddincidən sonradır).

«Tər kən qatun qutunqa təgurməndin qoşuğ

Ayğıl sizin tabuğçi ətnür yengi tabuğ»

(Xatun qadına bəndənbir nəğmə yetir,

de ki, sənin qulluqçun yeni bir qulluq istəyir).

«Tunçı yağar buğut altun tamar ağır

Aqsa anın aqını qandı mənim qanığ».

(Bulutlarımız təmiz damardan daima altun yağdırır.

Onun nəhri axsa, bana sevinc gəlir).

«Urmuş azun busuğun qılmış annı balığ

Ömsəm önkər tılanıb siz da bulur yaqığ».

(Dünya ona bir pusu qurdu və ona yara vurdu

Yarası için əlac aradı və şəfa yağını sizdə buludu).

On beş hecalı:

«Ötrü turub yağdı önkər kişi oki cığlıvar

Aydım asığ qılğu əməs sən tağa yalvar».

(Qarşımda durub ok yağmuru yağdırdı

Dedim: sənə bu fayda verməz, gəl yalvar).

Bu vəzndə durakların ayırdığı parçalar üç dördlük ilə bir üçlükdən ibarətdir.

«Divan-ül lügət-üt türk»ün təsbit etdiyi mənzumələr içində, altı hecalıdan on beş hecalıya qədər bir çox nümunələr olduğu halda bu gün ən çox intişar edən on bir hecalıdan heç də nə yoxdur. Demək olar ki, on birli vəzn bu zamanlarda hənuz çox tətbiq edilməmişdir. Bu vəznin inkişafını, mütəəqib əsrlərdə aramaq icab edər.

Heca vəzni yaranmağa başladığı ədəbiyyatda təkamül edərək ilərlərkən, ilk dövrlərdə bir-birinə zidd iki sinfin şeiri tərəfindən qəbul edilmişdir. Əski türk qövmləri aşırı cəmiyyət həyatı yaşarkən hüsula gətirdikləri ədəbiyyatın ümum məhsullarına burjua ədəbiyyat alimləri xalq ədəbiyyatı deyirlər. Halbuki diqqətlə baxılacaq olursa, bu ədəbiyyatı tamamilə xalqın malı add etmək doğru olmaz. Atalar sözü, bilməcə, nağıl, mani kimi ədəbi növlərdə işçi xalq sinfinin iqtisadi, bədii zövqünə aid ünsürləri ehtiva edən məhsullar olduğu kimi, əsirət rəislərinin, xan və bəylərin, ümumiyyətlə əsirət aristokrasisinin həyatına, qəhrəmanlığına, müharibələrinə aid mədhnamələr də az deyil. Öldə olan vəsiqələrə görə əski məhsulların ən çoxu bu aristokrat sinif tərəfindən meydana gəlmişdir. Hətta aşağı sinfin ən tipik ədəbi növü olan atalar sözlərində belə bu sinif psixologiyasının hakim olduğunu görürük. Məsələ:

«Alplar birlə uruşma,
Beklar birlə turuşma»

(Mənası: qəhrəmanlar ilə vuruşma, Bəylərə söz qaytarma).

«Göndə erk yok
Bəgda qık yok»

(Mənası: Göndə çatlaq yok, bəyde sözümdən dönmək yok).

Eyni surətdə ən əski ədəbi vəsiqələrimizdən sayılan və bizim mənsub olduğumuz əski Oğuzlara aid olan Orxon abidələrindəki kitabələr də Bilgə kağan kimi bir xan ilə Gültəkin kimi bir qəhrəman bəyin tərcümeyi-halını göstərən dastan şəklindədir.

Əşrəf aristokratiyasının ətrafında vücudə gələn bu ədəbiyyatla saray padşahları ətrafında yaradılan Divan-saray ədəbiyyatı arasında psixoloji cəhətdən heç bir fərq yoxdur. Bunun üçün əşi-

rət bəyləri ətrafında doğan ədəbiyyata biz sarayın ilk şəkli olan əşirət bəy və xan çadırlarına izafeyi çadır ədəbiyyatı deyirik.²⁰

İslamiyyət Orta Asiya türkləri arasında bir din şəklində tutunduqdan sonra, maddi həyat etibarilə köçəbəlik mənəvi tələqqilər cəhətindən şamaniliyə bağlı olan əşirət yığınlarının kəndi prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən kulturize etməklə mümkündür. O, bir tərəfdən istilasını altına aldığı qövmüləri əski tələqqi və etiqaqlarından uzaqlaşdırarkən, digər tərəfdən də tamamilə islami mahiyyətdə olan ictimai müəssisələrini qoruyurdu. Bu siyasət sayəsindədir ki, o tarixə qədər davam edən türk ədəbiyyatı, yalnız motiv etibarilə deyil, ümumi texnika etibarilə də ayn və yabançı olan yeni bir ədəbiyyat qarşısında bulunuyordu. Heca vəznini gərək xalqın müxtəlif sinifləri və gərəkse əşirət açistokrasisi ədəbiyyatında yeganə vəzn ikən, ərəbin əruzunu üzərində yeni bir şeir abidəsi yüksəltməyə başladı.

Əruz vəznini ilk dəfə aristokrat sinifində bəlirdi. Bütün varlığı ilə Bağdada mərbut olan bu sinif, yeni təşəkkül edən saray üçün əruzunu qəbul etdi. Bu surətlə zühur edən Saray ədəbiyyatı İraq və müsəlman olmuş İran mədrəsələrində təhsil edən ədib və şairlər sayəsində getdikcə genişləyən bir hərəkət zətini təqribən qoyuldu.

Əruz iskolastik ədəbiyyatın elmi aləmincə məlum olan ilk əsəri «Kudadqu bilig», Akademik V.V.Bartoldun əldə etdiyi nəticəyə görə Kaşqərdə hökumət sürmüş olan Qaraxaniyə hökmdarlarından Tafğac Buğra Qaraxan Əbu Əli Həsən ibn Süleyman Arslan Qaraxan adına ithaf edilən «Kudadqu bilik» 1069-1070 radələrində Yusif Has Hacib nam bir zat tərəfdən yazılmışdır.²¹ 6500 beyt qədər bir həcm tutan bu əsər «Şahnamə» kimi «Fəulən, fəulən, fəul» vəznindədir.

²⁰ Çadır ədəbiyyatı şeirində uzun əsrlər hakim olan heca vəznini, türk cəmiyyətinin əşirət dövründən dərəbəylik dövrünə doğru irəliləməsi ilə yerini yavaş-yavaş islamiyyətin gətirdiyi əruz vəzninə tərək etməyə başladı.

²¹ Bu kitabın ilk nüsxəsi tarixçi Hammer tərəfdən İstanbulda alınaraq Vyanaada ümumi kitabxanaya vermişdir. Nüsxə 1439-da uyğur hərflərilə Heratda kopya edilmişdir. Sonradan ərəb hərflərilə yazılmış iki nüsxəsi daha bulundu ki, biri də Qahirədə Xədiviyə kitabxanasındadır.

Əruz vəznini saray ətrafında vücuda gələn bütün mənzum məhsullara zəminə olarkən, heca vəznini də çadır ədəbiyyatı sahəsində qiyməti azalmağa üz tutmaqla bərabər, kendi təbii seyrində davam edirdi; hətta bu vaxta qədər əvami və təşkilatsız bir tərzdə irəlilərkən əruzun sarayına müqabil özünə təkyəyi müdafiə mərkəzi bulmuşdu.

Müsəlmanlığın intişarından sonra bizzat islam dininin və onun əks-ələmələndən ibarət olan təsəvvüfün rəvac bulması üçün müəyyən təşkilat şəklində qurulan təkyələr ətrafında yaradılmağa başlanan ədəbiyyatın şeiri isə heca vəznini qəbul etdi. Ancaq bu təşkilat sayəsində heca vəznini yazılı ədəbiyyat sahəsində əruzla mücadələyə davam edə bildi.

Türkçəliyin ümumi xarakteri göz önünə gətiriləcək olursa, heca vəzninin onlarca məqbul görünməsinin mənası kolaylıqla anlaşılır. Qayəsi daha böyük bir əksərinə məfkurəvi təlqinlərlə təsir etmək olan təkyə təşkilatı, xalq ruhunu nəzərə almaq və xalq ədəbiyyatı elementlərini kullanmaq məcburiyyətində idi. Bunun üçün təkyə şeiri milli xalq vəznini olan heca ilə yaradılırdı.

Heca vəznini ilk dəfə olaraq Yəsəvi təkyəsində buluyoruz. Yəsəvilik təriqəti üzrə doğan ədəbiyyatın məhvəri miladi on ikinci əsrdə yaşamış şair, həkim Əhməd Yəsəvinin «Divan-i hikmət» adı altında toplanılan əsərləridir. Əhməd Yəsəvi hecayı kullanmaqla bərabər, ona daha əski zaman məhsullarındakı vəziyyətdən ayıran mütəkamil bir şəkil verməmişdir, onun əsərlərində də ətraflı misrayi-ahəngdən mərhum bulunaraq ibtidai texnikayı mühafizə etməkdədir. Bununla bərabər vəznin təkyələrdə tutulmasına və ayrıca on iki hecalı vəznin şayə bulmasına yardım etmişdir. «Divan-i hikmət»də ən çox kullanan vəzn yeddili ilə on ikililərdir. Hecanın bundan 800 il əvvəlki şəklini yaxından görə bilmək məqsədilə Əhməd Yəsəvinin iki mən-zuməsini buraya alıyoruz. Birinci parça duraksız yeddilidir:

On səkkiz min ələmdə,
Heyran bulğan aşıqlər,
Tapmaq məşuq sorağın,
Sərsan bulğan aşıqlər.

Hər dəm başı örülüb,
Gözü xəlqə tirtulub,
Hər hötyö çur kulub,
Kıryan bulğan aşıqlər.

Göyüb yanub kül bulğan,
Eşqdə bülbül bulğan,
Kisti kursə fəvl bulğan,
Mərdan bulğan aşıqlər.

Yol üstündə xak bulğan,
Sinələri çak bulğan,
Zikrin itib pak bulğan,
Nalan bulğan aşıqlər.

Himmət qövrin bağlağan,
Yürək bağrın bağlağan,
Fəryad urub ağlağan,
Gıryan bulğan aşıqlər.

Kahi yüzü sarğarıb,
Kahi yolda gərib,
Təsbihləri ya həbib,
Cövlan bulğan aşıqlər.

Əhməd, sihnəm aşıq bul,
Sıdqinin burla sadıq bul,
Dərgahığa layiq bul,
Canan bulğan aşıqlər.

Bu hikmət on ikilidir, üç durağı hayızdır. Zamanımızda da bilhassa Osmanlı türkləri ədəbiyyatında istifadə edilmişdir.

Xəzər babam saldı məni o şəbu yoluğa,
İndin sonra dərya bulub taştım, dostlar.

Haqqa yanıb mömin bulsan tayət qılğıl,
Tayət qılğan hak didarın kurar, dostlar.

Yüz min bala başa tüşsə, inkərağə qıl
İndən sonra eşq sərini bular, dostlar!

Aşıqləri zar inkəraban yoluğa girdi,
Hər nə cəfa tiksə, ani haqdan bildi.

Razı bulub yer astığa hazır buldı,
Zar yıqlaban səhərlərdə türar, dostlar!

Aya, dostlar, hiç bilmədim, mən bölümni,
Səadətiğa bağlamadım mən belimni.

Qeyb sözdən hiç yığmadım mən tilimni,
Nadanlığım məni rüsva qıldı dostlar.

Gicə-gündüz biqəm diyirdim, zikrin etmay,
Cəhd eyləbən tuni guni fikrin timay.

Məhəbbətni bazarında onu satmay,
Nəfsim məni yüz min təam tilar, dostlar!

Nəfsinini sən öz rainə qoyma zinhar,
Yımay-ıçmay təəm birlə bulqıl bidar.

Axır bir gün körsətküsi sana didar.
Bidar bulğan anda didar görər, dostlar!

Aya, gəfil haq zikrini tildən koyma,
Dünyalıqdan bir zərrəsin kulğa alma.

Ərənlərin arkasından hər kəz qalma,
Yolğa kərkan axır murad tapar, dostlar!

Xacə Əhməd, bəndə bulsan yıqlan, yorkıl,
Məhəbbətini məclisinə özün orğıl.

Qiyamətin şiddətindən matəm qurkıl,
Matəm qurğan sərdən xəbər alar, dostlar!

Əhməd Yəsəvi dövründə on ikili vəznin çox intişar etdiyini biz hicri 630 tarixində yazılmış «Yusif və Züleyxa» qissəsinə aid bir mənzumədə də görürük. Bu qədim mənzumənin mətni 1889 tarixində Almaniyada basılmışdır²². Vəzn etibar ilə çox əksiklikləri ehtiva edən bu mənzumə bir çox yerində duraksızdır (öz qədim imlasilə alındı):

Mələkninin qulağına eşitildi,
Ol oğlanı almaqlığa deyür imdi.
Andan sonra bu məkama hazır gəlgil,
Tilimi malı nemətə sitqıl imdi.

Andan son kərə əlli yıl tamam keçdi,
Vədə bitdi deyib tilim sönür imdi.
Qoşa mazar anda məcmuh olmuş idi,
Cümləsi kuyu uzra uçarlar imdi.

Firiştələr irtiqada bilimdi,
Oq alıb quşu atmağa varur imdi.
Anı gora malın doğru qaldı heyran,
Anı görüb bixud olub düşər imdi.

Heca vəzni bilxassə Yumıs Əmrə və müasirləri sayəsində bir dövrə girdi. Məlum olduğu üzrə yeddinci əsrdə (Miladi tarixlə XIII əsrdə) yaşamış olan böyük mütəəssif şair Yunus Əmrə hecanın bir çox vəznini kullanmışdır. Yunus Əmrəyə qədər zəif və cılız bir şəkildə gələn heca, onda tamamilə yeni bir çöhrə ərz etdi. Əsərlərində qədim hecanın ibtidai etradı hiss olunmaz. Yunus Əmrənin hecası heca ahəngli deyil, misrası ahəngə malikdir. Bundan dolayı heca rüşdünü Yunusda bulmuş denilə bilir. O qədər ki, bu gün Qafqaz və Türkiyə ədəbiyyatında belə, Yunusun bundan altı yüz il əvvəlki hecası kimi vəzndə hakimiyyətə çox az təsadüf edilir. Böyük şairin əsərləri, mövzumuzu çox əlaqədar etdiyi üçün kullandığı bütün vəznlərdən birer nümunə almaqla istədiyimiz faydayı təminə çalışacağız.

²² Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. 63, 1889.

1) Beş hecalı:

Yar yürəğim yar,
Gör ki nələr var,
Bu xalq içində
Biza gülər var.

Girdik bu yola
Eşq ilə bilə,
Qəriblik elə
Bizi salar var.

Bu yol uzaqdır,
Mənzili çoxdur,
Keçidi yoxdur,
Dərin sular var.

Hər kim mərdanə
Gəlsin meydana.
Qalmasun cana
Kimdə hünər var.

Yunus, sən bunda,
Meydan istəmə.
Meydan içində
Mərdanələr var.

2) Altı hecalı. Bu nümunədə üçüncü hecadan sonra durak vardır:

Şeyximin elləri,
Uzaqdır yolları.
Açıltmış gülləri,
Dərməyə kim gəlir?!

Şeyximin özünü,
Sevərəm sözünü,
Görməyə kim gəlir?!
Şeyximin elini,

Sevərəm evini,
Ol səbil əlini,
Öpməyə kim gəlir?!

Əhdilə vəfalar,
Zövqilə-səfalar,
Bu yolda səfalar,
Çəkməyə kim gəlir?!

Şəhidin donını,
Yumazlar qanını,
Dost üçün canını,
Verməyə kim gəlir?!

Ah ilə göz yaşı,
Yunusun haldaşı,
Zəhər bişən aşı,
Yeməgə kim gəlir?!

3) Yeddi hecalı:

Sağa qalasan bunda,
Eksiz varasan anda,
Nəcə yapasan sonda,
Qoyolar qiyaməti?

İsrafil surin ora,
Ölənlər turi kelə,
Baş açıq yalın ayaq,
İstiyələr ol rəqti.

Zəbanilər gələlər,
Sər atı götürələr,
Tartuşubən yortələr,
Fəğanlar ölə qatı.

Yunus, günahın çoxdur,
Sən ağlar isən haqdır,

Yarın sana gərəkdir,
Məhəmməd şəfaatı.

4) Səkkiz hecalı:

Qarlı dağlarmı aşdın?
Dərin ırmaqlarmı keçdin?
Yarımdan ayrımı düşdün?
Niçin ağlarsın bülbül hey?

Hey nə yavuz inilsrsin,
Bənim dərdim yenilərsin,
Dostu görməkmi dilərsin,
Niçin ağlarsın bülbül hey?

Qanadın aç bilirsin,
Açuban uça bilirsin,
Həbəblər keçə bilirsin,
Niçin ağlarsın, bülbül hey?

Qalalı şəhrinmi yıkıldı?
Ya nam-u yarınımı qaldı?
Qürbətdə yarınımı qaldı?
Niçin ağlarsın bülbül hey?

Qədrin bilinməzmi oldı?
Xətrin sorulmazmi oldı?
Ol dost görünməzmi oldı?
Niçin ağlarsın bülbül hey?

5) On hecalı:

Hiç qulağısız siz quşlarmı uçar?
Mürşid kişilər doğru yol açar!
Mürşidsiz kişi qalırımış naçar?!
Var bir kamilə, sor: niyə gəldin?

Ey Yunus Əmrə sən bu ev kudi,
Kendi nəfsinə ver sənin idi.

Bilirim dimə sən də gəl imdi,
Var bir kamilə, sor: niyə gəldin?

6) On bir hecalı, duraklı:

Eşq imamdır bizə, könül cəmaat,
Dost yüzi qiblədir daim salavat,
Can səcdəyə vardı, dost hicranına,
Yüz yerə oruban idər münucət.

7) On bir hecalı, duraksız:

Aşiqləri tamusi yandırmaya,
Uçmağına bular baş indirməyə,
Yeddi tamu bir ahə qatlanmaya,
Yeddi dəniz eşq odun söndürməyə.

Cövzə qaçmaz kərya gibi var,
Bəçqu gibi iki bulundurmıya,
Musa gibi çobanlıq itməyincə,
Kəlim div Tura göndərmiyə.

8) On dörd hecalı, iki duraklı:

Bən dərvişəm diyənə bir on idəsim gəlir,
Tanıyıban şimdidən varub yetəsim gəlir,
Sərat kıldan incədir, kılıcdan kəskincədir,
Varub onun üstünə, evlər yapasım gəlir.

Altında qaya vardır içi nar ilə pürdir,
Varub ol kölgəlikdə bir az yatasım gəlir.
Tən eyləmək xocalar xatiriniz xoş olsun,
Varuban ol tamuda biraz yanasım gəlir.

9) On altı hecalı:

Dinü-milht sorarisən aşiqlərə din nə hacib?
Aşiq kişi xarab olur, aşiq bilməz din, dəyanət!
Aşiqlərin könlü, canı məşuqu yanında olur,
Ayrı surətdə qılır kim işləsin zindi itaət.

Yunus Əmrədən sonra da Türkiyə təkyələrində qüvvətlə inkişaf edən heca vəzninin ilk zamanlar Azərbaycan və Qafqaz oğuzla-

rında nə şəkildə olduğuna aid əlimizdə vəsiqə yoxdur. Yazılı ədəbiyyatımızda heca nümunələrinə Xətaidə təsadüf edirik. Xətainin maddi və mənəvi tərbiyə etibarilə ərəb və əcəm kulturalarının kəlitəsindən hüsulə gələn bir padşah olmasına rağmen xalq üçün də əsər yazmışdır. Onun bu hərəkəti məfkurəvi bir xalqçılıq deyil, kəndi din və dövlət prinsiplərini aşağı təbəqə əhali arasında yerləşdirmək məqsədiləydi. Əsərlərini siyasi fəaliyyətinə yardımçı olaraq yazdı. Xətai bu qayəsində çox müvəffəq olmuş şəxsiyyətlərdəndir. Türkiyədə bir kaç yıl əvvəl qapadılan təkyə-dərhağ təşkilatları sayəsində Xətainin əsərləri Anadolu elinin hər tərəfinə yayılmışdır.

Xətainin əsərləri bizim əhalimizcə daha çox zaman əvvəl unudulmağa başladığı halda, Türkiyədə indi bilə yaşamaqdadır. Onun hecası əsrlərlə sonra yetişdiyi halda Yunisinkilərin yanında çox sönük və ibtidaidir. Xətai Yunusa nisbətə on bir hecalıları daha çox kullanmışdır. Mövzuudan sərf-nəzər, təxtiqasını göstərmək üçün bir parçasını buraya nəql edirik:

Allah bir, Məhəmməd haqq, tanrı birdir,
Ərənlər üstündə biligin nurdur.
Cənnəti ələdə bir dərhağ vardır,
Biz də ol dərhağdan ayrılmayalım.

Sevdigimiz bizim, onlar da bilsin,
İnsaf əhli olan insafa gəlsin,
Bir olsun, birlik olsun, dirlik olsun,
Biz gitdigimizdən ayrılmayalım.

Qaba-saba olsun haman yük olsun,
Əridəlim könül evin pak olsun,
Şah Xətaiyim nəfsimiz haqq olsun,
Biz də nəfsimizdən ayrılmayalım.

Asıl bizdə hecanın inkişafı məşhur xalq şairi Kərəmdən sonradır. Həyat və şəxsiyyəti mənqəbəvi-ləqendarnıy bir mahiyyət alan Kərəm, Şərqi Oğuz türkcəsinin heca sahəsində yetişdirdiyi Füzulisidir.²³

²³Kərəm haqqında ayrıca tədqiqatımız var

Onun sayəsində heca vəznı, hecanın bilxassə bu gün çox inkişaf edən on birlisi, bizim ədəbiyyatımızda da yerləşərək inkişaf etdi. Kərəmin hecası Xətəininkindən qüvvətlidir. Yunus Əmrə ilə başlayan hərəkatın təkamülü ədd edilə bilər.

Əsərləri hər kəscə məlum olan Kərəm ilə Anadolunun yetişdirdiyi Qaracaoğlan, Aşıq Ömər, Gövhəri, Dərdli, Quloğlu kimi şairlər sayəsində heca vəznı bitkin bir hal aldı. On altıncı və on yeddinci əsrin adamları olan bu şairlərin əsərləri bizim xalqca məchul olduğundan bir fikir edinmək məqsədilə hər birindən birər mənzumə dərc edirik:

Qaracaoğlandan:

Behey, ala gözlü dilber,
Senin göğnün seyrandadır!
Ben ağlarım, sen gülersin,
İman senin nerendedir? ,

Kaşların kurulu yaydır,
Yüzün bedirlənmiş aydır,
Koynuna girmək kolaydır,
Hesap, gülün derendedir.

Güzel bell olur tacından,
Hiç yük ağlarmı bacından,
Dünyada densiz ucundan,
Sefil baykuş virandadır.

Qaracaoğlan der, vardığım,
Dertli sinemi deldiğim,
Suç senin değil sevdiğim,
Sana meyil verendedir.

Gövhəridən

Ey sitəmkər, dəri-əşqində sənin,
Bu çəkdiyim dərdi bir mövla bilir.
Açılmaz nazından qönçə dəhanın,
Nə yaz, bahar bilir, nə şita bilir.

Kim öyrətdi bilməm böylə mətadı,
Haqdan bulsun əcəb kimdir ustadı,
Gördüginə qıla çeşmi-cələdi,
Nə biganə bilir, nə aşına bilir.

Dərdi dərünimə olaydı məhrəm,
Sədhəzar çövrindən çəkməzdim ələm,
Nəqşi divarmıdır bilməm bu sitəm,
Nə cəfada kamil, nə vəfa bilir.

Bu dərd-i eşqə kim biz mübtəlayız,
Loğman olsa dəva etməkdə aciz,
Nə anlar bu haldan zahid və vaiz,
Kəndi çəkdiyini mübtəla bilir.

Gövhəri, qəm çəkmə ol saçı leyla
Bir gün səndən betər olur binəva
Eşq adamı edər Məcnun-u rüsva
Zalım, nə şah bilir, nə gəda bilir.

Dərldidən:

Xərabə qul olduq bizim aləmdə,
Bünyad olsaq da bir, olmasaq da bir.
Düşdün çarə nədir dərdə aləmdə,
Azad olsaq da bir, olmasaq da bir.

Eşq oduna yanmış cigər kababız,
Hicr ilə ağlamış didə pürabız,
Yıkılmış, yapılmış xanə xərabız,
Abad olsaq da bir, olmasaq da bir.

Bir Şirin əlindən eşq meyın içdin,
Haq ild batili fərq edib seçdin,
Varlıq dağlarını dəldin də keçdin,
Fərhad olsaq da bir, olmasaq da bir.

Ey Dərdli, aləmdə bir şah deyiliz,
Haqdan həqiqətdən agah deyiliz,

Təriqi-istrara həmrəh deyiliz,
İrşad olsaq da bir, ohnasaq da bir.

Quloğludan:

Əcəb nə diyardan uçub gəlırsız?
Bir xəbər sorayım durun, durnalar.
Sevgili dilbərımdən nə bilırsız?
Bana bir təsəlli verin, durnalar.

Qasım gün əyyamın sakın fəvt etmən,
Vaqtsız çıxıb da yollara gitmən,
Avçılar duyarlar çağrışıb ötmən,
Sağ, əsən mənzilə erin, durnalar.

Könlün pərişandır, tellərin əgri,
Dayanmaz cevrinə aşıqın bağı,
Əzm edib çəkilin Bağdada doğru,
Çöllərin səfasın sürün, durnalar.

Quloğlu, dəmbədəm içimdə dolun,
Məst edər aşıqı ol tatlı dilin,
Mardin dağlarına uğrarsa yolun,
İmamlara yüzlər sürün, durnalar.

Aşıq Ömərdən:

Dedim: Dilbər didələrin qan olmuş.
Dedi: Çok ağladım sel yarasıdır.
Dedim: Gərdənində çiftə danələr.
Dedi: Zülfüm dəymiş, tel yarasıdır.

Dedim: Yarı sevən muradın almış?
Dedi: Bəni sevən sərini qoymış!
Dedim: Dilbər, yanaqların al olmuş.
Dedi: Çiçək takdım, gül yarasıdır.

Dedim: Bu Ömərin əqlini aldım.
Dedi: Sevdiginə peşmanmı oldun?

Dedim: Dilbər, niçin saraldın, soldun?

Dedi: Çəkdicəgim dil yarasıdır.

Heca vəzninin xalq arasında başlı-başma bir ədəbiyyat yaratması, sarayların məddah ədəbiyyatının xoşuna gitmiyordu. Ərəb və əcəm harslarının nöqtəsi-nöqtəsinə türk səciyəsinə tətbiq etməyə çalışan sxolastik aristokrat sinfi, aşağı xalq təbəqəsinin də onları nümunə ittixaz etməsini tələb ediyordu. Hətta heca vəzninə xaneyi-təbii xarab eyləyən bir qüvvət kimi baxan vəhbilərin hücumları da az olmadı. Fəqət siniflərin inkişafa başlayan ümumi həyatları, heca vəzninin ortadan qalxmasını, hətta saray ədəbiyyatına belə nüfuz etməsini təmin etdi. Bu mayədədir ki, Türkiyədə üçüncü Sultan Əhmədin sarayında yaşayan Nədim:

Sevdiyim, bəndənə düşərsə xidmət,
Qapında qul olmaq canıma minnət,
Görə idim səndə buyi məhəbbət,
İsədiyim budur sən bivəfadan –

şəklində heca vəznində türkülər yazmağa məcbur olduğu kimi, Qarabağ xanının sarayında oturan Vaqif də ən lirik parçalarını heca vəznilə yazıyordu. Müqayisə edildiyi təqdirdə Qafqaz və Azərbaycan xanları sarayında heca vəzni daha qüvvətli bir inkişafa nail olmuşdur. Vaqifin qüvvətli şairliyi nəticəsində heca vəzni, müasirlərinin hamı həpsi tərəfmdən istifadə edilirdi.

Vaqifdə heca vəzninin yalnız on birisi var. Əksərisi iki duraklıdır. Üç duraklı ihtiva edən on birli azdır. Bizim ədəbi sahəmizdə on birli hecanın on yeddi və on səkkizinci əsrlərdə çox məqbul olması Xətai ilə başlayan və Kərəmlə qüvvət və şəxsiyyət qazanan hərəkətin nəticəsidir. Vaqifin hecası – aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyəsi dolayısıyla - Xətai və Kərəmdən çox fərqli və bəşkindir. Qafqaz və Anadoluda heca ədəbiyyatının qüvvətləndiyi zamanlarda məvərayi Xəzər köçəbə türkmənləri arasında da heca vəzni əski seyrini davam etdirirdi. Fəqət bizim ədəbiyyatımızdakı hecadan çox geri və ibtidai qalmışdı. Bu sifət o dövrün mehəri olan Məxdumquluda da barizdir:

Çox yigitlər gəlib keçdi cahandan,
Niyətinə görə iqbal bulmadı.

Zərdişi kəc qəhvə çərxinin,
Artəri şad bulan-oylan gəlmədi.

Gündə kəfən biçər bu əcəl həyat,
Bir bələdir həp qurtarmaz bu səyyad,
Bilə-bilə aşar, düşər adəmzad,
Bir gün gördüyümüz arka kalmadı.

Bir dəyişli xanədir dünya özü,
Nəsihətim dinlə, eşit bu sözü,
Əcəl yetəb, adam yumursa gözü,
Guya bu dünyaya gəldi gəlmədi.

Türkiyədə tənzimatı mütəəqib ədəbiyyatda başlayan və Namiq Kamal-Əbdülhaq Hamid məktəbi ilə «Sərvəti-Fünun» nəslə tərəfindən yaşadılan Avropaçılıq şeirin mövzusunu və ümumi görünüşünü dəyişdirdiyi halda vəzn nöqtəyi-nəzərindən bir təsir yapmadı. Əski sarayın ənənələri davam etdirildi. Heca az çox işlədilməklə bərabər, əruz ədəbi mənzum nəşriyyatın haman haman yeganə vəznə oldu.

Ticarət kapitalizmi dövründə bizim şeirimizə hakim olan qəzəl və qəsidəçilik də əruzla davam ediyordu. 1900-dən sonra doğan yeni ədəbiyyatımızın hər sahəsində opera və mizah ədəbiyyatı müstəsna olmaq üzrə başlayan Türkiyə ədəbiyyatının təqlid sayəsində vəzndə Namiq Kamal, Hamid və “Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatı təsirində olaraq əruz tərcih edilirdi. Türkiyədə şair Məhəmməd Əminin zühurundan sonradır ki, öncə Türkiyədə, sonra bizdə heca vəznə istifadəyə başlandı. Bu dəfə Şərqi Oğuz şeirindəki heca - əski ədəbiyyatımızın təkamülü nəticəsində təsiri altında bulunmaqla bərabər – şair Məhəmməd Əminin hecasının tətbiqi deməkdir.

Şair Məhəmməd Əmin kəndisinə qədər istifadə edilən heca vəznələri bir çox vəznələr əlavə etdi, bizzat bunları tətbiq etdi. On yeddi, on səkkiz hecalı vəznələrdə mənzumələr belə yazdı. Fəqət bu müxtəlif vəznələrdən bu günkü ədəbiyyatda (8+5) on üç və (7+4) on birli tutuna bildi ki, bunlar - on birli və on dördlü nisbətə az istifadə edilir.

**«Maarif işçisi» jurnalı, 1927-ci il, sayı 3(23), səh.50-55,
sayı 4(24), səh.58-61, sayı 6-7(26-27), səh. 45-62.**

TÜRK EL ƏDƏBİYYATINA ELMİ BİR BAXIŞ. «OĞUZNAMƏ»

Professor A.Samoyloviçə

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının başlanması, burada, türk əşirətləri ilə, feodallıq başladığı zamanlara təsadüf edir. Miladi beşinci əsrin başlanğıcında sasanilər İrənin şimal-şərqi sərhədləri Tokiyo imperatorluğunun hakimiyyətinə dayanırdı.

Bu sərhədlər boyunca yaşayan və Ceyhun-Seyhun nəhrlərini qaplayan Oğuz qəbilələri eyni zamanda Tokifo imperatorluğunun sərhəddini gözləyirdi.²⁴ Oğuzlar bu sahələrdə əksəriyyətlə köçəri halında yaşamaqla bərabər qismən də torpağa yerləşərək ziraət təsərrüfatına istinad edən bir həyat sürürldə ki, bu təsərrüfat şəkili sayəsində Yeni kənd adı ilə bir köy də təsis etmişlərdi.²⁵ Beşinci əsrin sonlarına doğru Almalıq dağ tərəflərində yaşayan başqa türk qəbilələri, Ceyhun- Seyhun otlaklarını əldə etmək üçün hücum edərək, oğuzları maldarlıq təsərrüfatı üçün müsaid olan zəngin otlaq yerlərindən qovmağa qalxmışdılar, oğuzların bir qismi şimali Xəzər ticarət yolu ilə cənubi Ruiya ətlərinə keçilər bir qismi də Orta Asiyayı Bizans sərhədlərinə bağlayan ticarət yolunu təqib edərək, Şərq və Şimali İrənin sulak və otlak yerlərini qapmağa başladılar.

Ərəbistanda Əməvi hakimiyyətinin ilk zamanlarında (hicri birinci əsrdə) cahangir ərəb orduları İrəni istila etdikləri zaman, İrənin şimal-şərqində bu ordularla üz-üzə gəlmiş və onlarla dafələrlə çarpışmışdır. Hicri 150-ci il sənədə İstazsiz adlı bir oğuz əşirət bəyinin idarəsi altında balta və lapatkalarla silahlanmış oğuzların, ərəbləri Şimali İrənda məhv etdikləri tarixcə məlumdur.²⁶ İştə hicrətdən çox əvvəl İrəna axmağa başlayan bu oğuz türkləri yavaş-yavaş indiki cənubi və şimali Azərbaycanı əski Aranı, əski Ermə-

²⁴ Memoire sur lethnografie de le Perse: Khanikaff, səh.82.

²⁵ Akademik V.Bartold: «Mesto prikaspiyskix oblastey v istorii musulman-skoqo mira» i «İstoriə turkskix narodov Srednyı Azii»

²⁶ Ibn-El-Athir: Ye Yivre de la creation et de l'histoire, VI, səh. 68.

nistanı, şərqi Anadolu öz təsərrüfatlarına müsail bir yer olaraq bulunmuşlardı və buralarda köçəri həyatlarını qurmuşlardı.

Bakı Darülfünunun siyasi iqtisad professoru Berin cəmiyyətin üst quruluşu məhsullarından, onun bazasının xarakterinin, bütün cəbhəsində olmasa da bir çox cəhətlərdən çıxara bilmək mümkün olduğunu qeyd edir.²⁷ Əlimizdə yeganə vəsiqə olan “Qorqud kitabı”nı bu əsasa istinad edərək, gözdən keçirsək, ərəb cahangirlərinin istilasından əvvəl və bundan sonra Azərbaycan türkləri arasında həyatın nə kimi istehsal şərtlərinə istinad etdiyini ana xətləri ilə çıxara bilərik.

“Qorqud kitabı”nın həvi olduğu məlumata görə türklərin həyatında ilk rol oynayan təsərrüfat şəkili ovçuluq və maldarlıq təsərrüfat şəkillidir. Ovçuluq indii olduğu kimi bir fərdin tətbiq etdiyi şəkildə deyildi. Tamamilə ictimai bir mahiyyətdə idi. Bir əsirət, yaxud bir çox qəbilə yağımının iştirakı ilə yapılan ov mərasimi, bir istehsal şəkildən başqa, bir şey deyildir. Əldə edilən ovların istehlakında o insan yığını müştərək olaraq istifadə edirdi. İctimai ov ümumiyyətlə bir əsirət böyüğü bəy, yaxud xan tərəfindən idarə edilirdi.

Sasi degilən Gürcüstan ağzında yaşayan və məmləkətini Trabzondan Dərbəndə qədər genişləndirən Xanlar xanı Bayandur xan ilə Qazanxan²⁸ Xorasandan Trabzona qədər uzanan əski Azərbaycan torpaqlarında yaşayan «İç oğuzları», «Taş oğuzları» və «Qolan oğuzları», sıx-sıx böyük ovlara sürüklədikləri anlaşılmaktadır.²⁹ Bu ovlarda at sürməyi və silah qullanmayı bilən hər kəs iştirak edirdi. Bu sürətlə yaşadıkları sahələrin mərkəzlərində müdafiə qüvvəti, bu zamanlarda az olduğundan sərhədləri əski Ermənistanı dayanan əski Bizansın Rum qəbilələri Azərbaycan köçərilərinə ən çox bu zamanlar basqın yapılırdı. Bu hal məişəti çətinləşdirdiyindən getdikcə qəbilə qüvvələrinin mühüm qismi müdafiə

²⁷ Prof. Berin «Общие предпосылки феодализма», Бaku, 1920 г.

²⁸ XVII əsrdə Qafqaza gələn alman səyyahlarından Oliarius Qazan xanın qəbrini Təbrizdə gördüyünü söyləyir.

²⁹ “Qorqud kitabı”, səh. 21

üçün mərkəzi yurdda biraqılırdı ki, bu da getdikcə maldarlıq və ziraətçilik təsərrüfatının artmasına səbəb olurdu.³⁰

Türklər Azərbaycan torpaqlarında feodalizm dövrünə girdikdən sonra da Selcuqlarda Ağqoyunluların və Qaraqoyunluların saray feodal və əmirləri tərəfindən də bu ovçuluqların ictimai deyil, xüsusi məqsəd və şəkildə davam etdirildiyini biliriz³¹ ki, bu hərəkət Qafqaz xanlıqlarını zamanına doğru əyləncə mahiyyətini almışdır. Ovçuluq təsərrüfatı yanında Azərbaycanlıların ilk dövrlərində inkişaf edən təsərrüfat şəkillərindən birisi də maldarlıqdır, heyvan bəsləməklə meydana çıxan istehsal şərtlərinə istinad edən bu təsərrüfat şəkili, Azərbaycanda, qəbilə rəisləri ətrafında inkişaf etdiyi görülməkdədir. Artıq bu dövrdə qəbilə rəisləri yaxud əşirət bəyləri siyasiləşmiş bir maldar mahiyyətindədir. Qazan xan bütün oğuz bəyləri ilə ovda ikən gürcülər Dərbəndə basqın yaparaq, onun ordakı on min qoyununu yağma edirlər.³²

Mali mülkiyyət haqqına sahib olan qəbilə rəisləri ilk dövrlərdə, istismar etdiyi qəbilələri, yalnız özündə mərkəzləşdirdiyi maldarlıq istihsalatından faydalandırılırdı. Bu üsulun ən xarakterik təzahürləri şölən ilə ev yağmalamaq mərasimləridir. Azərbaycan türkləri arasında ilk zamanlar, bu mərasimlər uzun müddət yaşamışdır.

Şönlərdə əşirət rəisi tərəfindən minlərcə heyvan kəsilib toylar (bizdə toyun əski mənası qonaqlıq olmuşdur) yapılırdı. Bütün qəbilələr bu toylardan istifadə edərdi. Ev yağmalamaq da iqtisadi əsasən malik bir mərasim idi. Əşirət rəisi çapıb çaldığı şeyləri və qəbilələrin istismarı ilə əldə etdiyi malları sənədə bir, yaxud iki dəfə qəbilə bəylərinə yağma edilirdi.

Əşirət rəisi, qəbilə bəylərini çağırır, yeyərlər, içərlərdi və sonra rəis öz qadınının əlindən tutub çadırından çıxardı və bəylər

³⁰ Ziyarətin yüksəlməsində, heyvanlar üçün qışlıq azuqə ehtiyatı yığmaq məcburiyyət dəxi əsaslı səbəb olmuşdur. İdarədən.

³¹ Akademik Köprülüzadə Məhəmməd Fuad: «Selcuqlar zamanında türk mədəniyyəti».

³² «Qorqud kitabı», səh.120.

bütün çadırdakı şeyləri, malları qarət edib bölüşdürərdi. Hər bəy qazandığı malları götürüb öz qəbilələri arasında paylaşırdı.

«Ev yağmalamaq» mərasimində rəisin topladığı sərvət, tamamilə qəbilələrə keçdiyindən qəbilələr üçün iqtisadi böyük bir əhəmiyyəti haizdi. Hekayə edildiyinə görə, Azərbaycan əşirət rəislərindən Salur Qazan bir yağmaya Azərbaycanlıların Taş oğuz qəblələrinin iştirak etdirmədiyindən, Taş oğuzlarla İç oğuzlar arasında müharibə çıxmışdır.³³

Bu təsərrüfat üsulları özünə uyğun bir cəmiyyət şəklinə malikdir. Qəbilələrdən hər biri ayrı-ayrı bəylər tərəfindən idarə olunurdu, bu bəylər də bir əşirət rəisinə tabe olurlardı. Bu rəis də Bəy-xan, yaxud xaqan adlarından birini alırdı. Bu surətlə qəbilə ailələri bütün təsərrüfat işlərində istismar edilmiş bulunurdu. Qəbilələrin həpsi birər istehsal vasitəsi məqamında sayılırdı. Bundan başqa qəbilələr, qeyri yad qəbilələrin istihsalından da istifadə edirlərdi.

Zaman keçdikcə Seyhun-Ceyhun vadilərindən gəlməkdə davam edən yeni oğuz qəbilələri, ilk Azərbaycanlıları qüvvətləndirməyə başlamışdır ki, bunlar da yavaş-yavaş torpağa yerləşərək, ziraət təsərrüfatına keçmişlər və bu gün məlum olan Azərbaycan kəndlərinin vücuda gəlməsinə səbəb olmuşlardır.

Oğuz türkləri, yuxarıda göstəriləyi kimi, gəlib Azərbaycanda yerləşərkən, özlərilə bərabər malik olduğu şifahi ədəbiyyatı da buralara gətirmişlərdir. Bu ədəbi məhsullar, məmləkətimizdə qurulan iqtisadi həyatın inkişafı şəkilləri sayəsində məhəlliləşməyə üz qoydu və bu surətlə məmləkətimizdə xalq ədəbiyyatı vücuda gəlməyə və inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycanlıların feodalizm dövründə nə əvvəl malik oldukları xalq ədəbiyyatı namına tapa bildiyim ən əski əsər “Oğuznamə”dir. Oğuznamə indiki vəziyyətə görə, Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri deməkdir.³⁴

³³ «Qorqud kitabı», səh.165

³⁴ Son günlərdə çapdan çıxan «Ədəbiyyatdan iş kitabı» adlı dərs kitabına Muxsanlı Atababa imzalı bir məqalədə mənim ilk dəfə olaraq,irəliyə sürdüyüm bu

«Oğuznamə» haqqında ilk məlumatı öyrənə bildiyimiz mənbə Misir və Şamda hökumdarlıq etmiş olan feodallardan Məlik Nəs-rəddin Muhəmməd bini Kınavınün (cildəsi 1293-vəfatı, 1340) saray məmurlarından Əbu Bəkir Abdullah bini Aybədidd Dəvadarinin əsəridir. Dəvadari 13-cü əsrə qədər keçən vəqələr haqqında, «Kənz əd-dürər və cami əl-qürər» ("Dürlər xəzinəsi və seçilmişlərin dür-ləri") adlı bir tarixi kitabı yazmışdır. Bu kitabın bir nüsxəsinin İst-anbulda İbrahim paşa kitabxanasının əl yazmaları qismində gör-müş və tədqiq etmişəm. (Kitabxana nomrə 913)³⁵

Bu kitabın türklərə aid qismində müəllif həm qıpçaqlara, həm də oğuzlara aid izahat verərək «Oğuznamə»dən də bəhs edir:

«Əski türklər arasında iki kitab var. Bunlardan birisi «Ulu xan Bitqiçi» deyilən kitabdır ki, bunun mənası Böyük xan Ata kitabı deməkdir. Bu kitab ilə moğullar və qıpçaqlar iftixar edirlər və onlarda bu kitab çox hörmətlə dutulmaqdadır. Bu kitab moğulların yaradılmışları başlanğıcından bəhs edir, moğul və qıpçaqların «Ulu xan Bitqiçi» kitabı olduğu kimi o biri türklərin də «Oğuznamə» adlı kitabları vardır. Bu kitab türklərin arasında çox məşhurdur. Mənim hər iki kitab haqqında biliyim vardır. Bu isə türk xalqının tarixini çox gözəl bildiyimi göstərdiyindən bu xalq haqqında verdiyim məlumatın doğruluğunu təsdiq üçün kafidir!».

fikri eyni ilə kopya edilmiş və məndən alındığına aid heç bir işarət qoyulmamışdır. Halbu ki, fikri 27-ci ildə Bakı Darülfünunda verdiyim məruzədə irəli sürdüyüm kimi, yenə eyni sənədə Bakı Pədoqoji Texnikumunda və 28-ci sənənin başlanğıcında Bakı Maarif Evi ədəbiyyat dərnyində «Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı» mövzusunda verdiyim məruzədə təkrarlamışdım. Bundan başqa 1927-ci ildə Ruhulla Axundov yoldaşa təslim etdiyim «Azərbaycan türkləri ədəbiyyatı tarixi» adlı əsərimdə uzun-uzadı izah edilmişdir.

³⁵ Bu kitab haqqında ilk yazı-yazan Misirli Əhməd Zəki Paşa adlı birisidir. Məqaləsi «Arhive d'Aciatigue» dədir. Türkcə mətbuatda ilk əks etdirən İst-anbul müəllimlərindən M.Cövətdir. ("Yeni məcmuə"nin fəvqələdə nüsxəsi 1334 və «Dərgah» məucmuəsi 1338) Bundan sonra Köprülüzadə də bu əsərdən istifadə etmişdir. (Türk ədəbiyyatında ilk mütəəffəflər. səh. 279-80). Ggənc mütəəffəklərdən Hüseyn Naminin "Yeni məcmuə"nin son nüsxəsində ilk mə-qaləsi bu xüsusa həsr olunmuşdur.

Bu izahatdan sonra Əbu Bəkir Abdullah Dəvadarinin girişdiyi təfsilatdan anlayırıq ki, o, «Oğuznamə»nin əsl türkçəsini görməmişdir: Onun gördüyü «Oğuznamə»nin ərəbcəyə olan tərcüməsidir. Bu nüsxəyi nə münasibətlə görməyə müvəffəq olduğunu Dəvadarı bu sətirlərlə nəql edir ki, bizim ədəbiyyat tariximizin bir qismi üçün qiymətli bir vəsiqədir.

...Hicri 709 tarixində (miladi 1308-ci ilə təsadüf edir-Ə.A.) atam Şərq vilayətinin valisi idi ki, bu vilayətin mərkəzi Bilbaysk (Yeni şəkili Bəlbisdir. Qahirə çivarındadır - Ə.A.) idi. Burada bir gün bir məclisdə tatarlar haqqında bir neçə alimlə münaqişədə bulundum. Münaqişədən sonra yoldaşlarımdan Əminəddin əl Həməvi mənə bir kitab göstərdi və bu nüsxə həmin yeganə nüsxəsi olduğunu və onun Əmin Bədrəddin Bəysəri tərəfindən özünə verildiyini əlavə əylədi.

Əsər nəqşli və yaldızlı (minyatürlü) idi. Yazısını Ali ibn Halal əl Bəvval adında xəttatın bir şagirdi yazmışdır. Kitabın kağızı Bağdad şəhərində yapılmış ipəkdəndi; cildi və sarı rəngdə ipəkdən işlənmişdi, kitabın altundan, ayrıca bir qapağı da vardı.

Yoldaşlarım Mənsur ül Abbas Həməvi və şair Cəmaləddin ibn Zeytun ilə birlikdə oturub, əsəri gözdən keçirdik. Dördümüzün oxuya bildiyimiz parçaları mənə kopya etdim. Silinmiş qismləri çox olduğundan bir taqım yerlərini oxuya bilmədik; bu yerlər bizim üçün məchul qaldı.

Kitabdakı izahatdan anladığımız ki, Cəbrail ibn Bəxtişu tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Abbası xəlifələrindən və Cəfəri Bərməki ilə Harun ül Rəşid, Muhəmməd ül Əmin və Məmunun sarayında sıra ilə xəlifə doktorluğu yapan Cəbrail ibn Bəxtişun əlavəsinə görə «Oğuznamə» əvvəlcə türkcədən farsçaya tərcümə edilmiş və sonraları özü tərəfindən hicri 211 tarixdə (miladi 826) farscadan ərəbcəyə tərcümə olunmuşdur.

Bu farsca nüsxənin isə məşhur Əbu Müslüm Xorasanın xəzinəsindən qalma şeylərdən olduğunu yenə mütərcim söyləyir. Əbu Müslümün özü də, kəndisinin Boxtuxan sülaləsindən olduğunu və bu əsəri miras olaraq aldığını söyləmişdir.

Bu izahatdan sonra Əbu Bəkir Abdulla Dəvadari «Oğuznamə»nin mövzu və mündərəcatı haqqında məlumat vermək istəyə bilər; «Burada bu qövmin ilk dəfə xruclarını və onlara aid umrun iqtidasını zikr etmək istərdik ki, bu xüsusda öz kitablarında da məlumat vardır. Fəqət onların bəziləri şəri şərifcə caiz deyildir» qeydini əlavə edir. Dəvadarinin buraya qədər vəsiqə olaraq aldığı məlumatı üzərində duralım.

Cəbrayıl ibni Bəxtuşunun verdiyi məlumata görə onunun ərəbcəyə tərcümə etdiyi farsca «Oğuznamə» Əbu Müslüm Xorasanın xəzinəsinə aid olmuşdur. Halbu ki, Abbasi hökumətinin təşkilinə kömək edən Əbu Müslüm Xorasanı bu hökumətin II xəlifəsi Əbu Cəfərül Mənsur tərəfindən (hicri 137) sənədə qətl edilmişdir. Demək olar ki, «Oğuznamə»nin farsca tərcüməsi 137-ci il tarixdən əvvəl mövcud idi. Hələ Əbu Müslüm Xorasanın o kitabın ailəsindən özünə miras qaldığını söyləməsi farsca nüsxənin öz yaşını dolduran sənədlərdən əvvəl olduğunu göstərmişdir.³⁶

O halda farsca «Oğuznamə»nin tərcümə edildiyi zamanın ərəb dilinin Ərəbistanda yeni-yeni zümr etdiyi zamana təsadüf etdiyi aydınlaşmış olur.

Halbu ki, o biri, tərəfdən Dəvadarinin «Oğuznamə»də türklərin mənşəyi haqqındakı məlumatı əldə etmək istədiyi halda şəriyyətin caiz görmədiyini qeyd etməsi «Oğuznamə»nin hənus ərəb islam feodalizmi üçün girməyən oğuz türklərinin müsəlmanlığa zidd olan həyatı görüş tərzlərinin xarakterinin həvi olduğunu göstərir. Dəvadarinin bu izahatını farsca «Oğuznamə»nin Əbu Müslüm Xorasanın ailəsinə aid olduğu məlumatını yanına gətirincə və bu ailənin hicri tarixinin ilk illərində yaşadığını düşünəncə farscaya tərcümə edilmiş «Oğuznamə»nin islamiatın zühurundan əvvəl yazılmış bir kitab halında mövcud bulunduğunu qəbul etmək lazım gəlir.

Farsca «Oğuznamə»nin Xorasanlı bir türk olan Əbu Müslüm Xorasanının kitabxanasında tapılması da bizə açıq olaraq göstərir ki, «Oğuznamə»nin farsca tərcüməsi Xorasan səhərlərində vəqə

³⁶ Əbu Müslümün ailəsinin həmin kitabı Əbu Müslümün həyatda olduğu bir zamanda əldə etməsi olmasa da qeyri-mümkün deyildir. İradədən.

olmuşdur. Eyni zamanda tətəbbönaməmizin başlarında qeyd etdiyimiz kimi daha hicrətdən çox əvvəl oğuz türklərinin İrən şimal-şərqi sərhədlərində yaşadıkları və bunların iranlılarla iqtisadi münasibətində bulduqları³⁷ da düşünüləcək olursa «Oğuznamə»nin farscaya tərcümə tarixini oğuzların İrana yavaş-yavaş yaqışdıqları zamana qədər götürmək icad edir.³⁸

Bundan da anlaşıldığı vəchlə «Oğuznamə» oğuz türklərinin hicrətdən əvvəl başlayıb, hicrətdən sonra da qüvvətlə davam edən indiki Azərbaycan torpaqlarına köçmələri əsaslarına uyğun olaraq, inkişafa başlayan el ədəbiyyatının ilk əsəri olmuşdur.

«Oğuznamə»nin bu tarixdən sonra, ziraətçilik tərerrüfatı şəklinə əsaslanmağa başlayır. Azərbaycan türk kütlələri arasında nə şəkildə davam etdiyinə və zamanımıza qədər köylərimiz arasında nə tərzdə yaşadığına aid bula bildiyimiz vəsiqələrin təhlili ilə «Oğuznamə»nin mahiyyətini göstərən izahatı gələcək məqaləmizə buraxırıq.

Qafqaz və Azərbaycan xalqı arasında bir ədəbi əsər olduğu və onun məhəlli iqtisadi şərait içində az-çox şəklini dəyişdirərək son əsrə qədər yaşadığı barəsində əldə edə bildiyimiz vəsiqələr bunlardır:

1. "Layden"dəki şərqiyətə aid əlyazması kitablarından istifadə edən müsəmirik Brokelman Əbdulhəq ibni Süleymanın Azərbaycan əhalisi arasında uyğus mənəkəbələrindən bəzilərini toplayıb bir məcmur halında yazdığını, onun öz əsərindən çıxarmağ istismar etmək surəti ilə qeyd edir. Əbdul Həqq ibni Süleymanül Azərbaycanı miladi XIII əsrdə yaşamış tarixçi mühərririlərimizdəndir. O halda bu məlumat bizə «Oğuznamə»nin XIII əsrdə Azərbaycan arasında intişar etmiş bulduğunu göstərir...

2. 1633 tarixindən etibarən, Rusiyyə, Qafqaz və İranda səyahət yaparaq tədqiqatda bulunan alman səyyahlarından Saksoniyalı

³⁷ Akademik V.Bartold: Mesto pri Kaspiyskiy oblasti v istorii musulmanskoqo mira, str. 23.

³⁸ Müəllifin göstərdiyi səbəblərə oğuzların İrana yanaşdıqlarından çox zaman sonra tərcümə edilmiş olmasına mane olmaz.

Olearus səyahəti əsnasında Dərbənd şəhərinə də uğramışdır. Olearusun Dərbəndə gəlişi 1638 sənəsində olmuşdur. Yazmış olduğu səyahətnamədə Dərbəndə gəldiyi tarixdə, Dərbəndin türk ailəsinə məxsus uzun boylu və yarım silindir şəklində qəbirləri havi olan məşhur qəbiristanı haqqında da məlumat verməkdədir. Bu məlumat içində kəndisinə Dərbəndə uğuzların müharibəsi ilə «Oğuznamə»nin qəhrəmanlarından Salur Qazan və zövcəsi Burla Xatun haqqında şayi olan əfsanələrində hekayə edildiyini qeyd edir. Səyahətnamədə o cümlədən deyilir ki:

«...Bu qəbirlər haqqında əhali bu tarixi nəql edirlər: guya qədim zamanlarda Məhəmməd Peyğəmbərdən az sonra Hindistanda Qazan adlı bir padşah olmuş, mənşəcə uğuz millətindən idi. Bu milətdə məvərə Elburusda, Təbərəstanda sakin idilər».

«...Qazanın Dağıstan ləzgiləri ilə müharibəsi çıxmış, ləzgilər bir neçə gün arasında məruf olanların qəbirləri üzərində yuxarıda söyləndiyi kimi yarım silindir şəklində nişanlar qoyulmuşdur».

«...Dərbəndin dəniz sahilinə doğru bir qəbiristan daha var ki, orada 40 ədəd qəbir mövcud olub ətrafına divar çəkilmiş, üzərinə də bayraqlar (ələmlər) tikilmişdir. İranlılar bu qəbiristana cəhl mənnan, türklər və tatarlar isə qırqlar adını verir».

Burada da yenə müharibədə ölmüş 40 şahzadə və müqəddəs adam gömülmüşdür.

Bu sətirlərin bir vəsiqə halında əlimizdə bulunan “Oğuznamə”-nin nağıllarında Qazanın Şimali Qafqazda dərəbəyləri və gürcülərlə göstərilən müharibələri yanına qoyunca “Oğuznamədə”ki nağılların miladi XVII əsrə qədər xalqımız arasında yaşadığını isbat edir.

3. 1722-ci ildə Dərbənddə olan əski Rus imperatoru Böyük Pyotur ilə Dərbəndə gələn knyaz D.Kantemir dəxi, Dərbənd əhalisinin həyatına aid xatirələr tutmuşdur. Əlyazması halında olan bu xatirələrə istinad edən müdəkkik Firən xalq arasında və hisarlar üzərində uğuz mənəkəbələrinə aid xatirələr bulunduğunu qeyd edir.³⁹

³⁹ Signa antique hiaroglorhica et scripta Oqusiana gual in muro urbis et monumentis sunt observata Eichwald, Reise ete B II, s. 212

4. «Qorqud kitabı» da bu xüsusda bizə bir çox vəsiqələr verməkdədir. Burada yalnız bir neçəsinə isnad edəcəyik: kitabın başlanğıcında bu cümlələrə təsadüf edirik (imla eyni ilə): “Məhəmməd zamanına yaxın Boyat boyundan Qorqud Ata deyirlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisi idi. Nə deyir olurdu.”⁴⁰ Bundan da anlaşılır ki, Qorqud adlı zat, Azərbaycan türklərinin bir qolu olan və Azərbaycan musiqi və ədəbiyyatında mühüm rollar oynayan Bayat qəbiləsinə mənsubdur. O biri tərəfdən Qorqudun bir “Oğuznamə” müğənnisi olduğunun düşünərkən “Oğuznamə”nin Azərbaycanda mühüm mövqeyi olduğu izah edilmiş olur.

5. “Qorqud kitabı”ndakı mənəkəbələrin cərəyan etdiyi coğrafi yerlərdə əski Azərbaycan sahəsinin dəxi tamamilə daxil olduğu göstərilməkdədir. Masaların içində zikr olunan və zəmanəmizə məlum olan yerləri başdan ayağa qədər gözdən keçirəlim: Mardin qələsi, Baybut hisarı, Aqhisar, Trabizon, Qara dəniz, Qadılıq dağ, Abxaza, Gürcüstan ağzı, Göyçə dənizi, Gəncə, Dəmir qapı, Qara Dərbənd, yaxud Dərvand...

Bu yerləri xəritə üzərində bir cizgi ilə bir-birinə bağlarsaq bu nəticəyi əldə edəriz:

İndi Şərqi Anadolu adlanan əski Ermənistan və Qara dənizdə Dərbənd şəhərinə qədər uzanan bir sahə Cənubi Qafqaz da buraya daxildir. Bir də hər nə qədər ad zikr olunmuşdursa da vəqələrin gedişindən Şimali İrənin, Cənubi Azərbaycanın da bu sahənin cənub ətəyini təşkil etdiyini təxmin edirik. Məsələn, Dərbənd və Gürcüstanə kafərləri çapıb yağma etməyə gedərkən, axar sülərdən keçildiyindən bəhs edilir ki, heç şübhəsiz bunlar Kür və Araz nəhrləri ilə qollarıdır.

«Qorqud kitabı» «Oğuznamə»nin bir hissəsi olduğundan, bu halda «Oğuznamə»nin Azərbaycanda məhəlli bir rəng alaraq, intişar etdiyini göstərir. Bir də yuxarıda göstərilədiyi kimi, Azərbaycan türkcəsinin yayıldığı yerlərdə cərəyan edən nağılların hər birinə «Oğuznamə» deyilməsini də əlavə etsək bu cəhət bir qat daha qüvvət qazanmış olur. “Qorqud kitabı”ndakı nağılların çoxunun sonunda “Oğuznamə” adı anıldığı kimi (səh. 20-86-119 və

⁴⁰ “Qorqud Ata kitabı” səh.3.

sair). Gürcüstan padişahları ilə Oğuzların müharibəsini təsvir edən «Salur Qazanın evinin yağmalandığı» nağılı da «Dədəm Qorqud gəlibən boy-boyaladı, soy söylədi, bu “Oğuznamə”yi düzdü, qoşdu» cümləsi ilə bitirməkdədir.

6. “Oğuznamə” müğənisini olan Qorqudun kitabda bir ozan olaraq göstərilməsi də bizim üçün vəsiqə təşkil edir. Məlum olduğu üzrə ərəb feodalist cəmiyyət quruluşu, hələ əski türklərcə qəbul edilmədən əvvəl müxtəlif türk və tatar qəbilələri bir azda dini sifəti havi olan el şairlərinə qam, baxsı dedikləri kimi Oğuzlar da ozan deyirlərdi.⁴¹

Bu ozan təbiri bizim aramızda, ta indiyə qədər yaşamışdır. Hazırki halda, xalq ədəbiyyatımızda belə, buna bol-bol təsadüf etməkdəyiz. Vəsiqə olaraq bir neçə xalq türküsi aldık:

Atam ozan olubdur,
Dərdə dözən olubdur.
Quş dili bilməz canım,
Ərizə yazan olubdur.

Naxçıvan

Evimə ozan gəlib,
Pərdəni pozan gəlib.
Gündüz olan işləri,
Gecə yazan gəlib.

Gəncə

Qızım-qızım qızına,
Qızımı verəm ozana.
Ozan axca qazana,
Qızım gecə bəzənə.

Şəki⁴²

⁴¹ Akademik Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Türk ədəbiyyatının mənşəyi. “Milli tətəbilər məcmuəsi”, cild 2. say 4, 1331.

⁴² Əmin Abid. Türk ədəbiyyatında bayatı-mani növü. Azərbaycan tədqiq və tətəbbi cəmiyyətinin tapşırığı ilə hazırlanmış bayatı güllüyyatına əlavə edilmiş tətəbbönamə.

7. Əski Alman şərqiyatçılarından Fon Ditsin, 1815-ci sənə-sində təb etdirdiyi Şərq materialları güllüyyatı içində “Həzətür-rişalə min qəlimali Oğuznamə əl məşhur” “Atalar sözü» adlı bir risalə də vardır.⁴³

Bu risalə adından da məlum olduğu üzrə «Oğuznamə»nin havi olduğu atalar sözlərindən yapıma bir məcmuədir. Bundakı atalar sözlərindən əlimizdə olanlardan bəziləri az-çox şəkilini dəyişdirməklə indii də Azərbaycan xalqı arasında yaşamaqdadır.

Oğuznamədə: «İgidlik et, dənizə at! Balıq bilməsə xaliq bilər».

Azərbaycanda indiki şəkili:«Yaxşılış et, at dəriyaya, balış bilməsə xaliq bilər».

Bu kimi atalar sözü də, «Oğuznamə»nin Azərbaycanda intişarı təyin etməkdədir.

8. XVII əsrin türk səyyahlarından Evliya Çələbi öz səyahət-naməsində Dərbənd şəhərinin «ziyərətgahı çəbəlilərbəin», yəni qırqlar məkandan bəhs edərkən Qorqud Atasının qəbrini bu qəbiristanda gördüyünü aşağıdakı sətirlərdə qeyd etməkdədir:

«...Qırx ədəd qəbri əzim olub ziyərətgahı ənamdır, (ziyərət-gahı Dədə Xurxud ulu sultandır). Şirvanlılar bu sultana müətək-kiddirlər».⁴⁴ Bu qeyddə anlaşıldığına görə, Qorqudun xatirəsi əski Azərbaycanlılar arasında qüdsi bir mahiyyət almışdır. Qorqudun böylə əhəmiyyət qazanması, onun çox geniş ölçüdə nüfuza malik olduğunu göstərir ki, bu da onun “Oğuznamə” nağıllarını eldən-elə gəzərək çalib oxuması sayəsində vicudə gəlmişdir.

9. “Oğuznamə” nağıllarının qəhrəmanlarından Qazan ilə zövcəsi Burla xatun adına Cənubi Azərbaycanda iki qəbir bulunması da «Oğuznamə»nin Azərbaycandakı mövqeyini göstərən və-siqələrdəndir. Bu qəbirləri gözü ilə görənlər alman səyyahı Olearius bu cəhəti aşağıdakı sətirlər ilə izah edir:

«...Qazan öldürüldükdən sonra Təbriz civaridə Aci nəhr kənarında dəfn edilmişdir. İndii də⁴⁵ onun qəbrini orada görmək

⁴³ «Denkur digkeiten von Asien» II 399 sg. Berlin 1815

⁴⁴ Səyyahətnameyi Evliya Çələbi; ikinci cild, səh. 312.

⁴⁵ Yəni 1636 sənəsində - Ə.A.

olur. Urmiya qələsi civarında onun zövcəsi Burlanın qəbrini də mənə göstərdilər». ⁴⁶

Burlaxatunun şəxsiyyəti haqqında tədqiqat yapan akademik Bartold bu vaxta qədər məlum olan tarixi simalar arasında Burla Xatun adına təsadüf edilmədiyini və bu adın yalnız «Qorqud kitabı»nda bulunduğunu, türk tarixi haqqındakı geniş tətəbbüatına istinadan qeyd etməkdədi. ⁴⁷

10. «Oğuznamə» adı haqqında yapılmış qıssa bir tədqiqdə fikirimizi təyid edəcək bir qiyməti vardır. Türk kitabiyat mutəxəssislərindən Burusali Məhəmməd Tahirin yaddulları içində mənbəsinə göstərmədiyi bu parçaya təsadüf edirik. Lisan və imlası eynən mühavizə edilmişdir: «...Türk qövmünə mənsub əqvam haqqında yazılan Milli tarixlərin ən dəyərlisi, əldə bulunan bəzi əmarələrə nəzərən, («Uğuznamə») olmaq lazım. Bu tarixi qəbirin hicrətin bin tarixinə qədər Azərbaycan tərəfilərində mövcut olduğu bəzi vəsaiyiklə müsbət isə də bu gün əlimizdə mövcud deyildir. ⁴⁸

Bursalı Məhəmməd Tahir hər nə qədər «Oğuznamə»yi yanlış olaraq tarixi qəbir şəklində qəbul edirsə də Azərbaycan torpaqlarında «Oğuznamə» deyilən bir şeyin yaşadığını, müdəkkiklər arasında ilk dəfə hifs etmiş olduğu için yazısının hər halda bir xüsusiyyəti vardır.

Yuxarıdan bəri izah etdiyimiz bu vəsiqələr, «Oğuznamə» nağıllarının hicri tarixinin ilk əsrlərindən başlayaraq XVIII əsrə

⁴⁶ Səyyah Oleariusun yuxarıda zikr olunan səyahətnaməsi, səh. 489.

⁴⁷ Bakia “Sulcuknamə” sahibi Yazıçı oğlu Əli, «Cami cəm ayini» mühərrir Həsən ibni Mahmud Bəyatı «Behcət-üt-təvarix» müəllifi Şükrullah, kimi yazıçılar, «Oğuznamə» adında tarixi bir əsərdən bəhs edirlər. Onların yad etdikləri «Oğuznamə»nin bizim «Oğuznamə» olub-olmadığı aydın olaraq, məlum deyildir. Türkçəyəli müəllifin bu xüsusda yapıqları fikir qarşılığı haqqında Köprülüzadənin mühüm bir tənqidi vardır. Türk ədəbiyyatında ilk mütəsavvfləri, səhifə 278-279. Haşiyə: son zamanlarda bəzi Osmanlı müəllifləri öz tarixinə aid yazdıqları əsərlərə «Oğuznamə» adı vermişlərdir. «Lütfi paşa» adlı birisinin «Oğuznamə» adında tarixi bir əsəri olduğunun Köprülüzadədən öyrənirik. Əski Türkiстанlı şairlərdən Dana Atanın da “Oğuznamə” adında mənzum bir əsəri olduğunun akademik Samoyloviç söyləyir. Baxınız.

⁴⁸ «Türk dərnəyi məcmuəsi» sayı I, İstanbul 1337.

qədər Azərbaycanlılar arasında yaşadığını qəti surətdə isbat etməkdədir.⁴⁹

Bu qüvvətli vəsiqələrə istinad edərək “Oğuznamə”yi Azərbaycan xalq ədəbiyyatında məhsul sayma icab etdiyi kimi, havi olduğu tarixi qiymət etibarilə də ədəbiyyatımızın ilk əsəri olaraq qəbul etmək lazım gəlir.

**«Dan yıldızı» jurnalı, 1929, sayı 5(29),
səh. 30-32, sayı 8(32), səh. 28-29.**

⁴⁹ Azərbaycanın Proletar Yazıçılar Cəmiyyətində açılan ali dərəcəli ədəbiyyat seksiyasında idarə etdiyim məşğuliyyətlər əsasında «Oğuznamə»nin mündəri-catını təmin edərəkən gənclərdən birisi bu mövzulardan bəzilərinin indi belə köylülərimiz arasında yaşadığını söyləmiş və yaxında bunu təsdiq edib verə-cəyini vəd etmişdir.

ƏŞİRƏT DÖVRÜNDƏKİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA AİD VƏSİQƏLƏR

"Kitabi Dədəm Qorqud əla-lisan tayifeyi Oğuzan"

Adı ərəb və farsca olaraq "Oğuz tayfasının dilində Dədəm Qorqudun kitabı" olan bu əsər Azərbaycan və Şimali İranda yaşayan türklərin ədəbiyyatına aid ən əski vəsiqədir. Bunun ətrafıca tədqiq və təhlili əsirət dövründəki ədəbiyyatımızın mühüm bir cəbhəsinin aydınlaşmasına səbəb olacaqdır.

Bu əsər ilk dəfə XIX əsrin başında Qərbi Avropa alimləri tərəfindən dar planlı, qısa nəşriyyatda elm aləminə bildirmişdir. Ondan sonra Rus alimləri, Türkiyə müdəqqiqləri tərəfindən müxtəlif qayələrlə gözdən keçirilmişdir. Aşağıda bu xüsusda daha müfəssəl izah edəcəyiz. Burada yalnız bunu söyləyəyim ki, tədqiqlərdə "Kitabi Qorqud" son zamanlara qədər başlı-başına bir əsər olaraq göstərilirdi. Fəqət Misirdə yazılmış bir tarixin meydana çıxması bu fikri tamamilə dəyişdirdi. Böylə ki, "Kitabi Qorqud" ayrıca bir kitab olmayıb əski oğuzlara aid olan "Oğuznamə"nin bir parçasıdır. Buna görə Qorqudun əsəri ətrafında bibliqrafik və təhlili məlumata başlanmadan əvvəl "Oğuznamə" üzərində durmaq məcburiyyətindəyiz. Biz bu qədər bu mühüm əsər haqqında bu vaxta qədər yapılan tədqiqlərin adətən xülasəsini göstərcəyiz.

"Oğuznamə"

Cahan Türkologiyasının ictimai və iqtisadi həyatlarını çox zəif və az tədqiqi etdiyi oğuz türklərinin "Oğuznamə" adında dastanı bir kitabları olduğu ötədən bəri məlumdur.

Oğuz daha Azərbaycan və Qafqaza gəlmədən əvvəl, yəni Türküstan steplərində köçəri bir həyat sürərkən xalq şair və həkimi demək olan ozanlar əsirətdən-əsirətə dolaşaraq çadırlarda qurulan şülən-bəylik qonaqlıqlarda⁵⁰ və başqa xalq yığıncaqlarında oğuzların

⁵⁰ Bəzi Türkiyəli müdəqqiqlər şülən və yaxud şilan adlanan qonaqlıqları ümumi, yəni xalqa da şamil olaraq göstərir. Halbuki, biz bu mərasimlərin yalnız bəylərlə, ağalara məxsus olduğunu görürüz. Bu xüsusda aşağıda təfəsilat var.

mənkəbələrini bəstələr ilə oxuyaralardı.⁵¹ Bu mənkəbələr başqa türk şöbələrinin yaratdığı əfsanələr kimi əvvəlcə şifahi bir şəkildə olaraq bütün xalq içində yayılmış və yerləşmiş bulunurdu. Sonradan kağız üzərinə gömülmüşdür ki, "Oğuznamə" adının bir yerə toplandıqdan sonra verilmək ehtimalı daha çoxdur. Qüvvətli bir ehtimala görə "Oğuznamə" adının ya əcəm müvərrixləri və yaxud da əcəmləşmiş türk tarixçiləri tərəfindən verildiyi qənaətindəyiz.

Mövzuları əsrlərcə yaşayaraq xalqın bədii ehtiyaclarını təmin edən "Oğuznamə" müsəlmanlıqdan əvvəlki etiqad və ehtiyatların izlərini daşıyardı.⁵² Zaman keçdikcə müxtəlif səbəblərlə bilxassə ərəb dininin yerləşməsinə mütəəqib qüvvətli bir surətdə inkişaf eləyən Quran kulturasının təsiri altında "Oğuznamə"nin dastanları yerini İslami bir şəkildə olan başqa xalq "məbəd"lərinə tərk edərək meydandan qalxmışdır.

Oğuz mənkəbələrinin, xalq ədəbiyyatından qalmış islamiyyətin başlanğıclarında olmamışdır. Bunlar müsəlmanlığın intişarından sonra da çox zamanlar qüvvətlə yaşamışdır. Azərbaycan və Qafqaz Oğuzları içində XVIII əsrin ikinci yarısına qədər davam etdiyini bizə bir neçə vəsiqə isbat edir. Türkiyənin kitabiyat müəlliflərindən Bursalı Məhəmməd Tahir məxəz göstərmədən, «Oğuznamə»nin XVI əsrə qədər xalq arasında yaşadığını bu sətirlərlə qeyd edir: "Türk qövmünə mənsub əkvam haqqında yazılan milli tarixlərdən ən dəyərlisi əldə bulunan bəzi imarələrə nəzərən «Oğuznamə» almaq lazım gəlir. Bu tarixi kəbir hicrətin bir tarixinə qədər Azərbaycan (Qərb-Şimali İran) tərəfində mövcud olduğu bəzi vəsaiklə müsbət isə də bu günkü gündə əlimizdə mövcud deyildir."⁵³ Məhəm-

⁵¹ Süleyman Özbəgil Buxarı «Lügəti cığatay, fərhəngi şüuri» və «Dərriltican» Əbubəkir Əbdullah Davadari.

⁵² Əbubəkir Əbdullah Davadaridə qıpçaqlara aid "Ətabətiqci", oğuzlara aid «Oğuznamə» ətrafında fikir yürütürkən mövzularını müsəlmanlığı müxalif olduğunu izah edir: «Bu tayfanın zühur edişlərinin, əhvalatlarının izah etmək istəyirəm. Fəqət bunların bir çoxu şərəfətli şəriətə uyğun deyildir». "Dərriltican" yazma, İstanbul, İbrahimpaşa kitabxanası, 913.

⁵³ "Türk dərənəgi" məcmuəsi, sayı 1, İstanbul, 1927.

məd Tahirin ümumi rəvayətlərinin təsiri altında olaraq tarix⁵⁴ adı ilə deyirik.

Göstərdiyi Oğuz mənəkəbəsi izlərinin yaşadığı tarix XVI əsr sərhədini keçdiyini görürük. Bizim əhalimiz arasında XVII əsrdə o mənəqəbələrin yaşadığı 1638 tarixində Dərbənd şəhərini ziyarət edən səyyah Oleari XVIII əsrdə mövcud olduğunu 1722-ci ildə köhnə Rusiya çarı Böyük Pyotr-un knyazlarından Kantemirdən nəqlən qeyd edir. Zəmanəmizdə yaşayan xalq məsəlləri (nağılları) səlahiyyət sahibi türkoloqlar tərəfindən tədqiq edilirsə əski mənəqəbələrimizin təsirlərinin bulunduğunu tapmaq və yaxud onların başqa şəkillərə girdiyini görmək ehtimaldan uzaq deyildir.

«Kitabi Qorqud»u «Oğuznamə»yə bağlayan vəsiqə

«Oğuznamə»nin mahiyyəti haqqında bizə ilk məlumatı verən Misirdə hökmdarlıq etmiş olan Məlik Nəsrəddin Məhəmməd ibni Klavununun (cilusu 1075, vəfatı 1123) adamlarından Əbu Bəkir Abdullah ibn Aybək id Dəvadaridir⁵⁵. Bu adam on üçüncü əsrə qədər keçən vakələr haqqında Misirdə yazdığı tarixində «Oğuznamə»ni böylə anlatır: «Başqa türklərin «Əğiznamə» («Oğuzna-

⁵⁴ Bursalı Məhəmməd Tahirə bir çox əsgü Osmanlı tarixçiləri kimi «Oğuznamə»-yi tarix kitabı şəkilində göstərir. Onun Şimali İranda «Oğuznamə»nin yaşadığı haqqındakı verdiyi məlumatı başqa səyyah və mühərrirlərin ifadələri təyid etdiyi üçün «Oğuznamə» mənəkəbələrinin kəsd etmək istədiyi fikri ilə alırız. Vaqan «Səlcüqnamə» sahibi Yazıcı oğlu Əli, «Cami-Cəmi ayin» sahibi Hüseyin bini Mahmud Bayatı, «Behcətürt təvarix» müəllifi Şükürullah kimi yazıçılar «Oğuznamə» adında ayrıca tarixi bir əsərdən bəhs edirlər. Onların yad etdikləri «Oğuznamə»ni oğuz mənəkəbəli məcmuəsi olub olmadığı aydın bir surətdə məlum deyildir.

Osmanlı müəlliflərinin bu xüsuda yaptıkları fikri qarışıqlıq haqqında Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər» kitabında qiymətli bir tənqid var. (s. 278-279)

Son əsrlərdə bəzi Türkiyəli müəlliflər Osmanlı Türklərinin tarixinə aid yazdıblı əsərlərə «Oğuznamə» adı vermişlər. Lütfi Paşa adında bir zaman bu cinsdən «Oğuznamə» adında bir tarixi var. Türküstanda yetişən Dana Ata adından bir şair də «Oğuznamə» adında mənzum bir əsər yazmışdır. Bu xüsuda baxınız: A.Samayloviç: Materialı po srednie Aziatskoy i Turetskoy literature. «Zapiski Vostoçni. Otd. İmper. Russkiy arxeoloq. o-va, tom. XIX vıp. 1

⁵⁵ «Dərriltican»

mə») adında bir kitabı var. Bu kitab onların arasında çox məşhurdur. Onların əhvallarını ilə mənşələr və ilk hakimləri barəsində məlumat ehtiva edir. Onların böyüğü Oğuz deyilən bir adamdır...”

Dəvadari “Oğuznamə”nin türkcəsini görməmişdir. O, ərəbcəyə tərcümə edilmiş bir nüsxədən istifadə etmişdir ki, bu ərəbcə nüsxə də 793 tarixində (hicri 211) farscadan tərcümə olunmuşdur. “Oğuznamə”nin ərəbcə tərcüməsi haqqında Dəvadari bu izahatı verir: “Atam hicri 709-da (miladi 1291-də) idarə mərkəzi Bilbas (Belbis-Qahirə civarındadır-Ə.A.) olan Şərq vilayətinin valisi idi. Tatarlara aid bir neçə alim yaptığı münaqişədən sonra yoldaşlarından Əminəddin-il Həməvi mənə bir kitab göstərdi. Bu kitabın yeganə nüsxə olduğunu və onun Əminə Bədrəddin Bayasiri tərəfindən özünə verildiyini əlavə elədi.

Əsər naxışlı və təzhibli idi. Yazısını Əli ibni Hilaləl Bavaq adında xəttatın bir şagirdi yazmışdı. Kitabın kağızları Bağdad şəhərində yapılmış ipəkdən idi. Cildi də sarı rəngə ipəkdən işlənmiş idi. Kitabın ayrıca altundan bir qapağı var idi. Yoldaşlarım Mənsur-əl-Əbbas, Əminəddin-il Həməvi və Bəlikin şairi Cəmaləddin ibn Zeytun ilə birlikdə oturub əsəri gözdən keçirdik. Dördümüzün oxuya bildiyimiz parçaları mən kopya etdim. Bir taqım yerlərini oxuya bilmədik. Kitabı tərcümə edən Cəbrayıl binin Bəxtuşu (vəfatı 795) adında bir doktor olduğu öz dilindən yazılmışdır. Bu kitabın əvvəlcə türk dilindən farsacaya tərcümə edildiyini və sonradan özünün hicri 211 tarixində farscadan ərəbcəyə tərcümə etdiyini qeyd etmişdir. Bu əsər Əbu Müslüm Xorasanın (vəfatı 719) xəzinəsinə aid şeylərdən idi. Əbu Müslüm özü də Buxtu xan sülaləsindən olduğunun və bu əsəri vərasət olaraq aldığı söyləyirmiş”⁵⁶.

⁵⁶ «Dərriltican». Bu müxəzəlilik diqqət cəlb etdirən Misirli Əhməd Zəki Paşanın «Arxio-də Azaitik» dəki məqaləsidir. Türkcə mətbuatda ilk əks etdirən İstanbul Dəril Müəlliminin ibtidaisi müəllimlərindən M.Cövətdir. Bu zatın bu xüsusa ilə iki məqaləsi var. “Yeni məcmuə”nin fəvqaladə nüsxəsi 1334, «Dərgah məcmuə”si 1338. Bundan sonra professor Köprülüzadə «İlik mütəşəffəflər»ində (İstanbul 1918) bu əsərdən istifadə etmişdir. (səhifə 279-281) Bartoldun «Kitabi Qorqud»a aid yazdığı bir çox yazılarından o vaxta qədər bu kitabı görmədiyini anlaşılr.

Abbasi xəlifələrindən Harun-əl Rəşidə (doğumu 730, ölümü 775) uzun müddət doktorluq yapan Cəbrayıl bini Bəxtuşunun yazdıqlarından anlaşıldığı kimi, əsərin nəyə görə ondan əvvəl türkcədən farscaya 793 tarixindən ərəbcəyə tərcümə edildiyinə baxılırsa tərcümə “Oğuznamə” nüsxəsinin beşinci-altıncı əsrlərdə bulunduğunu qeyd etmək lazım gəlir ki, o vaxtdan bəri keçən uzun müddət içində ortada yox olmuşdur. Bu qiymətli kitabın yalnız bir neçə parçası bizə qədər gələ bilmişdir. Bunu da bizə Əbu Bəkir Abdullah Dəvadari xəbər verir.

«Oğuznamə»nin mündəricatı haqqında bildirdiyi qısa məlumat ilə Dəvadari kitab, oğuz türklərinin zühuri, ilk həyatları və ilk hökmdarlarına aid izahatdan ibarət olduğunu göstərir və bu əsərdə bir çox hekayə bulunduğunu da söyləyir. Onun göstərdiyi «Oğuznamə»nin içində türklərin “And üsulu”, «Altun xan», «Arslan hekayəsi», «Ulu Ay anası», «Ulu Ay atası», «Ulu Qara dağ», «Uşaq hekayəsi», «Qartal hekayəsi» və sair kimi mənəkəbələr vardır. Bunlardan başqa Dəvadari «Oğuznamə»də «Təpəgöz hekayəsi»nin mövcud olduğunu da söyləyir. Bu hekayənin mövzusu əqil və məntiqin qəbul etməyəcəyi bir şəkildə xurafi mahiyyətdədir. Biz buraya ancaq mühüm bir vəsiqə olduğu üçün alırıq. Dəvadari ərəbcə «Oğuznamə» nüsxəsində gördükləri «Təpəgöz hekayəsi»nin mövzunu bu surətdə anladır: «Oğuznamə» adlanan bu kitabda onların (yəni oğuzların) Dəbəgöz (Təpəgöz) dedikləri bir adamın sərgüzəşti var. Təpəgöz onların məmləkətlərini yıxıb dağıtmış və böyüklərini öldürmüşdür. Oğuzların köhnə etiqadına görə Təpəgöz əcaib bir adammış. Təpəsində tək bir gözü var imiş. Ona nə qılinc nə də nizə işləməmiş. Anası böyük dəniz cinlərindənmiş. Atası da qocaman başlı bir adamın. O qədər ki, başına 13 qoyun dərisindən bir papaq geyərmiş. Bunun kimi bir çox məşhur hekayələri vardır ki, bizim zamanəmizə qədər oğuzlar arasında yaşamışdır. Bu hekayələri bilikli adamlar qopuz çalaraq əzbərdən nəql edirlər. Nəhayət türklərin içində yetişən Ərs (Oruz) oğlu Busat adında bir qəhrəman Təpəgözü öldürmüşdür. Bu vəqifə də böylə olmuş: bir qız varmış, onu yənən (basan) adama gedəcəyini söyləmiş imiş. Taliblərdən kimsə onu basmamış idi. Əsr oğlu Busat qızı

yəndi və qızla bərabər atası Ərsin yanına gəldi. Və atasına qızı yəndigini xəbər verdi. Atası da cavab olaraq: Mən də öylə sandım ki, Təpəgözü öldürmüşən - dedi. Busat bu sözün izlərinə haman getdi və Təpəgözü əqlin qəbul etməyəcəyin xurafi bir şəkildə öldürdü.

Dəvadarinin bir hekayə tərzində göstərdiyi mövzu əlimizdəki «Kitabi Qorqud»da iki ayrı hekayədir. «Kitabi Qorqud»dakı «Təpəgöz» hekayəsində Busatın qız ilə mücadiləsi yoxdur. Böylə qızı yendikdən sonra almaq mövzusu Kanbura bəy oğlu Bamsıbirik hekayəsində vardır. Bu hekayədə «Bamsıbirik» adında bir qəhrəman Yegit bəy Beycanını qızı Banuçiçək ilə güləş yaparaq qızı basır və ondan sonra onunla nişanlanır. «Kitabi Qorqud»da üçüncü hekayə olaraq göstərilən bu hekayənin mövzusunu Əbubəkr Abdullah Dəvadarinin oxumuş olması, «Kambura bəy oğlu Bamsıbirik» hekayəsinin də «Oğuznamə»də bulunduğunu göstərir. Qız ilə oğlanın güləşi haqqında Dəvadarinin verdiyi məlumat Qorqudun kitabındakı «Bamsıbirik hekayəsi»nin yalnız bir qismini təşkil edir. Halbuki, Təpəgöz haqqında göstərdiyi mövzusu kitabın səkkizinci hekayəsi olaraq «Büsat Təpəgözü öldürdüüyü boyunu bəyən edər» sərlövhəsi altında müfəssələn vardır.

Dəvadarinin bu iki xürafayı anlatması sayəsindədir ki, bu gün məlum olan «Kitabi Dədəm Qorqud əla lisan tayifeyi Oğuzan»ın məşhur «Oğuznamə»nin bir parçası olduğu qəti surətdə anlaşılmışdır. Bundan başqa «Qorqud» kitabındakı ifadələr də bu kitabın «Oğuznamə»yə bağlı olduğu göstərir. Kitabda bunlunan 12 hekayədən 6-sının sonunda o hekayəyə «Oğuznamə» deyildiyini göstərən sözlər var.

«Dirsə xan oğlu Bağac xan» hekayəsinin sonunda bu cümlə var: «Dədəm Qorqud boy boyuldu, soy soyuldu, bu «Oğuznamə»yi düzdü-qoşdu, böylə dedi: «Onlar dəxi bu dünyaya gəlmişdi, karvan kimi qondu köçdü».

«Salur Qazanın evi yığmalandığı» hekayəsinin son sətirlərində böylə deyilir: «Dədəm Qorqud gəlibən boy boyuldu, soy soyuldu, bu «Oğuznamə»yi düzdü-qoşdu».

«Baybura bəy oğlu Bamsıbirik» hekayəsi də böylə bitir: «Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyuldu, soy soyuldu,

qazı ərənlər başına nə gəldiyini söylədi. Bu “Oğuznamə” birgin olsun dedi».

«Qazanın oğlu Uruzun əsir olması» hekayəsinin sonunda: Dədə Qorqud gəldi şadlıq çaldı, bu «Oğuznamə»yi düzdü-qoşdu.

«Qazılıq Qoca oğlu Yegənig boyunda» deyilir ki, Dədəm Qorqud gəlib boy boyuldu, soy soyuldu, bu «Oğuznamə» Yegənig olsun dedi.

«Bəgil oğlu İmran» hekayəsinin sonunda da bu cümlə oxunur: «Dədəm Qorqud gəlib şadlıq çaldı, bu «Oğuznamə»yi düzdü-qoşdu, Bəgil oğlu İmranın olsun dedi, qazılar başına nə gəldiyinin söylədi».

Bu parçalar eyni zamanda «Oğuznamə» adına həm Oğuz mənqəbələrinin ümumi məcmuəsinə, həm də oğuzlardan hər bəy, xan və yaxud qəhrəman ətrafında vücuduna gəlmiş tək mənəkəbəyə verildiyini də göstərir.

Zəmanəmizə qədər gələn «Oğuznamə» parçaları: «Qorqud kitabı» ilə «Oğuz» mənəkəbəsi və «Hazətür risalə min kəlməti Oğuznamə»dir.

Qorqud kitabı haqqındakı tədqiqlərə aid bibliografiya

«Kitabi Dədəm Qorqud əla lisan tayifeyi Oğuzan»ın yeganə yazma nüsxəsinin Almaniyada Drezden kitabxanasında bulunduğunu öz kataloqlarında xəbər verən alimlərdən Aleymerdir. Bu nüsxə Drezden yazmaları içində Fleyşer kataloqunda 86 nömrə ilə mükəyyidir. XIX əsrin başlarında yenə Alman mütəkkiklərindən Dits bu nüsxəyə kopya etmişdir. Bu kopya Berlin kitabxanasında Perça fehrüstündə 203 nömrədə mükəyyədir. Bundan başqa Dits yazma nüsxədə bulunan hekayələrdən «Basatın Təpəgözü öldürdü boynu bəyan edər» əfasanəsinin mətnini almancaya tərcüməsi ilə bərabər şərqşünaslığa aid material koleksiyonunun içində 1815-ci ildə nəşr etmişdir. Akademik Bartoldun söylədiyinə görə Niyoldeki nam bir alim də 1859-cu ildə yazma nüsxəyi tamamilə kopya etmiş və əhəmiyyətli yerlərini almancaya tərcümə etmişsə də bir çox yerlərini anlamadığı üçün tam etməmişdir.

Bundan sonra «Dədə Qorqud» haqqında çox geniş tərzdə rus alimləri tədqiqatda bulundular. 1894-cü ilə 1911 tarixləri arasında başda akademik Bartold olduğu halda Tumanski İnostronev və Qazax alimi Dibayev tərəfdən bir çox məqalələr nəşr edilmişdir ki, bunların mahiyyəti öz bəhslərində təhlil ediləcəkdir.

Vaxtı ilə İstanbulda təşkil edilmiş «Asar İslamiyyət və milliyyət tədqiq əncümən» Berlin kitabxanasındaki kopya edilmiş nüsxənin fotoqrafını çıxararaq Kilisli müəllim Rüşət mərifəti ilə kitab halında basdırılmışdır. (Mətbəəyi Amirə 1332, miladi 1916).

Müəllim Rüşətin istinsax əsasında oxuyamadığı bir çox ifadə və kəlmələrin yanında yaptığı təhsislərin bir çoxu yanlışdır. Çünki «Kitabi Qorqud»un dili bizim Azərbaycan ləhcəsi olduğundan bizim indi belə qullandığımız bir çox kəlmələri və ifadələri müəllim Rüşət bilmədiyi üçün bunları yanlış olmadığı halda, Osmanlı türkcəsinə görə təshih eləmişdir.⁵⁷ Yazma nüsxəyi bizat görən və tədqiq edən Bartol mətnə kitabın adını «Kitabi Dədə Qorqud əla lisani taifeyi Oğuzan» deyə göstərir.⁵⁸ Halbuki, Rüşət dədəm deyin zəmir ədatı «m»-yı atmış və tayifə gəlməsini də osmanlı ağzına görə taifə yapmışdır.

Bu xüsusda türkiyəli müəllimlərdən M.Cövdətin 1334 və 1338-də yazılmış iki kiçik məqaləsi, bundan sonra Köprülüzadənin kitabalarında bir neçə qısa haşiyəsi vardır. Ən son tədqiq Əbdülqədir adında başqırdıstanlı bir gəncin «Türkiyyət məcmuəsi»ndə «Kitab Dədə Qorqud» haqqında sərlövhəsi ilə yazdığı məqaləsidir.

⁵⁷ Məsələn şilə (şillə) kəlməsini müəllif qətiyən yanlış işarətlə göstərilmişdir. Halbuki, «Mərə noldunuz diyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdu» (səhifə 143) cümləsinin özü də göstərir ki, şillə kəlməsi bizim ləhcəmizin hazırda belə yaşayan kəlmələrindəndir. 65-ci səhifədə «Dəxi sənin yüzünə bən gəlmərəm» cümləsindəki yüzünə kəlməsini yurduna şəklində tamamilə indi olaraq təshih edir. Halbuki, bu ifadə indi belə, bizim ləhcəmizdə var.

⁵⁸ Bartold. Yeşyo izvestiye o Korkude. Zapiski Vostoçnoqo otd. Russ.arx obş. tom. XIX, str.73-75. İnasrantsev də eyni ərəbcə sələvhəyi qoyur və ruscada beylə tərcümə edir: «Kniqa o moem Dede Korkuda» na yazıke plemeni Oğu zov» Zapiski t. XX str. 40-46.

Bu məqalə əksik bir biblioqrafi ilə bərabər qırğız və başqırd türkləri arasında Qorqud haqqında yaşayan əfsaqələrdən bəhs edir.

Yuxarıda yad edilən bütün mənbələr Bartoldun ilk məqaləsində qısa sətirlər müstəsna olmaq şərti ilə “Qorqud kitabı”nın dil və ədəbiyyat tarixi nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyət və qiymətli təhlil edəcək ümumi mahiyyətdə deyil. Biz burada bütün bu tədqiqləri gözdə tutaraq onu ümumi bir təhlil məruz buraxacağız.

Drezdendəki mətnin yazıldığı tarix haqqında

“Qorqud kitabı”nın mətni Drezden kitabxanasının XVI əsr yazmaları arasında hişz edilməkdədir. Demək olur ki, yazmaların kataloqunu tərtib edən Fleyşer mətnin bu əsrdə yazıldığına qənaət hasil etmişdir. Bartolda mətnin yazıldığı tarixi araşdırarkən haman-haman eyni nəticəyə vasil olmuşdur. Böylə ki, mətnin son səhifələrindən birində Osman paşanın vəfat tarixi 993-cü ildir (miladi 1585), tərzində mövcud bir qeydi görə Bartold deyir ki, bundan da əlyazmasının o vaxtlar (yəni 1585 illərində) yaxud az sonra yazıldığı istigrac edilə bilər⁵⁹.1

Halbuki, bizcə bir kitabın mətni xaricində gəlişi gözəl qeyd edilən bir vəfat tarixi o kitabın yazılışı və yazıldığı tarix ilə əlaqədar olmaz. Bunun üçün mətnin yazıldığı tarixi böylə bir ölüm tarixindən çıxarmağa çalışaq doğru nəticə verməz.

Əski türk ailələrində bir adət var idi: birisi doğuldumu, və ya öldümü və yaxud zəlzələ, aclıq, xəstəlik, istila kimi mühüm hadisələr zühür etdimi, vəqin tarixi ailənin böyüyü və yaxud oxumaq biləni bir-iki sətirlə evdə bulunan ləyəttəyin bir kitabın (ələl-əksəri Quranın) başına və ya sonuna qeyd edilirdi. Osman paşa adlı zatın ölümünün qeydi də bu surətlədir. Bu kimi qeydlər üçün mütləqə kitabın qədim və yaxud yaxın zamana aid olduğuna bakılmazdı. Ola bilər ki, Osman paşanın vəfat tarixi qeyd edilən mətnin çox köhnə bir zamanda yazılmışdır.

«Kitabi Qorqud»u öz kataloqunun XVI əsrdə mənsub yazmaları içində qeyd edən Fleyşeri aldadan səbəb də bəlkə bu

⁵⁹ «Kitabi Korkud». Zapiski Vost. otdel. tom, 8. str. 203-218.

bir sətirlik qeyddir. Akademik Köprülüzadə müəyyən bir vaxt göstərməyərək bu yazmanın Osmanlı dövlətinin təşkilindən sonra təsbit edilmiş olduğunu iddia edir.⁶⁰

Burada təsbit kəlməsi istinsas mənasına olmayıb da şifahi vəziyyətdə ikən kağız üzərinə qonulduğu məqsədi ilə qullanılırsa, o halda bir az düşünmək lazım gəlir. Çünki Əbu Bəkir Abdullah ibni Aybekir Dəvadarinin verdiyi məlumat mövcubincə “Kitabi Qorqud”dakı mündəricat «Oğuznamə» adı altında çox əvvəllər türkcə olaraq təsbit edilmişdir. Sonralar farscaya və IX əsrdə farscadan ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur ki, Dəvadərinə XIV əsrin başlarında gördüyü «Oğuznamə»nin ərəbcə tərcüməsidir. O halda, bu tərzdə ifadəyi biz ancaq əldəki kitabın Osmanlı dövlətinin təhsizindən sonra kopya edildiyi tərzində qəbul etmək məcburiyyətindəyik.

Osmanlı dövlətinin təşkilini mütəaqib kopya edildigi fikrini verən yeganə vəsiqə «Kitabi Qorqud»un iki cümləsidir: «Qorqud ata ayıtdı: Axır zamanda xanlıq geri kayiya degə kimsənə əllərindən almiyə, axır zaman ölüb qiyamət qopunca. Bu dedigi Osman nəslidir işdə sürülüb gedəyürdür (səh.3). Bir də «Bayburə bəg oğlu Bamsıbirik hekayəsi»ndə İstanbul kəlməsinin yad edilməsidir. Bayburə bəg yeni bir oğlu doğduğu zaman bəzirganları çağıraraq əmr verir: «Barın Rum elinə mənim oğlum üçün yaxşı ərmağanlar gətirin böyüncə» dedi. Bəzirganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula gəldilər. Dam danışıq ələ yaxşı ərmağanlar aldılar (səh. 39).

Bu iki cümlədən birincisi daha qüvvətli bir vəsiqə təşkil edir. Həqiqətdən “Qorqud kitabı”nın başında görülən cümlə kitabın Osmanlı hökumətinin təşkilindən sonra yazıldığını deyil, kopya edildiyini göstərir.

“Qorqud” mətninin yazıldığı tarixi XVI əsrə qədər irəli gətirmək doğru olmaz. Mətdəki dilin ünsürləri bu fikri təyin etdiyi kimi ayrı bir vəsiqədə mütaliəmizi qüvvətləndirir. Əski Osmanlı padşahlarından ikinci Murad zamanı (doğumu 1388, vəfatı 1438) olan XIV əsrin sonları ilə XV əsrin başlarında yazılmış «Tarixi-Ali Səlcuq» Dədə Qorqud haqqında bu qayıbdan xəbərlər söylərdi.

⁶⁰ Türk ədəbiyyatı tarixi, cild I, səh.59

Həqqi tənəzər edərək qiymətli vəsiqə olduğu üçün buraya alırız. “Rəsul əleyhsəlam zamanına yaxın zamanlarda Bayat boyundan Qorqud ata qopdu. Kənd və kövminin birgəsi idi. Nə dersə olurdu. Qayıbdan xəbərlər söyləyirdi. Haqq tala onun könlünə ilham edərdi. Etdi axır zamanda görü xanlıq kayeya verilib, kimsə əllərindən almiyədi, dedigi Osman Rəhmətullah nəslidir”.⁶¹

«Tarixi ali Səlcukun» göstərdiyi vəsiqəyi eyni ilə “Qorqud kitabı”nın Drezden nüsxəsinin başlanğıcında da buluruz: “Rəsul əleyhsəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata deyilən bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisi idi. Nə dirsə olurdu. Qayıbdan dürlü xəbərlər söylərdi. Haqq-tala onun könlünə ilham edərdi. Qorqud ata etdi axır zamanda xanlıq, gəri kayıya degə, kimsənə əllərindən əlmiyə, axır zaman ölüb qiyamət qopunca, bu dedigi Osman nəslidir, işdə sürünüb gediyor”.

Görülür kü «Tarixi ali Səlcukun»un nəql etdiyi məlumat “Qorqud kitabı”nın müqəddiməsindən başqa bir şey deyildir. Bu halda «Tarixi ali Səlcuqun»un XV əsrin ilk yarısında yazıldığına baxılırsa, «Kitabi Dədəm Qorqudun»un XVI əsrdə yazıldığını iddia edənlərin hökmlərindən zəiflik öz-özünə meydana çıxar.

“Qorqud kitabı”nın XVI əsrdən çox əvvəl yazıldığını təyid edən vəsiqələrdən biri də “Qorqud kitabı”nın tamailə köçəbəlik səciyyəsinə göstərən mövzularıdır.

Dəvadarinin fikridə bunu nəkz edir. Əldəki “Qorqudun»un bir qisminə böylə havi olan «Oğuznamə»nin ərəbcəsini daha XIV əsrdə görmüşdür. O halda türkcə daha əvvəl yazılmışdır.

Demək olur ki, «Qorqud kitabı», «Tarixi ali Səlcuqun»dan əvvəl yazılmışdır. Buna görə Drezden nüsxəsinin kopya tarixinin XV əsrin gerisində qalan əsrlərin içərisində aramaq lazımdır.

**“Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı,
1930, sayı 3(8), səh. 48-52.**

⁶¹ Tekst «Tarixi ali Səlcukun» po rukopisi Aziyatskoqo muzeya, 590. V. str. 27. Nəqlən akademik V.Bartold.

**TÜRK XALQ ƏDƏBİYYATINDA MANI NÖVÜ VƏ
AZƏRBAYCAN BAYATILARININ XÜSUSİYYƏTİ
(Beş bin bayatı-manı üzərində yapılmış bir tətəbönəmədir)**

Manı və həyatının tarixi təkamülü. Turfan, Altay, Özbək, Mişər, Kazan, Kırım, Anadolu, İrak və Dağıstan manılarına bir baxış. Azərbaycan bayatılarının bir xüsusiyyəti: oyandırma və xitab tərzləri, qafiyədə cinaslamalar, vəzn tipləri, üçüncü misraların xarakteri. – Bayatılarda ictimai qiymətlərin təzahür şəkilləri, bayatı motivlərində əsirət dövrü ilə feodalizm, kapitalizm və inqilabi cəmiyyət quruluşlarının ədəbi üslubu. Bayatıların başqa nəzm şəkillərilə əlaqəsi. Bayatılarla əlaqədar xalq ənənələri. Bayatılarda qadın yaradıcılığı.

Mədxəl

Türk xalqları ədəbiyyatında bol məhsullu müstəqil bir ədəbi nevi olan manı-bayatı haqqında türkoloji aləmi çox az tədqiqə malikdir. Bu xüsusda ilk əlaqə göstərən Avstriyalı Hammerdir ki, qərb ədəbiyyatına aid yazdığı əsərində Anadolu manılarından müxtəlif nümunələr göstərmişdir. Ondan sonra manıdan bəhs edən Macar müstəşrilərindən akademik İqnats Kunoşdur ("Osmanlı Türkləri xalq mənzumələri", Budapeşt, 1889; "Türk xalq ədəbiyyatı", İstanbul, 1925). Kunoş əsərlərində yalnız manıdan nümunələr göstərməklə kifayətlənməmişdir. Bu nümunələrin çoxu Anadolu manılarına aiddir. Az bir qismi də Cihan müharibəsi əsnasında Rusiyə ordusuna mənsub olub da Macarlara əsr düşən tatar əsrlərindən toplanmış Kazan və Kırım manılarıdır.

Rus türkoloqlarından məşhur V.Radlovun Türk xalq ədəbiyyatına aid külliyatında təhsilsiz olaraq göstərdigi yüzlərcə manı nümunəsi tamamilə Kunoşun əsərlərindən kopya edilmişdir. ("Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri", S.Peterburq, 1899)

Manı haqqında az-çox tədqiqə polyak şərqiyatçılarından professor Tadeyş Kovaliskinin əsərində təsadüf olunur. Manıya

həsr etdiyi üç səhifəlik izahatında Anadolu manılarını vəzn etibarilə təhlil edərək nəticədə üç tip manı olduğunu iddia etmişdir ("Türk xalq nəzmlərinin şəkilləri üzərində tədqiqlər", Krakovi, 1921).

Bu xüsusda yapılan tədqiqləri tarix sırası ilə təqib edərsək Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın da saz aşıqlarından bəhs edərəkən manı haqqında da izahat verdini görürüz. Özündən əvvəlki alimlərə nisbətə daha geniş olan bu izahatında mudəqiq manının dörd və altı mısradan ibarət yeddi hecalı vəzndə olduğunu və əsas fikrin sonuncu beytdə bulunduğunu qeyd etməkdədir. Köprülüzadəyə görə altı misralılar hər zaman cinaslı olur, dörd misralılarda tam cinas olması şərt dəgildir. Hətta çox az olaraq beş və altı hecalı manıların da bulunduğunu qeyd edir. Bu məqalədə manılara istinad edən xalq əgləncələrindən də ayrıca bəhs edilməkdədir (Saz şairləri. "Tənin" qəzetəsi, İstanbul, 1922).

Köprülüzadə başqa bir məqaləsində yenə manıdan bəhs edərəkən onun ən əski nəzm şəkli olduğunu qeyd etməkdə və bunların bir-birilə birləşməsi və təkamül etməsi sayəsində koşma, dastan, türkü, varsağ, türkü sağo nevlərinin vücuda gəldiyini irəli sürməkdədir. Yenə bu alimin nöqtəyi-nəzərinə görə Azərbaycan türk ədəbiyyatında tuyuğ nevinin vücuda gəlməsi pəhləvilərə aid nəzm şəkillərindən olan pəhləviyyat, yaxud fəhləviyyat ilə manının birləşməsi sayəsində olmuşdur (Qoşma tərz, "Yeni məcmuə", İstanbul, 1923 və İstanbul Darülfünunu təkrirləri, 1925).

Türkiyəli mühərrirlərdən Haşım Nahid İraq türklərinə aid yazdığı məqalələrdə İraq manilərindən bəzi nümunələr göstərərək onlardakı təhəssüs və təfəkkür tərzindən bəsit bir şəkildə bəhs etmişdir.

Mühərririn qeydinə görə manılarda birinci misranın qısa olması, manıyı çağıran adamın adını söyləməsi üçündür (İraq türkləri. "İkdam" qəzetəsi, İstanbul, 1338 və "Türk yurdu" məcmuəsi, Ankara, 1339).

İstanbul Darülfünunu Məzunları Cəmiyyətinin nəşr etdiyi "Manılar" risaləsi, yalnız havi olduğu mətnlər etibarilə diqqətə layiqdir. Bunlar akademik Kunoşun Macarıstanda basdırdığı əsərlərdən seçilərək kopya edilmişdir (Manılar. İstanbul, 1339).

Türkiyyat aləmində mühüm mətnlər nəşr etməklə tanınmış Kislisli müəllim RUFƏtin topladığı yüzlərcə manılar ancaq xam material halındadır (İstanbul Darülfünun Kütübxanəsi, yazmalar qismı).

Manı haqqında bəsit bir izahata müəllim Səddədin Nüzhət və Məhəmməd Fəridin əsərlərində təsadüf edirik. Bunların verdiği məlumat mənbə göstərməklə bərabər Köprülü- zadənin fikirlərinin ibtidai şəkildə kopyasından başqa bir şey dəgildir (Konya vilayəti, xəlqiyyat və hərsiyyatı, Konya, 1926).

Özbək mühərrirlərindən Ə.Züfəri və G.Yunusun bu xüsusda əsərləri və Türkistanda şaye olan manılar etibarilə dəyəərə malikdir (El ədəbiyyatından əşulələr. Səmərqənd, 1927).

Bizdə də bayatı ilə əlaqədar az-çox nəşriyyat yapılmışdır. Müəllim Abbaszadənin kitabçasında (Bakı, 1918, ikinci təbi), müəllim Bünyadzadənin "Kəşgöl" adlı şərqiələr məcmuəsində (Bakı, 1915) və "Dağarcıq"ında (Bakı, 1917), Firudin Köçərlinin "Balalara hədiyyəsi"ndən (Bakı, 1912), Y.Vəzirovun "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı əsərində (İstanbul, 1337) yalnız bayatı mətnlərinə təsadüf edilməkdədir. Bu qəbildən əski Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin nəşr etdiği "Bayatılar" kitabçasında yalnız mətnləri havidir (Bakı, 1926).

Səlman Mümtaz "Aşiq Abdulla" adlı bir şairdən bəhs edərəkən bayatı haqqında da qısa izahat verir. Çox qarışıq olan bu izahatda ilk mısrada şairin öz adına zikr etməsi haqqında olan iddia, Haşım Nahidin fikrindən kopyə edilmişdir. İkincisi, bayatının Oğuzların Bayat şöbəsinə nisbətə adlandırılması fikri də Köprülüzadənin daha əvvəlcə söylədiği fikrinin ("Türkiyyat məcmuəsi", cild 1, səh. 205) təkrarı deməkdir. Səlman Mümtaz kitabçasında beş yüzə qədər bayatının Aşiq Abdullanın olmasını göstərməkdədir ki, bununla şərik olmaq qabil degildir. Mühəririn bu korkunc yanlışlığı kitaba "Azərnəşr" tərəfindən ilavə olunan müqəddimədə açıq bir surətdə göstərilmişdir.

İsmayıl Hikmətin də yazılarında manılara aid təhlillərə təsadüf edilir. Bu mühərir eyni cinsdən manıları bir çox adlarla ayrı-ayrı olaraq qeyd etmişdir. Eşq şərqiələri, manılar, şikəstələr, bayatılar, izdivac şərqiələri, ölüm şərqiələri... Bəstə (musiqi) adı ilə nəzm şəkili

adlarının qarışdırıldığı bu bölgünün özü belə bu tədqiqin nə qədər keyfi olduğunu göstərməkdədir. Sərlövhənin altında qeyd edilən izahat ictimai, ədəbi tədqiqdən ziyadə şairanə təhssüslərə daha yaxındır (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, birinci cild, Bakı, 1928).

Bu ümumi bibliografinin mündəricatından da açıq bir surətdə anlaşılır ki, manı-bayatı haqqında elm aləmində aparılan tədqiqlər bu ədəbi nevin keçirdiyi tarixi təkamülü, hər ləhcə daxilində qazandığı orijinallığı, texniki xüsusiyyətləri sınıfların idealizəsilə olan əlaqəsini, ictimai meyvəyini, türk nəzminin qəmmi (koliçestvenniy) inkişafındakı rolunu, etnoqrafik qiymətinin bir tərkib (sintez) halında qavramaqdan çox uzaqdır.

Məmləkətimizdə gündən günə artan folklor tədqiqatlarının və təsis olunmağa başlayan elmi ədəbiyyatçılığın verdiyi cəsərlə, hiss olunan boşluğu bu iş təcrübəsi ilə-vəlo-qismən olsun doldurmaq qayəsini təqib etdik. Bunu da hər şeydən əvvəl qeyd etməli ki, bu tətəbönamə daha səlahiyyət sahibi olan alimlərin tədqiqlərini nəzərə aldığı kibi, Azərbaycanı Ögrənən Cəmiyyət tərəfindən toplanılıb da tərəfimizdən tərtib edilən beş minə qədər Azərbaycan bayatısı ilə bir çox digər türk xalqlarının manılarına istinadən meydana çıxmışdır.

II

Bayatımı, manımı?

Tədqiqimizi kolaylaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl bayatı adı üzərində durmaq icab edər.

Türk ədəbiyyatının müxtəlif şöbələri ilə məşğul olanlar çox gözəl bilir ki, ümumiyyətlə heca vəzni yeddilisi ilə yaradılan dörd mısralı müstəqil mənzumələr, yalnız Azərbaycan sahəsində bayatı adını daşımaqdadır. Halbuki bu nəzm şəkli yalnız Azərbaycan türk ədəbiyyatına münhəsir bir şəkil degildir. Bu nəzm şəklinə çox qədim zamanlardan ta indiyə kibi həmə-n-həmə-n bütün türk ləhcələrində təsadüf edilməkdədir və müxtəlif ləhcələr müxtəlif adlarla tanınmaqdadır. Məsələ, qərb (osmanlı) ləhcəsində mani,⁶² çöl K1-

⁶² Kunoş: Oszman-Terek nejakeltesi guüyemenu, Budapeşt, 1889

rım türkcəsində cıŋ,⁶³ Kazan ilə cənub Kırımçada cır,⁶⁴ Özbəkcədə əşulə, yaxud aşulə⁶⁵, İraq türklərində türkü,⁶⁶ qırğız və qazaxlarda kayım öləŋğ,⁶⁷ yaxud aytıspa⁶⁸ kibi xüsusi adlar almaqdadır.

Bunlara rəğmən, tədqiqat əsnasında bəzi ləhcələrdə müştərəkən manı işlədildiyinə də rast gəlirik. Qərb türkləri kibi bu gün şimali Rumıniyada, Bessarabiyada yaşayan Qağauz türkləri belə bu nevi manı adlandırmaqdadır.⁶⁹

Azərbaycan köylərinin bəzində belə bayatılara manı-məni-mahnı-mahnu-mahna deyildiyinə təsadüf etməkdəyiz. Əsərimizin həvi olduğu binlərcə bayatıların mevzusu içində bayatı kəlməsi istifadə edilmədiyi halda, manı, mahnı kəlməsini ehtiva edən nümunələr vardır:

Mahnı mahnının başı,
Mahnı bilməyəm naşı.
Gəl bura mahnı deyax,
Qərib yerin yoldaşı. (Zaqatala)

Xalq arasında bu mənzumə nevinin müxtəlif ad qazanması, ya müxtəlif zamanlarda müxtəlif əşirətlər tərəfindən adın dəyişdirilməsindən, yaxud birisinin mevzucə, o birinin musiqicə qiymətindən irəli gəlir.

Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Saz şairləri, "Tənin" və "İkdam" qəzetləri, İstanbul, 1922, S.Nizhət və Məhəmməd Fərid. Konya vilayəti xalqıyyat və hərsiyyatı, Konya, 1926, Prof. A.Samoyloviç. Çetverostışiə-tuyuqi Nevai, "Musulğmanskiy mir, vıpusk 1, Petrograd, 1917.

⁶³ Akademik İqnats Kunoş. Türk xalq ədəbiyyatı, səhifə 170-172, İstanbul, 1925. Pofessor Çobanzadənin verdiyi şifahi məlumatlara görə həm cənubi, həm də şimali Kırımında bu neyə manı denilməkdədir.

⁶⁴Şeyx Südeyman Özbəgi it Buxari. Lüğət cığatay və türk Osmani, Ə.Zufəri və G.Yunus. El ədəbiyyatından eşulələr.

⁶⁵Haşım Nahid. İraq türkləri, "Türk yurdu" məcmuəsi, sayı 1, cild 10.

⁶⁶Radlov.Obrazüi narodoy literaturı törskix plemen, çast 1.

⁶⁷ Akademik Samayloviçin yuxarıda zikr olunan əsəri.

⁶⁸Radlovun yuxarıda zikr olunan türk xalq şeirlərinə aid küllüyatının 10-cu cildi.

⁶⁹"Türkiyyat məcmuəsi", cild 1, səh.205.

Əksəriyyətlə bayatılar bir bəstənin rəfaqətilə söylənilir. Bunun üçündür ki, Azərbaycanda daha çox musiqiyi təzahür etdirən adı intişar etmişdir. Türklərdə ümumiyyətlə mənzum nevlərin bəstə adları ilə hər zaman yayıldığını ilavətən düşünəcək olursaq, bayatı təbiri bu nəzm nevinin musiqisinə verilmiş bir ad olduğu haqqındakı fikri qəbul etmək lazımdır. Necə ki, bizdə bayatı bəstəsilə (həvasilə) söylənilən manılar, gərək şərqi və gərək sə də digər türklərdə ayrı-ayrı bəstələrlə söylənilməkdədir. Hətta Azərbaycanın özündə də bir manı güftəsi, bayatı, bayatu çobani, şikəstə, Qarabağ şikəstəsi, Şirvan şikəstəsi, Salyan şikəstəsi və Lenkaran şikəstəsi...⁷⁰ kibi müxtəlif bəstələrlə söylənilməkdədir.

Bundan başqa Kafkas və Şimali İran türklərinə aid musiqi bəstələri arasında Bayati Kürd, Bayati Qacar, Bayati İsfahan, Bayati Şiraz... kibi adlarla yad edilən bəstələr də vardır. Bu cihətləri qeyd edərək bu nəzm şəklində bayatı adının Oğuzların bayat qəbiləsi tərəfindən verildiyini və dolayisilə Azərbaycan bayatılarında musiqi və ədəbiyyatın qüvvətli olduğunu iddia edən Köprülüzadə M.F.: "Əski Osmanlı musiqisində də bayatı pək məşhur və mutəmmim bir məqamdır" deyir.⁷¹

Bizim əldə etdigimiz nəticəyə görə bayatı təbiri kibi öləng, cır, türkü, eşulə adları da mənaca şərqi demək olduğundan bunlarda digər türk xalqlarında manının bəstəsinə verilmiş ad kibi sayılmalıdır. Hələ bir az aşağıda tədqiq edəcəgimiz üzrə bundan doqquz yüz sənə əvvələ aid "Kudatqu bilik" məni adilə dörtləmələrdən bəhs etməsini də düşünəcək olursaq və burada türk xalqlarının nəşət etdiyi ölkələrində "Kudatku biliy" in yayıldığı sahələr olduğunu xatırlasak, o vəkt musiqi yüzündən müxtəlif adlar alan bu nevin - güftə etibarilə - ümumi və müştərik adını manı olaraq qəbul etmək icab edər. Zaman keçdikcə bəzi türk qəbilələrində manı adı unutulmuş, yerinə musiqi adı kayım olmuşdur.

Manı təbirinin mənası bəzi müstəşrikləri əlakədar etmişdir. İlk dəfə olaraq akademik A.Samoyiloviç Nəvayinin tuyuqları haqqında nəşr etdiyi qiymətli tətəbbönamədə ("Müsülman dün-

⁷⁰ Azərbaycan operasının aktyorlarından H.Sarabski (şifahən).

yası", Petroqrad, 1917) bir vəsilə ilə məni kəlməsindən bəhs edərkən "Müasir Osmanlı və Azərbaycanlılar mani deyə yazarlar" qeydini ilavə edir.

Kovalski də manının məadan gədliginə qətiyyətlə qanədir.⁷² Daha sonra mani haqqında nəşr etdiyi məqalədə mani kəlməsinin əslini türkcədə zən etməyən Köprülüzadə dəxi ərəbcənin məni, məa kəlməsindən gəldiginə inanır.⁷³

Halbuki, bu müstəşriqlərdən yüzlərcə sənə əvvəl yetişən Evliya Çələbi bu xüsusü qəti bir şəkildə göstərməkdədir. On yeddinci əsrin adamlarından olan bu səyyahın səyahətnaməsində bulduğumuz bir fəqərə onun zamanında manının Anadolu köylərində aldığı adı, mənaca çıplak bir şəkildə meydana qoyur. Evliya Çələbi manılardan göstərdiyi nümunələrin adını doğrudan-doğruya məni şəklində qeyd edir ki, səyyahın ifadəsini eynilə buraya nəql etdik:

"... Sahibi Pərhiz, şəhbaz bir yigit kalkmış, üryan atına bəsmələ ilə timar ediyor Yedərgən bir savvti həzin ilə makamla şu beyti söylədi:

Öyləmi halım fələk,
Dil bilməz zalım fələk,
Qəsdin can bağçasından,
İki nihəlim fələk.

Bu tərz ilə mütəsəvvüfanə, fələkdən şikayət eləyirdi. Həkir heyrətdə kalarak bu beytdən təfəül kəsd etdim. Yənə məniyə ağaz edərək şunu söylədi:

Baba kitab ilə sən,
Uğraşma nafilə sən,
Bundan bir iş eylə,
Anda yana biləsən.

Digər məni:

Lalanin dünyası nə,

⁷² An. Linin. K voprosam formalğnoqo izuçeniə poğzii tureükix narodov". Vostokovedene, t. 1. str. 166, Baku 1926 q. Bu əsər Kovalskidən rusçaya xülasə halında tərcümə olunmuşdur.

⁷³ Türk ədəbiyyatında qoşma tərzi. "Yeni məcmuə", sayı 78, İstanbul, 1923

Aldanma dünyasinə,
Dünya bənim diyənin,
Dün getdik dün yasinə.

Bunları öylə qəribənə və cigər-suz bir səda ilə okuyub ağladı (Evliya Çələbi səyahətnaməsi, cild 1, səhifə 211). Evliya Çələbinin göstərdiyi nümunələrin bu gün belə Azərbaycan bayatıları içində yaşadığını yuxarıdakı izahata ilavə edəcək olursaq, artıq bu nevin Kırım, Qaqauz türklərində olduğu kibi cənub türklərində də adının manı və bunun da ərəbcə mənindən gəldiyi haqqında ortaya sürülən fikir haqqında heç bir şübhə qalmamış olur. Məni kəlməsinin mani halına keçməsi isə ayn hərfinin türk ağzına görə dəyişməsindən başqa bir şey deyildir.

Manılar məlum olduğu üzrə heca vəzninin yeddilisi ilə yazılır. Bu şəkildə türk ədəbiyyatının çox əski devlərinə aid məhsulları arasında da təsadüf edirik. Türk ədəbiyyatının elmə məlum olan ilk vəsiqəsi Orxon abidələrinin mənsur kitabələri içində mənzum parçaların da olduğunu ilk dəfə akademik F.E.Korş xəbər verdi.⁷⁴

Bilgə kağan bitigin
Yolug tikin bitiqin
Bunca barkag badızın
Özi kağan atısı
Yolug tikin mən ayı
Artığı tort gün türup
Bitidim, badıztım...

"Bilgə kağan" abidəsi, qərbi-cənub tərəfi.

Yeddi hecalı ibtidai bir vəzni havi olan bu parça, şəkildən məhrumdur.⁷⁵ Bu dövrlərdə Orxon sahəsində yaşamış əsərlərdən başqa nümunələr bulunmuş olsaydı, abidələrin diyilişi tarixindən sonra ümum nəzmiyə bərabər yeddi hecalılarda hasil olan dəyişikliyi qolaylıqla təqib etmək olacaqdı.

⁷⁴ Записки восточного отделения императ Русского археологического общества. Т. XII, вып. 2-3, стр. 78, 1899

⁷⁵ Bu xüsusda Azərbaycan mətbuatında mənbə: Əmin Abid. Heca vəzninin tarixi. "Maarif işçisi" məcmuəsi, nömrə 3, 4 və 6, Bakı, 1927.

Abidələrdən sonra əlimizdə olan "Divan-i lüğət ül-turk"dəki mənzumələr arasında da yeddi hecalı bir çox mənzum parçalar vardır.⁷⁶

Kitabın üç cildi içində ayrı-ayrı qitələr və beytlər halında olan bu mənzumələri son vəktlərdə alman müstəşriklərindən professor Karl Brokilman⁷⁷ tədqiq edərək toplamış, mevzu və şəkilsə bir-birinə yaxın və mütəmmim olan qitələri bir-birinə bağlayaraq bütöv mənzumələr halına qoymuşdur. Qayəmiz bunların təsnif və tərtibi olmadığından bu cəhəti nəzərə almayıaraq burada Brokilmanın, mənzumələri adlandırmaq üçün qəbul etdiyi bölmələrinə riayət edəcəgiz. Mənzumələri tədqiq edincə bunlardan Alp Ər Tunqa ilə məchul bir qəhrəman haqqındakı mərsiyələr, Uyğurlarla müharibə, Yabakutlarla müharibəyə aid dastanlar, av mənzumələri, oğru bir yoldaş haqqındakı mənzumə ilə bir bəyzadəyə qəsidə və bunlardan başqa yigirmi iki parça müxtəlif qitələr həp həcanın yeddilisi vəznində və həm də qitə halındadır.

"Divani lüğət üt-turk"dəki bütün mənzum nümünələr göstərir ki, bundan səkkiz yüz qədər il əvvəl, turk nəzmi, qəti olaraq, dörd mısralı qitə halında təmərküz etmişdir. Gərək bunlara və gərəksə ən ibtidai cəmiyyət həyatı yaşayan turk xalqlarındakı əsərləri şəklinə istinad edərək turk nəzminə vahidi kiyasinin qitə olduğu qəbul edilməkdədir.

Bayatı-manının texnikası da bu iddiaı qüvvələndirməkdədir.

Ərəb və əcəm ədəbiyyatının türk ədəbiyyatı üzərində təsirini tədqiq etdikdən sonra müstəşrik Kovalski türk ədəbiyyatının da qarşılıqlı olaraq ərəb və əcəm ədəbiyyatının üzərinə təsir yaptığını və hətta rübai nevinə manıların təsiri olduğunu irəli sürür və deyir ki: "Bu vəktə qədər əcəm ədəbiyyatının orjinal məhsulu sayılan rübainin mənşəyi haqqında qəti bir şey məlum degildir. Bu nev, ədəbiyyatda qəsidə, qəzəl və məsnəvi ilə bərabər doqquzuncu əsrdə birdən birə zühur etmişdir ki, nə ərəb, nə də əcəm

⁷⁶ "Divani lüğəti it türk" 1083-1085 tarixlərində Kaşqarlı Mahmud ibn il Hüseyin tərəfindən yazılmış türkcədən ərəbcəyə bir lüğətdir.

⁷⁷ Ostasiatische Leitschriti. Jahrg. 8, 1920.

ədəbiyyatının əski dövrlərində özünə bənzər bir neyə təsadüf edilməmişdir".

Bundan sonra Kovalski böylə bir sual verir: "Nədən türk dördləməsi ilə əcəm rübaisi arasında qarşılıqlı münasibət bulunmasın? Biz iki uyğun hadisə olaraq əcəm və ərəb ədəbi şəkilləri arasında rübaini, bir də türk xalq mənzuməsi içində dördləməyi biliriz, türk dördləməsinin əcəmininkindən çıxdığına aid söz belə olmaz. Halbuki, rübainin doğuşunda türk təsirinin varlığı haqqında bu mümkündür".⁷⁸

Kovalski bundan sonra manı şəklinin ərəb ədəbiyyatına da təsiri olub olmadığını ehtimalını xatırlayır ki, həqiqətən ərəbiyyat mütəxəssislərini əlaqədar edəcək bir xatırlamadır.

Hər halda manı nevinin Orta Asiya xalqları arasında Altaya qədər geniş bir sahədə "Divan-i lüğət ül-türk"ün yazılışı tarixindən çox əvvəl yaşadığı haqqında Kovalski kibi bizdən çox daha səlahiyyətə bir mütəxəssisin fikri ayrıca diqqət ediləcək bir nöqtədir.

"Divan-i lüğət ül-türk"dəki yeddi hecalı mənzumələrlə imdigə bayatı-manılar arasında quruluş etibailə fərk olması təbiidir. Çünki bu kitabdakı qitələr, müəyyən bir mövzu ilə bağlanan, bir-birinin arxasından gələn və bir-birini itmam edən təcnişsiz sadə qitələrdir. Bu qitələrdə üç ilk mısraları bir-biri arasında dördüncü mısralar, qitələrin dördüncü mısraları arasında qafiyə vardır. Həməən əksərisi bu şəkildə olduğu halda tək-tük qitələrdə xüsusi bir şəkil göstərir. Məsələ, professor Karl Brokelmanın əsərində bulunmayan bu iki qitənin dörd mısrası da qafiyədar olmaqla xüsusi bir şəkil ərz edər.

Altı hecalı qitə:

.....
.....
.....
.....

Yeddi hecalı qitə.

⁷⁸K.An.Lininin yuxarıdakı zikr olunan xülasələri. səh. 157

(Divan-i lüğət üt-türk. birinci cild. səh. 317)

Bu nümunələr kibi "Divan-i lüğətüt-türk"də görülən qitə şəklindəki mənzumələrin, o vəktlər xüsusi bir adla yad edilib haqqında məlumat bulunmadı. Bu kibi tək başına görülən qitələrin başqa mənzumə parçası olduğuna aid ayrıca izahata təsadüf edilmədi. "Divan-i lüğət-üt-türk"də qoşma mənasına gələn koşuk təbirinə təsadüf edilir ki, bu da şeir, kəsidə, rəcəz mənasında göstərilir. Bu xüsusda yalnız "Kutadqu bilik"də kiçik bir qeyd var. Yazılış tarixi etibarilə "Divan-i lüğət üt-türk"lə həmən bir zaman göstərən "Kutadqu bilik" feodal islam cəmiyyətinin icabı olan əruz vəznilə məsnəvi şəklində yazılmışdır⁸⁰. Son zamanlar professor Samoyloviç⁸¹ "Kudatku bilik"də təsadüf edilən əruzli qitələrə, daha o zamanlar məni adı verildiyinə nəzər diqqəti cəlb edir və misal üçün bu parçayı göstərir:

Bu sözqa baka görsə məni bu söz
Eşit işqa tutgil əya könqlü töz
Ər anda əri ol kamuğ niqqa ərk
Bolub kılğu yerdə özin tutsa bərk
Taki ərda yekrak əran ol trur
Min arzu bolub bu özin tid sa tərک.⁸²

İzahı: Bu sözə bakıb görsün bu söz mənidir. Eşit və işə tətbiq et ey düz könüllü. Ər onda ərdir ki, özünü hamı yaxşılığın üstündə hakim bulub mevkeyində özünü bərk duta. Bir də ərlər içində ən yaxşı ər odur ki, bir arzusu olduğu halda özünü uzak duta.

⁷⁹ Heca vəzninin yeddisilə yazıldığı idda edilən bu qitəyi təhlil edərək onun əruz vəzninin failatun failat vəzninə də uyğun olduğunu anladım. "Divani lüğət it türk"iə nəzirlərində əruz olub olmadığı tədqiq ediləcək bir mövzudur.

⁸⁰ "Qudatku bilik" hicri 462 tarixdə Balasaqun əhalisindən Yusif Hacıb adlı bir şair tərəfindən türkcə yazılmış bir əsərdir.

⁸¹ Четверостишия туйуги неваи. «Мусульманский мир» вып. I, стр. 6, 1917.

⁸² P. Rodloff. Das Kudatko bilik. Theil, II, s. 296-297

Manı-bayatının keçmişini işıqlandırmaq üçün bu vəsiqə böyük bir qiyməti havidir. "Kudatku bilik" sahibi məsnəvi tərzində yazdığı əsərində, "bu sözü dinlə, mənidir" dedikdən sonra məniyi, məsnəvi şəklində dəgil, qitə şəklində yazır, sonra təkrar məsnəviyə başlayır. Demək olur ki, daha "Kudatku bilik" zamanında türklər arasında məni adında nəzm şəkli olmuşdur və bu mənilər də yalnız tək qitə halında tənzim edilmişdir.

O vaxtlar türklər arasında məni adının həca vəznilə yazılmış qitələrə də verilib verilmədiyini bu vəsiqədən çıxarmaq (istıxrac etmək) mümkün dəgil. Buna baxılırsa, əruz vəznilə yazılmış qitə məni sayılmaqdadır. Əgər bu ikinci şəkil qəbul edəcək olursak belə, yenə manının əski mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün vəsiqəvi qiymətini itirməz.

Əsrin məhsulu olan "Kudatku bilik" mütakib miladi on iki və on üçüncü əsrlərdə türkcə rübailər yazıldığını son tədqiqat meydana koymuşdur.

Halbuki digər tərəfdən türk ədəbiyyatı tarixi boyunca zamanımıza doğru gəldikcə xalq ədəbiyyatı ilə aristokratik ədəbiyyatı arasında daima qarşılıqlı təsiri olduğunu görürüz. Bu təsir sayəsində olaraq məni kəlməsinin zaman irəlilədikcə mövqə dəyişdirdiyini iddia etmək olur. Əvvəlcə, məni adı əruz vəznində yazılmış qitələrə verilərək ondan da hica vəznində yazılmış qitələrə keçdiyi ehtimalı varid olduğu kibi, bunun əksi də xatirə gəlməkdədir. Hər halda bu xüsusda qəti olaraq bir fikir söyləməyə əlimizdəki vəsiqələr müsəyid olmamaqla bərabər məni kəlməsinin türkcə olmayışı bu təbirin də əruzlə bərabər türk ədəbiyyatına daxil olduğu fikrini hasil etməkdədir, yəni məni adının ilk dəfə əruzlə yazılmış qitələrə verildiyini kəbul etmək lazım gəlir.

Havi olduğu yeddi hecalı mənzum parçalar haqqında yukarıda məlumat verdığımız "Divani lüğət ül-türkdən" sonra bu vəznində bizə qədər gələn əsər hicri altıncı əsrdə ölən Xoca Əhməd Yəsəvinin "Divani hikmət"idir. "Divani hikmət" in bir çox mənzumələri hicanın yeddilisi ilə və qitələrdən mürəkkəb sisilə halında yazılmışdır diqqət edərsək Əhməd Yəsəvinin işlətdiyi yeddilinin şəkli ilə "Divan-i lüğət ül-türk" in havi olduğu yeddilərin

şəkili arasında qüvvətli bir yaxınlıq var. Hər ikisində bəzi durak-təktisiz mısralar istisna edilmək şərtilə yeddi hecalının 3+4 şəklinin havidir. Bunlar da eyni surətlə qitələrin üç ilk mısraları öz aralarında, dördüncü mısraları qitələrin dördüncü mısraları arasında qafiyədədir; ifadə də cinas sənətindən uzak bir tərzdədir.

Yeddi hicalının təkamülünü göstərmək üçün bir neçə qita nəql edirik:

On səkkiz min aləmdə
Heyran bolğan aşıklar
Tapmaq maşuk surağın
Sərsan bolğan aşıklar.

Hər dəm başı ürkülüb
Gözü xalqa tirmülüb
Hu-hu tiyüv çörgülüb
Giryan bolğan aşıklar.

Küyüb yanıb kül bolğan
Əşkdə bülbül bolğan
Kişi görsə kul bolğan
Mərdan bolğan aşıkar.

Demək olur ki, "Divani lügət üt-türk"ə təkəddüm edən zamanlardan Əhməd Yəsəvinin yaşadığı dövrə qədər hecanın yeddilisi, şəklən böyük bir xüsusiyyət göstərməmişdir. Fəqət burada bir cəhət nəzəri-diqqəti cəlb etməkdədir. Məlum olduğu üzrə Əhməd Yəsəvi bütün divanını hica vəznilə yazmışdır. Bununla da məqsədi Köprülüzadənin dediyi üzrə, heç şübhəsiz islam feodalizminin tələqqilərini geniş xalq kütləsi arasında nəşr etmək olmuşdur və bunun üçün xalq zevkinin malı olan heca vəznini qəbul etmişdir. O halda deyilə bilər ki, Əhməd Yəsəvi zamanında Orta Asiya türkləri heca vəznilə bir çox xalq mənzumələrinə malik olmuşdur. Hələ bu xalq mənzumələri içində yeddi hecalı çox modada olmuş olacaq ki, mühitin ədəbi təsiri altında Əhməd Yəsəvi də yeddili vəzninə çox əhəmiyyət vermişdir. Şübhəsiz, bu günkü bayatı – mani zaman keç-

dikcə lisanı karakterini yeniləşdirdiyindən onların bu dövrdən kalmə kısımları olub-olmadığı haqqında bir fikir söylənməyəcəkdir.

Əhməd Yəsəvidən zamanımıza və məmləkətimizə doğru gəlincə manilərlə əlaqədar olan ədəbi bir hadisəyə rast gəlirik. O da Azərbaycan ədəbiyyatında tuyuğ nevinin zühurudur. İstər rus, istər Avropa türkoloqlarınca bu vaxta qədər rəd ediləmiyən Köp-rülüzadənin nəzəriyyəsinə görə tuyuq nevi cənubi Xəzər sahillərində yaşayan müstəşrik Klieman Novarca müsəlman pəhləvisi ləhcəsilə⁸³ konuşan bir kısım farsların Oraməni ilə mani nevinin birləşməsindən hasil olmuşdur.⁸⁴ Bu amilə görə mani nevi özünü bilxassə tuyuqun təcnis kısmında göstərməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərə görə Moğol istilasından əvvəl, yəni miladi on üçüncü əsrə təkəddüm edən zamanlarda manilərdə cinas sənəti özünü göstərməyə başlamışdır. Bu zamanlarda maninin digər türk və tatar xalqlarında nə cür təkamül şəkli göstərdiklərini və nə kibi aldarla yad edildiklərini göstərən vəsiqələrə hənuz təsadüf etmədik.

Yalnız bildigimiz bir şey var: hicri (630) tarixində şimal türklərinə mənsub olduğu zənn edilən Əli adlı bir şair tərəfindən "Yusif və Züleyxa" qissəsi də on iki hica ilə yazılmasına rəğməni bu da dörtlənə şəklindədir.⁸⁵

Ümumiyyətlə, demək olur ki, hicrətin ilk əsrlərində Türk xalqları mənzum ədəbiyyatında dörtlənələr, yeganə nəzm şəkli olaraq inkişaf etmişdir. Bu tərzdə mənzumələr zaman-zaman qərbə axıb gedən türk qəbilələri tərəfindən Şərqi Asyadan Mavərayı Xəzər sahələrinə və şimal məmləkətlərinə nəql edildiyi kibi Şərqi Asyayı əski Bizans hökumətinə bağlayan ticarət yolunu təkib ilə Şimali İran, Azərbaycan, əski Ermənistan topraklarına axan Oğuz boyları vasitəsilə də bizim ölkələrə gətirilmişdir.

⁸³ "Journal Asiatique" t.16, p. 372, Paris, 1910

⁸⁴ tuyuq şəkli "Yeni məcmuə", nömrə 79, İstanbul, 1923.

⁸⁵ Zeit schrift der Deutschen Morgenländischen.Geselləchaft, 1889.

III

Başka türk və tatar xalqlarının "mani"ları içində Bayatının xüsusiyyəti

Tadeuş Kovalski "Türk xalq nəzm şəkilləri haqqında tətəbbö-lər" adlı qiymətli əsərində Turfan türkləri ədəbiyyatını tədqiq edər-kən bunlarda qitələrin iki, yaxud üç mısralardan ibarət olduğunu qeyd etməklə bərabər mənzum əsərlər arasında bilxassə yeddi hicalı dörtləmələrin daha çox inkişaf etdiyini qeyd edir⁸⁶. Onun göstərdiyi misallarla verdiyi izahatdan anlaşıldığına görə Turfan dörtləmələri ilə bayatı arasında texnika etibarilə xeyli fərk vardır:

U Kocada sən bolsan
Bu hocada man bolai.
Anar güli san bolsan
Yupurmaki man bolai.

Görüldüğü kibi, mevzu etibarilə bizim bayatılara yaxın olmasına rəğmən qafiyəcə fərqlidir: vəzn mani vəzni olmaqla bərabər qafiyə şəkli 1 + 3 və 2 + 4-dür. Şəkilcə adətə məsnəvi tərzini göstərən dörtləmələr də vardır ki, bunlarda rədif onların qafiyələrinin qitəvi şəklə koymuşdur:

Alma xənni elip bar
Yəcinkunha selip bar.
Alma xandak kaidə bar
Bir diyeninə paida bar.

Ümumiyyətlə, müstəşriqin verdiyi izahata görə: Turfan dörtləmələri şəkilcə bu xüsusiyyətləri göstərir:

1. Məsnəvi şəklində qafiyəli dörtləmələr
2. Üç ilk mısraları qafiyəli, dördüncü sərbəst
3. İkinci və dördüncü mısralar qafiyəli, birinci və üçüncü mısralar sərbəst. Bu çox təmim etmiş şəkildəndir.

4. Birinci, ikinci və dördüncü qafiyəli, üçüncü sərbəst. Bu şəkilin də çox inkişaf etdiyini Kovalski söyləyir. Bayatının quru-luşuna çox bənzəyən bu şəkilin müqayisə üçün yeddi hica ilə ya-

⁸⁶ Səhifə 123

zılmış nümunəsi əldə ediləmədi. Hər halda mani-bayatının imdiki şəklini təkamül etmiş bir şəkil olaraq kəbul edərsək, yuxarıda sayılan şəkillərin, maninin ibtidai şəkillərindən ibarət olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Bu xüsusda, "Divani lüğət ül-türk"dəki nümunələr də yardım etməkdədir.

Altaylıların mənzum əsərlərində də ən çox yeddi və səkkiz hicalı qitələrin əsas olduğunu yenə Kovalski qeyd etməkdədir ki, məşhur Altay xalq dəstanı "Murat-Pi" də yeddi hica ilə yazılmışdır. Bu müdəkikin əsərində görülən nümunələr Altay dörtləmələrinin quruluşca Turfan məhsullarına daha yaxın olduğunu göstərir.

Tübalardun kurlarun
Tomül ayak cuhain.
Tomül ayak mal tapsdan
Tüsman paiha sadain.

Yalnız bir fikr vermək üçün kısa bir nümunəyi kafi gördüyümüz Altay dörtləmələrini dərinədən tədqiq edən Kovalski yeddi hicalı dörtləmələrdə səkkiz şəkil bulunduğunu qeyd edir ki, qafiyələrində görülən fərqlər-bayatıları da əlaqədar etdigindən – burada xülasə edildi.

1. 2 + 4. Birlə üçüncü mısralar sərbəst
2. 1 + 3 və 2 + 4.
3. 1 + 2 + 4, üçüncü mısra sərbəst
4. Dörd mısrası da eyni qafiyədədir.
5. 1 + 3. İkinci və dördüncü mısralar sərbəst.
6. 1 + 4. İkinci və üçüncü sərbəst.
7. 1 + 2. Üçüncü və dördüncü mısralar sərbəst.
8. 1 + 4 və 2 + 3.

Turfan və Altay sahəsindən qərbə doğru gəldikcə gərək şimal xalqlarından, gərəksə Türkiстан və Anadoluda olan dörtləmələr, Azərbaycan bayatılarına daha yaxın bir quruluş göstərməkdədir. Özbək xalq ədəbiyyatında əşulə, yaxud əşulə adını taşıyan və yeddi hicalı vəznində olan dörtləmələr bizim bayatıların hamanı eynidir.

Arıq tola su akar
Su tekidə qum axar.
Sevgənin taşlab getsə
Məngə gülüb kim baxar.

At minsən həm oynaymən
Minməsəm həm oynayməm
Sevüb alğan yarımğa
Min baxsam həm toymaymən.

Bağın bolsa kura kıl
Oğlun bolsa molla kıl
Mollaliğə gönməsə
Sətənlərgə cörə kıl.

Şimali Tatar xalq ədəbiyyatında da mani-bayatı şəklində dördləmələr çox inkişaf etmiş bir haldadır. Akademik İqnats Kunoş bunlardan bəhs edərkən deyir ki: "...Tatar beytlərinin türk beytlərinə pək müşabəhti vardır. Ən ziyadəsi dörd sətirlik olub hər söylədiqləri beytin bir ruhu vardır"⁸⁷. Kazan və Edil boyu tatarları arasında bu dördləmələrə cır adı verilir. Bayatılarla müqayisə məqsədilə aldığımız bu bir neçə nümunə Kazan tatarlarına aiddir:

Altın baldak al kaşlı
Gümüş baldak, gül kaşlı
Cilama çi ciyisan
Olmi sini kim taşlı.

Alda bolur çağı biz
Güldə bolur çağı biz
Biz cırlamıya kim cırlasın
Biznin şundi çağı biz.

Altın baldak, incu kaş
Giyəsin bolsa sandık aş
Sipnin giyük bolsa bolur
Sahralarda sandugac.

Qafiyəcə quruluş etibarilə bayatının eyni olan bu şəkillərdən başqa tərzlərdə də təsadüf edilir. 3 və 4-cü mısraların qafiyəli, birinci və ikinci mısraların sərbəst olduğunu göstərən nümunə:

⁸⁷ Kunoş. Türk xalq ədəbiyyatı. Səh. 166, İstanbul təbi, 1925.

Uramlardan uzğan çakda
Nigə bizgə kirmədin
Qarşı çıxıb alır idim
Sin ignin bilmədin.

Kazan cırlarının bu kibi xüsusiyyət göstərməsinə rəğmən ən çox təsadüf edilən nevləri bayatı şəklindəki qafiyə tərzidir.

Şimal xalqlarından Mişer ədəbiyyatında mani şəkli vardır ki, bunlara məhəlli təbiri ilə çun deyilir.

İki yolun arası
Biz qayandan barası
Bara tura ismətişda
Tuğan ilin qalası.

Alma çibar atmını
Alma çığa sandınmı?
Qara qaşın qarlaşçım
Səfər yörük qayatdınmı?

Mişerlərin çunlarında şəkilcə xüsusiyyət göstərən nevilər də vardır; o cümlədən aşağıda göstərilən nümunə yuxarıdakı misal-lardan ayrılır:

Batır atımın tağası
Bakır bolmi nə bolsun
Çitdə yürğən yalğız başım
Qərib bolmi nə bolsun.

Kırım xalq ədəbiyyatında cıng adı altında yad edilən dörd-
ləmələr texnikaca bizim bayatı-maninin haman-haman eynidir:

Ata minərsin, ata
Gəl oynata, oynata
Axıs sənin babannı
Yapacarım zarin xayin - ata.

Raxı irtum tabaxdan
Elva yedim tabaxtan
Nə xayırlı günümüş
Yarım gördüm sabaxtan.

Kırım cırlarında bəzən qafiyənin yeri dəyişir. Bunlar içində yalnız 2 və 4-cü mısralar arasında qafiyədar olan nevlər də vardır.

Mani şəkli qərb-şimali sahəsində də özünə geniş bir mevkə bulmaqdadır. Bessarabiyada şakin Qaqauzların⁸⁸ xalq ədəbiyyatında mani böyük bir mevkəyə malikdir. Qaqauz manilərində diqqətə layik olan bir cəhət var ki, o da onların bir çoxunun bizim bayatıların eyni olmasıdır. Bizdə işlənən bayatıların bir çoxu onlarda da vardır və mani adını daşımaqdadır. Radloffun göstərdiyi nümunələrdən buraya yalnız bir neçəsini nəql edirik:

Tüfəngim atılmayı
Bahalı satılmayı.
Bu uzun gecələrdə
Yalnız yatılmayı.

Gögdə yıldız əllidir.
Əllisi də bəllidir.
Səvişən qızların
Tomballarından bəllidir.⁸⁹

Kala böyür saz olur
Saz açılıb yaz olur
Bən yarım gül deməm
Gülün ömrü az olur.⁹⁰

⁸⁸ Qaqauzların mənşəi haqqında tədqiqat yapan Radloff izahatını bu sətirlərlə xülasə edir: “Гагаузы потомки тюрков или узов(Огузов) кочевавших когда-то в южно-русских степях», Образцы народной литературы тюркских племен, час. X, стр.XIX, С.Петербург, 1904 г.

⁸⁹ Bu bayatının Azərbaycanadakı şəkli:

Göydə yıldız əllidi,
Əllisi də bəllidi.

Yeddi igit içində,
Mənim yarım bəllidi.

⁹⁰ Bu bayatının Azərbaycanadakı şəkli:

Mən aşıqəm yaz olur,
Bülbül gülə saz olur.
Sənə gülüm demərəm,
Gülün ömrü az olur.

Qaqauzların mani şəkillərində qafiyə, göstərilən nümunələrdə olduğu kimi müəyyən bir tərz göstərməz. Radloffun nəql etdiyi nümunələrin də birinci ilə üçüncü, ikinci ilə dördüncü mısralar qafiyədar olan şəkilləri də vardır.

Akademik İqnats Kunoşun nəşr etdiyi risalələrlə Anadolu türklərinin vake olan nəşriyyatları da mani nevinin Rumeli və Anadolu xalq ədəbiyyatının çox bol məhsullarından olduğunu göstərir. Bu sahələrdə bu nev yalnız mani adı altında yad edilir. Bunlar texnikaca Azərbaycanın cinas saz bayatılarından fərqli olmaqla bərabər Qaqauz manilərində daha yaxındırlar. Kunoş məcmuəsinə bunlardan 400 dənə toplaya bilmişdir. Buraya aldığımız nümunələr bu məcmuədəndir:

Bu gün pazar ertəsi
Yandı yürək ortası
Əyil bir kez öpəyim
Ayrılıqdır ötəsi.

Qarşıda tikili daş
Cift gəzər iki qardaş
Böyüyü almaz tiraş
Kiçigi pırlanta taş.

Dəniz içində sarayım
Səni kimə sorayım
Sənsiz keçən ömrümü
Bən ömrümü sayayım?

Əlin əlimdə dəgil
Kılınc belimdə dəgil
Yara getmək istərəm
Höküm əlimdə dəgil.⁹¹

Azərbaycan bayatılarının texniki xüsusiyyətini göstərmək üçün yuxarıda göstərdiyim materialları araşdırmaq məqsədilə türk

⁹¹ Kunoşun məcmuəsilə Sədəddin Nuzhət və Məhəmməd Fəridin “Konya vilayəti xalkiyyat və hərsiyyatı”, Konya, 1926.

və tatar ədəbiyyatını tədqiq etdiyim zaman bayatı-mani nevinin bu gün ingilis imperializminin pəncəsində əzilən İrak və Əlcəzirə türkləri arasında da çox məruf olduğuna aid material buldum.

İrak türkləri xalq ədəbiyyatında bayatı-maninin nə qədər çox olduğunu oralara səyahət edən Həşim Nahid adlı bir mühərrir bu sətrlərlə izah edir:

"...Saz şairlərinin tərənnüm etdiyi bu şeirlər, həmən ümumiyyətlə ikişər (beyt), yəni dördər mısradan ibarətdir. Bunlar o qədər məbzuldur (boldur) ki, əgər toplatdırılıb bir araya gətirilsələr cildlər təşkil edər"⁹². Yəni bu mühərririn izahına görə mani İrakda türkü adı ilə adlanmaqdadır. Bu zətin göstərdiyi mani nümunələri, Azərbaycan bayatılarının bütün xarakterilə orada yaşadığını göstərir. Gərək qafiyələrdə tənəis sənətinin bulunması, gərəksə bayatının başlanması şəkli tamamilə bizim bayatların eynidir.

Məlum olduğu üzrə Azərbaycan bayatılarının birinci mısrasının başında ümumiyyətlə bəzi nidalı kəlmələr, işarətli kəlmələr təkrar edilir ki, bunların qiyməti vəznin ölçüsünə daxildir. "Əzizim ey", "Mən aşik" kibi kəlmələr o cümlədəndir. İrak, türkü-bayatılarında da birinci mısra bu kibi oyandırma işarətləri üçün yarım bir şəkil göstərir.⁹³ Hər nə qədər Həşim Nahid bu tətəbbönaməni işlərkən istifadə etdiyi məqaləsində bu yarım mısra haqqında izahat verməyirsə də, yəni eyni mühərririn İstanbulda təhsildə ikən oxuduğum bir yazısında bu yarım mısranın bəzən nidalı bir kəlmə ilə, bəzən də türküyü söyləyənin adını işlətməklə tamamladığı haqqında məlumat verdigini xatırlayıram. Tamamilə Azərbaycan türkcəsinə havi olan aşağıdakı nümunələr İrak bayatılarındandır:

Su səni.....

Su gögərtmiş susəni.

Keçmə namərd körpüsündən

Qoy götürsün su səni⁹⁴.

⁹² Həşim Nahid. İraq türkləri, "Türk yurdu" məcmuəsi, səh. 85, Ankara, 1339.

⁹³ Radloffın Türk xalq ədəbiyyatına aid küllüyatının həsr etdiyi "Osmanlı amniləri arasında", cild 8, on iki dənəsinin misraları bu şəkildədir.

⁹⁴ Azərbaycanda bunun əşi vardır.

Daldasına
Gün vurmuş daldasına.
Namərd aslan olursa
Sığınma daldasına.

Namərdə mərd
Kim deyər namərdə mərd?!
Onda qiyamət qopar,
Baş əyər namərdə mərd.

Gecəylə gündüz kimin,
Mum yanar yıldız kimin.
Hər yadıma düşdükcə,
Mən ərirəm duz kimin.

Dağlar - dağımdır mənim,
Qəm ortağımdır mənim.
Dindirmə kan ağlaram,
Yaman çağımdır mənim⁹⁵.

Kumuq türkçəsilə Dağıstan əhalisi arasında da mani nevi inkişaf etmiş haldadır. Bunlar ümumi kuruluşca Azərbaycan bayatılarına çox yaxın bir şəkil göstərməkdədirlər:

Barbar gəltir, bar gəltir,
Bazarda satar əltir.
Qaşın bulan gözünü,
Arası çətir-çətir.

At mindim alaşasın,
O gör yekdim qaşqasın.
Alsam səni alırman,
Alman səndən başqasın.

Tar tırfırıq tar sokmaq,
Tartajım biləgindən.

⁹⁵ Bu bayatı eynilə azərbaycanda vardır.

Tamurlanğan terəksən,
Tapmadın yürəgimdən.

Qapqara qara yaşman,
Qaralığım yaşırman.
Sən mağa gəlməsən də,
Sağa gəlib baş vurman.⁹⁶

Azərbaycan bayatılarının bütün türk və tatar xalq maniləri içində göstərdiyi xüsusiyyətləri bu surətlə xülasə etmək olar:

1. Bir dəfə qitələrdəki birinci mısralar oyandırıcı, daha doğrusu nəzər-diqqəti cəlb edəcək bir mahiyyətdədir. Əksər bayatıların əzizim, əzziyəm, əzizim, əziziyəm, əzizim ey, əziziyəm ey, aşıkam, mən aşık, mən aşığam, eyləmi... kibi kəlmələrlə başlaması yalnız Azərbaycan türkçəsi ilə danışan Şimali və Cənubi Azərbaycanla İrak və civarında oturan türklərin xalq ədəbiyyatına məxsus bir şəkildir.

Azərbaycanlılar arasında yaşamış ən əski nağıllardan ibarət olan "Qorqud ata" mənəbəkələrinin (leqənda) cümləsi "xanım hey..." xitabı ilə başlar. Xitab və oyandırma kəlmələri və nidaları bilxassə uzadılaraq söylənilir. Bu daha ziyadə dinləyicilərin diqqətini söyləyiciyə toplamaq üçün olacaqdır. Hətta xitabi mahiyyətdə olmayan kəlmələr oyandırma mahiyyətində olan bir şeydir. "Əsli və Kərəm" mənqəbəsindəki "Aldı Kərəm, bakalım nə dedi", təkrarlamaları da eyni mahiyyətdədir. Necə ki Anadolu xalq manilərində bu kibi xitab və oyandırma parçaları olmamasına rəğmən, mani bəstə ilə söylənilərkən ona da ayrıca bir oyandırma parçası ilavə olunur. "Konya vilayəti xalqiyyatı və hərsiyyatı" adı altında bir külliyyat nəşr edən müəllim Sədəddin Nuzhət ilə Məhəmməd Fərid Konyada manilər söylənirəkən tam ölçüdə olan birinci mısranın başına bir də bir gəl aman kəlmələrinin ilavə edildiyini və bunların uzadılaraq söynəlidigini qeyd edirlər.⁹⁷

⁹⁶ Dağıstan Kumuk mani nümunələri tələbəmdən, Qusarlı Əzəmətzadə Mustafa yolda tərəfindən verilmişdir.

⁹⁷ Səhifə 152

Azərbaycan bayatılarının oyandırma kəlmələri ilə başlayan şərqiləri də vardır. Bunlar yuxarıda yad edilən digər türk şöbələrindəki manilərdən başlama etibarilə fərqsizdir.

2. Azərbaycan bayatılarında xüsusi bir tərzdə qafiyələr də görülür. Bir çox bayatıların qafiyələri sadə və tam bir şəkildədir. Rədifli olanlar da çoxdur. O biri türk şöbələrindəki mani şəkili kimi bunlardan başqa bir də qafiyələri səscə bir-birinə bənzəyən nevlərə də təsadüf edilir. Bunlar da qafiyə yarım sayılır; məsələn:

Ocağa qazan asdım,
Ay mənim əziz dostum,
Hər nə dedin sən dedin,
Mən nə dedim, sən küsdün?

Yaxud:

Yayıldığın ucu yaşıl,
Dindirmə dilim çadır.
Sabah bayram günüdür,
Qolun boynumdan aşır.

Və yaxud:

Gedən qara çuxalı,
Getmə qara çuxalı.
Əylən qonağım ol,
Sabah belə çıxarım.

Bu şəkillər türk nəzmində qafiyənin ən əski tipidir. Halbuki bayatıların bir də qafiyəcə təcnis-omonim sənətinin havi olan nevi vardır ki, bu şəkil başqa türk manilərində yoxdur. Azərbaycan kibi Cənubi Azərbaycan, İrakda yaşayan bayatılarda da bu nevin cinaslı bayatılara çox təsadüf edilir. Təcnislər əksəriyyətlə ləfzi-cinas halında olur.

Azərbaycan bayatılarında cinaslamaların meydana çıxara bildiyi şəkilləri bunlardır:

1. Qafiyə olaraq alınan kəlmə, müəyyən məful halında ikiye ayrılmaqla yapılan cinas şəkilli:

Əzizim Ordubada,
Salmasdan Ordubada.

Sərkərdə qoçak olsa,
Heç verməz ordu bada.

2. İki kəlmənin yan-yanə gəlməsi ilə hasil olan tələffüz şəklinə, bir kəlməyi sərfin bir halına salmaqla uyğunlaşdıraraq meydana çıxan cinas şəkli:

Əziziyəm salmasa da,
Yol gedər Salmasa da.
Xəlvət ağlar gözlərim,
Aləmə salma sada.

3. Başlı-başına ayrı tələffüz qiymətlərində olan dörd kəlmənin ikişər-ikişər birləşməsindən hasil olan bir tələffüzlü cinas şəkli:

Əzizim kəsad olmaz,
Mərd əli kəsad olmaz.
Yüz namərdin çörəyin,
Doğrasan kasa dolmaz.

4. Rədifli cinas şəkli:

Mən aşiq, odu keşdi,
Qalyanın odu keşdi.
Gözün kor olsun avçı,
Ceyranlar odu, keşdi.

5. Tələffüzcə bir-birinin eyni olan kəlmələrdən yapılmış cinas şəkli:

Əziziyəm, Karabağı,
Cəncənin Karabağı.
Bir cüt tərlandı getdi,
Boynumda karabağı.

6. Müəyyən bir məfhul halında olan isimlə, bir feildən yapılmış cinas şəkli:

Əziziyəm salma-sa,
Bu yol gedər Salmasa.
Bəndə-bəndəyə neylər,
Allah gözdən salmasa.

7. İki kəlmə ilə üç kəlmənin qarşı qarşıya gəlməsilə hasil olan cinas şəkli:

Yol düşdü, kamal, yeri,
Rəfikdən kam al, yeri.
Kamal sərf eylə aşık,
Düşdükcə kam al, yeri.

8. Bayatı qafiyəli olduğu rədifli cinas şəkli:

Üzündə xal kimindi?
Getdigim yol kimindi?
Ləblərin sal ağzıma,
Dəhanın bal kimindi.

9. Həm qafiyə və həm də rədifdə cinas şəkli:

Əzziyəm yarım gilə,
Yeməgə yarım gilə.
Baş ayağa minnət eylər,
Getməgə yarım gilə.

Radloff türk xalq ədəbiyyatına aid böyük küllüyatın Osmanlı ləhcəsinə aid olan cildində İqnat Kunoşdan nəqlən göstərdigi yüzlərcə maniləri⁹⁸ iki kısıma ayırmışdır: mani sərlöhəsi altında 302 dənə ələlədə mani qeyd edilmişdir. İkinci kısımda 229 dənə kiçik mənzum parçalar cinaslı manilər sərlöhəsi ilə göstərilmişdir. Bu kısımda göstərilən manilər istər qafiyəcə, istərsə mısraların ədədicə bizim cinaslı manilərdən çox fərqlidir. Bu parçalar: dörd mısradan - səkkiz mısrayə qədər böyüklükdə mənzuməciklərdən ibarətdir. Bir çoxlarının qafiyələrində cinas olmadığı halda yanlış olaraq cinaslı sayılmışdır.⁹⁹ Bizim bayatılarla qarşılaşdırmaq kolay olmaq üçün buraya ən xarakteristik bir-iki nümunə aldığımızı:

Abalar,
Kısa-kısa abalar.
Sən bənimsən, bən sənin
El nafilə çabalar.

⁹⁸ Образцы народной литературы тюркских племен, част. VIII, стр.436-535, С.Петербург, 1904 г.

⁹⁹ Baxınız: eyni məxəzdə 2,3,8 və digər parçalar.

Bu qitəyi Radloff cinaslı olaraq göstərir; halbuki bunda cinas yoxdur. Aşağıdakı nümunələr cinaslıdır, fəkət şəkli bir xüsusiyyət havidir:

Adana,
Ahabab ilə ye, iç, əylən,
Duşmana mal adama.
Canımı kurban edəyim,
Asilzadə adama.

Altı mısralıya nümunə:

Ara bana,
Keç gönül arabana,
Yoruldu, yolda qaldım,
Binəyim arabana;
Əsmərdən aldım arzum
Bir bəyaz ara bana.
Səkkiz mısralıya nümunə:
Dağıdır,
Sular çaylar, dağıdır.
Çıxdım bir dağ başına,
Sordum bu nə dağıdır?
Dedim: şü də nə dağı?
Dedi: Fərhad dağıdır!
Alsam yarı qarşıma.
Bəlki qəmim dağıdır.

Bu misallardan açıqcasına anlaşılır ki, Radloffun Kunoşun yalnız təsiratına qapılarak cinaslı manilər deyə göstərdiyi tamamilə başqa mahiyyət də mənzumcılardır. Mani deyə göstərilən beş yüzə qədər mənzum parça arasında yalnız on bir dənəsi quruluşca İrak bayatılarını (sadələrini) xatırladır.

3. Azərbaycan bayatılarının göstərdiyi xüsusiyyətlərdən biri də mısraların göstərdiyi bölmə şəklidir. Tadueş Kovalski əsərində maninin vəzn və ahənginə aid verdiyi məlumatda mani nevinin vəznində üç tip bulur:

- a) yeddi hicalı mısrası 4 + 3 durğulu olanlar.
- b) mısraları 3 + 4 durğulu olanlar.

c) mısrası $2 + (3 + 2)$ və $2 + 5$ durğulu olanlar.

Halbuki Kovalskinin çıxardığı nəticə bəncə çox əksikdir. Tədqiq əsasında Azərbaycan bayatılarının vəzn etibarilə on dörd şəkil göstərdiyini meydana çıxara bildim ki, Kovalskinin çıxardığı nəticəyə görə çox böyük bir yekun tutur.

Bunu da əvvəlcədən qeyd edəlim ki, qafiyəli havi olan birinci, ikinci və dördüncü mısralar eyni müəyyən bölmələrə malik olduğu halda, üçüncü mısra daima xüsusi bölmələr göstərir. Bu cəhət də aşağıda ayrı olaraq tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan bayatılarında əldə edə bildiyim vəzn xüsusiyyətlərindəki bölmələr bunlardır:

1. Mısraları $3 + 2 + 2$ şəklində olan bayatılar.

Sağalah + qardan + doymaz,
Xəstələr + nardan + doymaz.
Bənim xumarlı gözlərim,
Baxdıkcə + yardan + doymaz.

2. Mısraları $3 + 4$ şəklində olan bayatılar:

Zülfünü + daramısan,
Yumusan + daramısan.
Çox da göğçək degilsən,
Gönlümə + yaramısan.

3. Mısraları $4 + 3$ şəklində olan bayatılar:

Kalyanından + çəkmərəm,
Doldurmaram + çəkmərəm.
Bir əlim gəncin üstə,
Şahmar vursa + çəkmərəm.

4. Mısraları $3 + 1 + 2 + 1$ şəklində olan bayatılar:

Əzizim + vay + mənim + çün,
Dəryalar + say + mənim + çün.
Mən ölsəm sənə qurban,
Sən ölsən + vay + mənim + çün.

5. Mısraları $3 + 3 + 1$ şəklində olan bayatılar:

Getmərim + ləzgiyə + mən,

Baxmaram + özgəyə + mən.
Yar mənim öz yarımdır,
Vermərəm + özgəyə + mən.

6. Mısraları 3 + 2 + 2 şəklində olan bayatılar:
Mollanın + azan + yeri,
Məscidi + azan + yeri.
Dilim ilə yalaram,
Ayağın + gəzən + yeri.
7. Mısraları 2 + 2 + 2 + 1 şəklində olan bayatılar:
Əldə + qəlyan + kibi + gəz,
Çöldə + tərən + kibi + gəz.
Analığı unutgilən,
Özün + ceyran + kibi + gəz.
8. Mısraları 3 + 1 + 3 şəklində olan bayatılar:
Əzizim + nar + şirindir,
Həyvadan + nar + şirindir.
Qohum-qardaş bir yana,
Hamıdan + yar + şirindir.
9. Mısraları 2 + 2 + 1 + 2 şəklində olan bayatılar.
Maşın + gəlir + boş + gəlir,
İçi + dolu + quş + gəlir.
Oğlanın dolu dəsmalı,
Yarına + necə + xoş + gəlir.
10. Mısraları 1 + 2 + 2 + 2 şəklində olan bayatılar:
Mən + aşık + yaman + olur,
Ay + gəlir + orman + olur.
Sındırma yar gönlünü,
Yar + ahı + yaman + olur.
11. Mısraları "2 + 3 + 2" şəklində olan bayatılar.
Aşiq + qaralar + məni,
Xalın + qaraldar + məni.
Yatmışdım xəyalınla,

Basdı + qaralar + məni.

12. Mısraları 1 + 3 + 3 şəklində olan bayatılar:

Yük + üstündə + yumurta,

Ay + qız məni + unutm.

Ay qız məni unutsan,

Göz + yaşını + kurutm.

13. Mısraları 4 + 2 + 1 şəklində olan bayatılar:

Əzizinəm + qara + mən,

Oxumuşam + qara + mən.

Yar üzünə bəxmaqdan,

Oldum üzü + qara + mən.

14. Mısraları 2 + 2 + 3 şəklində olan bayatılar:

Könlüm + quşu + dondadı,

Üçüb + qona + qondadı.

Ay yalnız yatan oğlan,

Mənim + gözüm + səndədi.

Azərbaycan bayatılarında üçüncü mısranın göstərdiyi xüsusiyyətlər:

Bayatıları quruluşundakı xüsusiyyətləri yuxarıda təfəsililə izah edərkən dörd mısra içində bir, iki və dördüncü mısralar bölmələri ilə bir-birinin eynini göstərdiyi halda, üçüncü mısranın bu mısralardakı bölmə şəkillərindən uzak kaldığını gördük.

Tədqiqimiz təmən olmaq üçün bayatılardakı üçüncü mısraların xüsusiyyətlərini də meydana çıxarmaq lazımdır. Bu tədqiqi material üzərində təkib edə bilmək üçün misalları yenə yukarıdakı bayatılardan üçüncü mısralarından seçdik. O biri misallar da kitabımızın içindəki materiallardadır.

1. 2 + 2 + 2 = mənim + xumar + gözlüm

2. 1 + 2 + 2 + 2 = mən + ölsəm + sənə + qurban

3. 1 + 2 + 1 + 3 = yar + mənim + öz + yarımdır

4. 2 + 2 + 1 + 2 = qohum + qardaş + bir + yana.

5. 3 + 1 + 3 = sındırma + yar + qəlbini

6. 3 + 4 = yatmışdım + xəyalınla

7. 1 + 1 + 2 + 3 = ay + qız + məni + unutsan.

8. $1 + 3 + 3 = \text{yar} + \text{üzünə} + \text{baxmaqdan}$
9. $1 + 3 + 2 + 1 = \text{can} + \text{verirsə} + \text{qıza} + \text{ver}$
10. $1 + 2 + 4 = \text{mən} + \text{səndən} + \text{ayrılmaram}$
11. $2 + 1 + 2 + 2 = \text{bülbül} + \text{tək} + \text{ağlar} + \text{aşığı}$
12. $2 + 3 + 2 = \text{çixım} + \text{sinənin} + \text{üstə}$
13. $3 + 1 + 2 + 1 = \text{üzündə} + \text{bir} + \text{busə} + \text{ver}$
14. $1 + 1 + 2 + 1 + 2 = \text{bu} + \text{qız} + \text{bizə} + \text{yar} + \text{olmaz}$
15. $1 + 3 + 1 + 2 = \text{dul} + \text{arvatdım} + \text{ər} + \text{dudum}$
16. $3 + 2 + 2 = \text{otağı} + \text{xəlvət} + \text{eylə}$
17. $1 + 1 + 2 + 2 = \text{gəl} + \text{bir} + \text{qol} + \text{boyun} + \text{olaq}$
18. $2 + 1 + 1 + 3 = \text{çox da} + \text{qaş} + \text{göz} + \text{eləmə.}$
19. $1 + 1 + 2 + 2 + 1 = \text{hər} + \text{nə} + \text{desən} + \text{qıza} + \text{de}$
20. $4 + 3 = \text{dadanmamış} + \text{kəkliyim}$
21. $3 + 1 + 1 + 2 = \text{dəryada} + \text{bir} + \text{gül} + \text{bitib}$

Üçüncü mısranın göstərdiyi xüsusiyyətin ədədcə çox olmasına səbəb heç bir mısra bölgüsünə tabe olmadan təkbaşına sərbəst olmasıdır. Bölgülərin çoxu o biri üç mısranın bölmələrinin eynidir. Bu eyniyyət heç bir zaman müəyyən bölgülü bayatılarda görünməyir. Yəni üçüncü mısra bayatılarda heç bir ümumi şəkllə tabe dəgildir.

Üçüncü mısranın başqa bir xüsusiyyəti də kəmiyyətcə kısa və uzun olmasıdır. Bəzi bayatılarda üçüncü mısra ümumi vəzndən azalır.

Bu azlıq altı hecadan aşağı enməz. Bəzi bayatılarda da üçüncü mısra vəzndən ümumi uzun olur. Səkkiz hecalı olanlar çoxdur.

Üçüncü mısrasını altı hecalı olanlara misal:

Yarım çıxdı qabaqdan,
Şəvki gəldi damaqdan.
Bir öpüş ver alım,
Dildən, dişdən, dodaqdan.

Üçüncü mısra səkkiz hecalı olanlara misal:

Əzizim sərpa çalar,
Av uzun sərpa çalar.
Niqab götürüldü üzündən.
Görüldü sərparçalar.

Üçüncü mısrası altı hecalı olanlara daha az təsadüf edilir. Üçüncü mısrası uzun olanlar ona nisbətə daha çoxdur. Belə olmasına səbəb üçüncü və dördüncü mısralarda toplanan ana fikrin əsas məksədin kütləvi bir surətdə təsir yapmasıdır. Bunda bayatının musikasının də təsiri olmaq ehtimalı var. Dəstənin sona doğru coşğun şəkil alması güftəyə təsir yapır.

4. Azərbaycan bayatılarında dördüncü mısraların xüsusiyyəti:

Ümumiyyətlə dördüncü mısralar vəzncə yeddili olduğu halda bəzən bunlarda bir vəzn taşkınlığına təsadüf edilir. Bu taşkınlığın da musiki sayəsində vücuda gəldiyinə qane olmaq olur.

Dördüncü mısralarda taşkınlıq mısranın bəzən nəsr halına salacaq şəkildə tamam bir cümlə halındadır.

Əzizinəm gözü yandı,
Kababın közü yandı.
Oğul öldü, göz çıxdı,
Gəlin öldü, elin bir üzü yandı.

Və yaxud:

Əzizinəm yaxşudur,
Yaxşı danış, yaxşı dur.
Yaxşı igidin yurdunda,
Pis oğlun kaldığından, qalmadığı yaxşıdır.

Bəzi bayatılarda da dördüncü mısranın çaşqınlığı doğru ölçülü mısralara ayrı bir parça ilavəsi ilə olur. Məsələ, aşağıdakı bayatıda dördüncü mısranın başına yalnız bir ay bivəfa xitabı ilavə olunmuşdur:

Sən gedəni il oldu,
Yandı bağrım kül oldu.
SənİLƏN üçən quşlar,
Ay bivəfa, oxudu bülbül oldu.

Ümumiyyətlə bayatılar içində dördüncü mısrası bu kibi xüsusiyyət göstərən azdı. YəriVan sahəsində söylənilən bayatılarda mısranın sonuna bir də hakışda nidası ilavə olunur. Bu nida bəzən bütün mısraların sonunda təkrar edilir.

Azərbaycan bayatıları bütün türk və tatar mahnıları içərisində mövzu etibarilə xüsusiyyətə malikdir. Tədqiq əsasında onların xalq

ədəbiyyatı nevləri içində ictimai və iqtisadi hadisələr qarşısında çox həssas olduğu anlaşılmaktadır. Hər nə qədər əlimizdə olan bayatların üstündən əsrlər keçməklə onların texnikasında olduğu kibi məvzununda da aşınma və xarablıq hasil olmuşdur; fəkət bununla bərabər bayatılarda müxtəlif cəmiyyət quruluşlarının və müxtəlif sınıfların dünyagörüşü tərzini seçmək mümkün bir haldadır.

Sıra ilə əşirət dövründən başlayıb feodalizm, kapitalizm və inqilabi cəmiyyət quruluşlarının izləri, bayatların buniyəsində özünə yer bulmuşdur. Bu kibi bayatılarda bu quruluş şəkilləri ya doğrudan doğruya məğzu halındadır, ya da bayatının ifadə şəklində, təşbeh və dekorasiyasındadır. Hər iki şəkil həyat əsasının (bazasının) əsərdə təcəllisindən başqa bir şey dəgildir. İzahımızı vəsiqələrə bağlamaq üçün əşirət dövrünü alalım. Əşirət cəmiyyət quruluşunun ən tipik cəhəti, köçərilik halında iqtisadi ehtiyacları təmin etmək sistemidir. Bu sistem hər nə qədər qədim dövrə aiddirsə də Azərbaycanda imdi belə təsadüf edildiyindən bayatılarda bütün çıplaklığı ilə yaşamaqdadır.

Aşiq, el gəli dağlar.
Dibi kölgəli dağlar.
Oturdum yol ağzında,
Haçan eli gəli, dağlar.

Yaxud:

Əzizim şah İsmayıl,
Nişanlısı göğçək İsmayıl,
Bəhar fəslı gəlibdir,
Gəl dağa köçək, İsmayıl.

Kibi bayatılar əşirət həyatının çizgilərini havidir.

Bir qism bayatılarda feodalizm quruluşunun bütün zəvki hakim bir şəkildə yaşamaqdadır. Qızına elçi gələn ana tələb edənün yüksəgliğində ölçü olaraq xan ilə bəyi işlədir:

Qızım, qızlar ağası,
Başında var tuması.
Qızıma elçi gəlibdir,
Xanlar, bəylər ağası.

Feodal təbəqəsi bu nev bayatılarda pərəstiş əlayıq bir mevqi dutduğu halda, feodalların zülm və işkəncəsindən şikayət edən bayatılar daha çoxdur. Feodalizm dövründə aşağı təbəqənin bilxassə kəndlilərin necə istismar edildiyi göz önünə gətirilsə, aşağı xalq təbəqəsinin məhsulu olan bayatılarda onlara qarşı duyulan üsyanın tərənnüm edilməsi təbii görünür. Hər tərəfdən gələn feodal təziqləri qarşısında el vicdanı gözəl hayqırır:

Mən aşıqam, xan eylər,
Xan divanın xan eylər.
İki yumruq bir başa,
Görüm hansı xan eylər.

kibi bayatılarda şikayət və üsyan ruhunu daşıyan istismar edilmiş xalq, feodalların yürüşündə belə tənqidə layiq cihətlər görür.

Burdan bir ağa getdi,
Sallandı bağa getdi.
Qaşından, qabağından,
Qar yağ-yağa getdi.

Feodallar yalnız ərəkələri dəgil, eyni zamanda qadınları da bir irz və namus düşmanı olaraq alçaqçasına istismar etmişlər ki, bu əziyyət qarşısında xalq psixolojisi gah sərzənişgar və gah da üsyankar bir şəkildə meydana çıkmışdır.

Duvar üstə at gedər,
At gedər, bərat gedər.
Yaxşı qızın cəhizi,
Bəglər çün xalat gedər.

Hələ qızların kəndli və rəiyyət ailələrindən çıxardılıb bəg və xanlara peşkəş seçilməsi bayatılarda faciəyə təsvir edilməkdədir.

Evdə budağ meşədir,
Gedirsən, hey meşədir.
Qız götürüb qaçmaq,
Nə binamus peşədi.

Bin dürlü əzab və əziyyət içində zavallı xalq kütləsi feodalizm zamanında kimə iltica etdi? Ya əllərini yuxarı qaldıraraq gözlərini gögə digdilər və bədbinlik, ümüdsüzlük dolu manılar qoşdular, yaxud da bayatılarda olduğu vəchilə yenə feodalların

özlərinə yalvardı və yapılan zülmələri xanların özlərinin belə təhəmmül edəmiyəcəgi bir şəkildə olduğunu ağa, xanlara izah etdi.

Əzizim, ağa xan,
Ağa sultan, ağa xan.
Bu zülmə xan dözməz,
Əgər gögdən yağa xan.

Yavaş-yavaş feodalizm quruluşundan çıxıb da kapitalizm cəmiyyəti quruluşuna girən xalq yenə eyni surətdə həyatından şikayətçidir. Sərmayənin hakimiyyəti, burjuaziyanın dirçəlməsi, məhəlli şovinizmin inkişafı yenə xalqın istismar edilməsini mücib oldu və bayatılar sızlamağa başladı.

Qaşının yayına bax,
Üzünün ayına bax.
Çəkdiyi zəhmətinə,
Aldığı payına bax.

Ticarət inkişaf edir. Sərvət və zənginlik mevqe qazanır. Əf-kari ümumiyyətdə pulun miqdarı ictimai meyvədə ölçü sayılmağa başlayır. Yoxsul təbəqə həyatda səadəti, rahatı, eşqi və hər şeyi pul ətrafına yığılmış şəkildə görür. Bu bayatı bu görüş tərzini ətraflıca izah edir.

Bən aşırıqam, qullu ol,
Nökərli ol, qullu ol.
Rahət yaşamaq üçün,
Bu dünyada pullu ol.

Ticarət kapitalizminin inkişafı ilə şəxsi ticarət də artır. Ehtikar (spekulyasiya) başlayır. Başlarda ticarət qayğusu çoxalır.

Əzizim, Gəncədə,
Şamaxıda, Gəncədə.
Tüccar oldum yük bağladım,
Malım qaldı Gəncədə.

Burjuaziyanın hakimiyyəti ilə milliyyətçilik hissləri artır, Azərbaycan əhalisi içində böyük fəlakətlərə səbəb olur. Türkməni burjuaziyası bir-birini boğmağa başlayır. Meydana 18 mart 1918-ci il hadisələri çıxır. Ortada məhv olan yenə yoxsul təbəqə olur. Xalq bayatısı dərhal bu cihətlə də əlakədar olur:

Əzizim, Həsən dayı,
Göndərsin bizim payı.
Arzum mənim budur,
Gəlməsin o "Mart ayı"...

Yaxud:

Dar ağacı quruldu,
Dibində qan duruldu.
Gedin deyin keşişə,
Ermənilər qırıldı.

Sora bayatı inqilab dövrinə girir. Xalq əsarət və istismardan qurtulur. Təbii haqqına, torpağına nail olur, geniş və sərbəst nəfəs almağa başlayır və hürriyyətdən hasil olan bir şadlıqla bayatılar bağırır.

Əlimdən qaşığı düşdü,
Yenə qarışıq düşdü.
Gəldi Şura hökuməti,
Aləmə işiq düşdü.

Zavallı xalq əski devirlərdə o qədər çəkmiş idi ki, Şura zamanında belə feodalizm və kapitalizm dövrlərini xatırlayır və ruhunda intiqam hissi qabarıq.

Şura çoxdan olaydı,
Torpaq əldə kalaydı.
Ağadan, xandan, bəydən,
İntiqam alaydı.

Bayatılar eyni zamanda inqilabi cəmiyyətə məxsus nəslin yaranması üçün təşviq edici bir şəkil alır:

Fəhlə, kəndçi balası,
Quraq Şura binası.
Gəlin komsomol olaq,
Ataq köhnə libası.

İctimai inqilab məmləkətdə yeni bir mədəniyyəti qurmağa başlayır. Hər yer sənayeləşməyə yüz qoyur. Kəndlər sosialistləşir. Xalq müxəyyələsi bu hadisəni bir sadət xariqəsi kibi görür.

Bakıda furqun gəlsin,
Yük dolu furqun gəlsin.

Harda deyilmişdi bu,
Kəndlərə vaqon gəlsin.

Xülasə, bu gün aprel inqilabından səkkiz il keçdigi halda sosialist cəmiyyəti quruluşunun üzərində geniş bir ölçüdə bayatılar meydana gəlməkdədir. Qüvvətlə başlanan bu hərəkət sayəsində az zaman sonra bayatılar da yeni cəmiyyətimizin xüsusiyyətinə bağlı olaraq tamamilə yeni bir təkamül səhifəsi meydana çıxacağı daha indiki nümunələrdən belə anlaşılmaqdadır.

Məlum olduğu üzrə bayatılarda əsas qayə, məqsəd ikinci beytdə toplanır. İkinci beytsə əsas mövzudan tamamilə uzak mısralar halındadır. Hətta bu iki mısra belə bəzən aralarında ayrı-ayrı mahiyyətdə bulunur. Birinci mısra ümumiyyətlə oyandırma və yaxud xitab nidasından sonra ancaq ikinci misradakı qafiyəyi, yaxud rədifli qafiyəyi havidir. İkinci misra isə başlı başına bir mevzunu ehtiva edir. Məsələ:

Əzizinəm qara mən,
Oxumuşam qara mən.
Yar üzünə baxmaqdan,
Oldum üzü qara mən.

Mısraların mənaca bu tərzdə olmasına səbəb bəstəsi (havası)dir. Bayatı bəstə ilə bədahətən söylənilən nevidir.

Mənaca birinci mısranın tamamilə aygırı gedişi yalnız parçanın musikisni təmin etmək üçündür. Bunlar təkrarlanıncaya qədər saz şairləri beynində əsas məqsədi nəql edən parçanı hazırlamış olur.

Bu nəzm şəkili ümumiyyətlə bədahətən söylənilən mənzu-mələrin xarakteristik cəhətidir. Halbuki bu şəkil ifadə də başqa bir tərz də var. O da dörd mısranın dördünün də mövzuca birbirinə bağlı olan şəkildir. Məsələ:

Əzizim, maralım yar,
Ceyranım, maralım yar.
Necə insafın rəva gördü,
Qul təki saralım yar.

Əski ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid kitablarda yek ahəng deyilən bir tərz ifadə isə çox azdır.

İfadədəki sənət etibarilə Azərbaycan bayatılarının bir xüsusiyyəti vardır. Qafiyəyə bağlı olaraq havi olduğu hər dürlü kəlmə oyuncaqları xaricində fikri sənətkaranə işləmək qabiliyyətinə malik bayatılar az dəgildir. Məsələ:

Əzizim, minaya qədər,
Xalın minaya qədər.
Ay var bir günə dəyməz,
Gün var min aya dəyər.

Nəzm yaradıcılığında böyük rol oynayan tədai (assosiasiya) də bayatıda mühüm bir qiymətdədir. Yatmış "ceyran"ı görən aşiq dərhal səvgilisin xatırlayır:

Bən aşiq, elə bildim,
Bən sizi belə bildim.
Yatmış ceyranı gördüm,
Yar yatıb elə bildim.

Bayatıları gözəlləşdirən sifətlərdən biri də təşbehlərdəki zəriflikdir. Bu şəkil bayatılar da çoxdur. Səvgilisindən doymadığını aşığın yağın yağmurların yer tərəfindən əmildigi halda doymaması ilə kiyas etməsi nə qədər dadlıdır:

Qızıl gül uyum-uyum,
Dərim qoynuma qoyum.
Yağış yağar yer doymaz,
Mən səndən necə doyum.

Bayatılarda nəzərə çarpan bir sənət də heca vəzninə verilən qiymətdir. Bir çox bayıtlarda heca tammilə imalə və züxaf kibi qüsurlardan azadədir ki, bu günkü şairlərdə belə ifadə tərzii çox azdır. Qüvvətli bir vəznə malik olan bu bayatı eyni zamanda çox da sənətkaranədir.

Mən aşiq, hindi zülfün,
Gərdənə mindi zülfün.
Dəstələ qoy qoynuna,
Qan eylər indi zülfün.

Bayatılarda bəzən görülən ədəbi məhfumlar ilə sənət tələqqiləri tamamilə iskolastik və klassik ədəbiyyata aid ədəbi görüşlərə uyğundur. Heç şübhəsiz bayatının inkişaf və təkamül səhifələrini

gözdən keçirirəkən əski mədrəsə-saray ədəbiyyatının təsirindən kurtulmadığını da ayrıca qeyd etmək icab edir, bunun əksi olduğu kibi.

Xülasə olaraq deyə biləriz ki, Azərbaycanın əski ozanları ilə yeni el şairləri tərəfindən yaradılan bayatılar-bunları yaradan şəxsiyyətlərdəki mədəni səviyyənin ibtidailiyi nəzərə alınınca yüksək dərəcədə şairanı bir qiymətə malik olan qismləri də az dəgildir.

Azərbaycan bayatılarının bir xüsusiyyəti də onların hayiz olduğu etnoqrafik qiymətlərlə nəhr, heyvan, quş, çiçək, meyvə adlarıdır.

Bayatılarda bəhs edilən yer adları:

Bakı, Gəngə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Salyan, Təbriz, Qaşan, Tehran, Bağdad, Kərbala, Məşəd, Ağcabədi, Ərzincan, Qəzvin, Fırəng (Fransa), Tiflis, Xoy, Salmaz, Ordubad, Şuşa (Kala), Mərənd, Xorasan, Nəcəf, Dağıstan, Gürcüstan, Mısır, Rey, Rum, Şam, Dərbənd, Cavad, İrəvan, Naxçıvan, Əsgəran, Bərgüşad, Qaraman, Xankəndi, Şərur, Qafkaz, Yəmən, Şiraz, Ərəş, Lənkəran, Həmədan, Gilan, Ərdəbil, Xudafərin, Muğan, Keçibəi, Qazax, Dilican.

Bayatılarda bəhs edilən çay, nehr adları:

Aras (Aras haqqında gəyət çox bayatılar vardır), Kür, Arpaçayı.

Bayatılarda zikr olunan heyvanlar:

Maral, ceyran, at, qoyun, quzu, qurd, aslan, dəvə, kəl, eşşək, köpək, camış.

Bayatılarda zikr olunan quşlar:

Bülbül, tərılan, kəklik, laçın, ördək, qaz, toyuq, fərə, beçə, çaylaq, tuti.

Bayatılarda bəhs edilən çiçəklər:

Gül, bənövşə, qızılgül, qərənfil, mixək, nərgiz, susəni.

Meyvələr:

Qavın, narınc, şaftalı, nar, alça, şamama, alma.

IV

Bayatların başqa nəzm şəkillərilə münasibəti

1. Türk ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul bütün alimlərin təsdiqi üzrə türk nəzm şəklində əsas ölçü: qitə (dörtlənə)dir. Bayatı-manı nevi, qitə halında bir vahiddir. Tədqiqə girişincə bu vahidin silsilə halında başqa bir nəzm nevinin vücudə gəlməsinə səbəb olduğunu görürüz. Bu gün xalq arasında yaşayan türkü və qoşmalar mövzucə birləşdirilmiş bir çox bayatı-manıların bir-birinə bağlanmasından başqa bir şey dəgildir. Bunlar, zaman keçdikcə vəznlərini və qafiyələrinin yerini dəgişdirmişdir. Tadueş Kovalskinin iddiasına görə hazırda bir çox xalq türküləri varmış ki, hər biri bir çox qitələrdən təşkil edilmiş birər mənzumə şəklində yaşadığı halda, bunların hər birisinin birər manı halında ayrı-ayrı xalq ədəbiyyatında yaşadığını da İqnats Kunoşın topladığı materiallara istinadən söyləyir. Və yenə bu alimin qeydinə görə bəzən bu dörtlənələr daha uzun bir silsilə halında bir birilə bir dastan şəklində birləşirlər.

İddia sahibinin özü tərəfindən nəşr olunan Anadolu haydudlarından "Çakırcı" dastanı o cümlədəndir.

2. Bayatının (bədiyə¹⁰⁰) nevi ilə çox sıx münasibəti vardır. Bədyə də müstəqil dörtlənə halında olur, yalnız vəznə bəzi vəxt bir birindən ayrılır. Bədyə yeddi hica ilə qoşulduğı kibi ümumiyyətlə 11 hica ilə, bəzən də 14 və 15 hicalı ilə söylənilir. Vəzn hər nə şəkildə olursa olsun əksəriyyətlə dörtlənənin ilk iki mısrası yardımçı bir mahiyyətdədir. Bunda əsas məqsəd ikinci beytdə olur.

3. Bayatının əcəm isxolastik (mədrəsəvi) ədəbiyyatının rübai şəkli ilə olan əlaqəsidir. Müstəşrik Kovalski rübailərin, manıların təsiri altında vücudə gəldiği ehtimalını irəli sürür.

(Bu xüsusda tətəbönəmimizin baş tərəflərində məlumat verildiyindən bura təfəsilə lüzum görülmədi) Bu ictimali hər nə qədər tənqid edənələr də olursa rubai vəzninin cəviz (qoz) oyunu zamanında bir cocuğun ağızından eşidildiyini vəsiqə göstərənlər dəndir. Hər halda türk xalq ədəbiyyatının əski zamanlarda belə

¹⁰⁰ Gərəkdir ki - bədiyədən alınmışdır.

farscaya tərcümə edildiyi məlumdur. Daha "Oğuznamə" nağıllarının hicri 211 (miladi 826) tarixindən əvvəl farscaya tərcümə edildiyini Abdulla Davadarı qeyd etməkdədir.

Akademik Bartold, ərəb mənbələrinə istinadən, hicri ilk əsrlərdə ərəb feodal orduları İrani istila etdiyi zaman İranın şimal-şərqi sahəsində Oğuz türklərilə baş başa gəldiyini söyləyir ki,¹⁰¹ bu da daha o vaxtlar iranlıların manı nevinə malik olduğunu göstərir. Bu cihətlər nəzərə alınarsa, Kovalski kibi ciddi bir müdəqiqin önə sürdüyü nöqtəyi-nəzəri imdilik qiymətini bir hərəkət olaraq qəbul etmək lazım gəlir.

4. Bayatının təsiri bilxassə tuyuğ nevi üzərində hiss edilməkdədir. Tuyuq ərzuzun Failatin failatin failun (failat) vəznilə yazılır, müstəqil dördlənəmələrdən ibarətdir. Nə ərəb və nə də əcəməri stokratik ədəbiyyatında olmayan bu nevi, yalnız feodal türk ədəbiyyatında yaşamışdır. İmdiki materiallara görə, elm aləminə ilk tuyuq yazan Azərbaycan şairlərindən Burhanəddin sayılmaqdadır. XIV əsrdə yaşamış Burhanəddinin yeganə yazma külliyyatı Londonda Britich Mouzeum əlyazmaları içində bulunmaqdadır. Bu külliyyatın havi olduğu tuyuqlardan 12 danəsini şərqşünas aləmində ilk dəfə olaraq rusca tərcüməsilə bərabər Melioranski nəşr etmişdir.¹⁰² Bəzi qəzəlləri də ingiliz müstəşərkilərindən Mister Gippin məruf "Osmanlı şeir tarixi" adlı əsərində dərc edilmişdir.¹⁰³ Külliyyatın cüzvi bir qismi də İstanbuldakı "Kolej Amerikan" müdiri Fired Fild Godsei tərəfindən nəşr olunmuşdur¹⁰⁴ ki, bundakı tekstlər (mətnlər) inanılmayacaq dərəcədə yanlışlıqlarla dolu olduğu, bu xüsusda olan nəşriyyatda qeyd edilməkdədir. Burhanəddinin xeyli tuyuqları da bu külliyyata nəql edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyat və elm müəssəsələrinin bu Azərbaycan şairinin heç olmazsa əsərinin kopyasından məhrum olması,

¹⁰¹ B.B.Bartold: Mesto prikaspüyskix oblastey v istorii musulmanskaxo mira, Baku, 1925

¹⁰² P.M.Melioranski: Vostoçnıə zametki, S.P. B: 1895, str. 131-152

¹⁰³ Laydan (Holland) təbi, 1909

¹⁰⁴ Amirə matbəəsi, 1292

nümunələrimizi yenə bu yanlışlıqlı təbidən aramığa bizi məcbur etdi. Aşağıda nəql etdigimiz bir neçə tuyuğ tıbkı xalq bayatısı kibi cinaslı qafiyələrə malikdir:

Tuyuğ - 1.

.....
.....
.....
.....

Tuyuğ - 2.

.....
.....
.....
.....

Burhanəddindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox tuyuq yazan Nəsimi olmuşdur.

Nəsiminin tuyuqlarını tədqiq edən Köprülüzadə "Nəsiminin tuyuqları arasında bizim bildiyimizə görə, cinaslısı yoxdur", qeydini ilavə edir.¹⁰⁵ Halbuki, bən bu xüsusda möhtərəm ustadımla iştirak edəmiyəcəgim. Çünki Nəsiminin əsərlərini tədqiq edərkən cinaslı tuyuqlara da təsadüf etdim. O cümlədən aşağıdakı tuyuqları göstərə bilərəm:

.....
.....
.....
.....¹⁰⁶

.....
.....
.....
.....¹⁰⁷

Tuyuğ nevini Azərbaycan şairlərindən sonra və onların təsiri altında olaraq Nəvayi, Babur kimi cığatay şairlərində təsadüf

¹⁰⁵ İstanbul Darulfununi təkrirləri, 1924

¹⁰⁶ Nəsimi Divanı, 1260 İstanbulda basılmış nüsxəsi, səhifə 178.

¹⁰⁷ Eyni nüsxə səhifə 175

ediriz. Bilxassə Nəvayinin tuyuqları içində də cinas sənətinə əhəmiyyət verildiyi görülür.

Yarəb, ol şöhdü şəkər yaləb mudur
Ya məgər şöhdü şəkər yaləb mudur
Canıma peyvəstə navuk atğalı
Qəmzə okın qaşığa yaləb mudur.¹⁰⁸

Bu qısaca nümunələrdən görülür ki¹⁰⁹, Azərbaycan bayatıları ilə Azərbaycan tuyuqları arasında texnika etibarilə çox yaxınlıq vardır. Akademik Köprülüzadə tuyuqların qafiyəsindəki cinasların əski türk manılarından gəlmiş olduğunu iddia edir. Ona görə hicri beşinci əsrdə (miladi on birinci əsrdə) cənubi Xəzər sahilinə gələn Oğuz əşirətləri buralarda farscadan başqa bir ləhcəyə malik olan xalq ilə münasibətə girişdilər. Bu xalqın arasında musiqi ilə söylənilən dördtləmələr vardır ki, bunlara Fəhləviyyat - pəhləviyyat adı verilir. Bu Pəhləviyyatlar türk manılarıyla birləşmiş və tuyuqlar vücuda gəlmişdir.¹¹⁰ Bilxassə Azərbaycan bayatılarında cinas sənətinin bulunması və tuyuq nevinin də yenə Azərbaycan ədəbiyyatında zühur etməsi nəzərə alınarsa, bu fikrin elmi qiyməti anlaşılmış olur. Xülasə olaraq demək olur ki, bayatı nevi eyni zamanda iskolastik bir nəzm nevi də yaratmışdır. Bu da İrana hicrət edən türk qəbilələrinin məhəlli fars əşirətləri ilə başladığı ictimai və iqtisadi münasibətlərin sayəsində meydana gəlmişdir.

¹⁰⁸ "Mizanul evzan"dan nəklən professor Samoyloviç: "Nəvayinin tuyukları", səhifə 3 və 11; Petroqrad 1917

¹⁰⁹ Tuyuq nevi başlı başına bəhsimizin məvzuyi olmadığından burada yalnız bir neçə sətirik izahat verməklə iktifa etdik. Bu xüsusda müfəssəl məlumat almaq istəyənlər baxsın:

a) Melioranskiy. Otrivki iz divana Axmed Burxanadina Sıvaskoqo. S.P.B. 1895

b) A.Samoyloviç. Çetverostışiə - tuyuqi Nevai, "Musulman mir", v 1917

s) Köprülü zadə Məhəmməd Fuad: "Tuyuk ədəbiyyatında tuyuk şəkli" - "Yeni məcmuə", İstanbul, 1923

ç) Əmin Abid: "Şair Burhanəddinin tuyuqları", "Maarif və Mədəniyyət" məcmuəsi, №4-5, Bakı, 1927

¹¹⁰ M. Köprülünün "Yeni Məcmuə"dəki məqaləsi.

¹¹⁰ Səhifə 152-154

V

Bayatılarla əlaqədar olan xalq ənənələri

Xalq arasında bəzi adət və ənənələr var ki, bayatılara bağlanmış bir şəkildədir. Bunlardan yalnız üçünü əldə edə bildik.

1. Azərbaycanda xalq arasında bir fala baxmaq tərzı var ki, daha çox qadınlar arasında carıdır.

Qadınlar bir yerə toplanır. Hər kəs sıra ilə içində mətləb tutar, yəni şübhələndığı bir şey və ya bir hadisənin nə nəticə ilə zühura çıxacağını qəsd edər. Sonra qadınlardan biri bir bayatı söylər. Bu bayatının məvzuyı ilə qadının tutduğı mətləb birlikdə təlif təhlil edilərək dutulan mətləblərin gələcəğı təyın olunur. Bu mərasimə Bakıda bayatı çəkmək deyərələr.

Bu ənənə Azərbaycan qəzalarında bir az fərqlıdır. Qadınlar bir araya toplandıkdan sonra su ilə dolu güvəc, yaxud bir qab gətırirlər. Hər kəs onun içinə özünü təmsil edən bir şey atar və qabın ağzını qaparlar. Onun başında şeyləri tanımayan bir qadın oturtulur, mərasimi o idarə edər. Qabın içindeki şeyləri birər-birər çıxarmağa başlayaraq kimsəyə göstərmədən hər şey üçün bir bayatı söylər. O şey kimin işə bayatının məvzuyı onun falı əd edilir. Bəzilərinə çox qərıb məvzular təsadüf edər ki, bu da onlar arasında böyük bir əgləncəyə səbəb olur.

Bu adətin Anadolu xalqı arasında da az-çox fərqlərlə yaşadığını "Konya vilayəti xalqıyyat və hirsıyyatı" kitabında görmək dəyız.¹¹¹

2. Əski Azərbaycan xalq adətinə görə ailənin bir fərdi öldüğü zaman o evdə ərəkəklər üçün olduğı kibi, qadınlar üçün də matəm məclisi açılırdı. Ərkəklər məclislərində "Quran" oxunur, fatihələr ithaf olunur. Bəzən buna mərsiyəxanların "Kərbəla vəkəsi" nə aid matəm qəsidələri də ilavə edilirdi. Halbuki qadınların matəm məclisi başqa bir xüsusiyyəti havıdı.

Qadın məclisində də bu mərasimlər olmaqla bərabər onlarda ayrıca oxşama və yaxud ağı mərasimi də vardır. Bu oxşamada ölən adamın anası, bacısı, xülasə yaxınlarından birisi yüksək bir

səslə və həzin bir bəstə hava ilə mövzu, mərasimlə əlaqədar olan bayatılar söylər.

Bakıda, ümumiyyətlə, mərasimlər bu bayatı ilə başlar:

Umdum, hay umdum,
Su dibində qum idim.
Mənim ki, heç kəsə yoxdu,
Səndin mənim umudum.

Ondan sonra əgər ölənün başqa əqrabasından ölən varsa, sıra ilə eyni surətdə bayatılar söylər. Məclisdə bulunan başqa qadınlar da iştirak edərlər. Daha əvvəlcə ölüm vəqəsinə məruz qalmış matəmdar qadınlar da öz matəmlərini yeniləşdirirlər və bayatı söyləyərək ağlaşırlar. Bəzi matəm məclislərində oxşama mərasimini idarə etmək üçün bu xüsusda mütəxəsis olan qadınlar çağırılır. Ölü sahibi əvəllədən ölənün sənət və sifətlərini ona izah edər, o da bu sifətlər haqqında təkərləməli mənsur oxşamalar qoşar və bayatıya keçərək ölü mənsuqlarını təziyəyə gələnləri ağılatmaqda müəssər olurlar:

Bura hamam yeridi,
Qolum camam yeridi.
Ağlasın dərdi olanlar,
Dərdin təmam yeridi.

Belə qadınlara Azərbaycanda müxtəlif adlar verilir. Bakıda yedəkçi, bəzi qəzalarda ağıçı deyirlər. Matəm məclisində söylənilən bayatıya bəzi yerlərdə ağı da deyilir.

Mərasim, ölüm tarixindən etibarən bir həftə sürər. Həftənin hər günü ölü sahibi qadın evdə oturur və baş sağlığına gələnləri qəbul edər. Yanına hər yeni şəxs gəldikcə onların yanında oxşamaytəkrar edər. Yeddi gün sonunda ölünün həftəsi çıxdıqda sonra hər həftə pəncənbə günləri ölü üçün cümə axşamı mərasimi açılır və bu günlərdə bayatılarla axşama qədər mərasim davam edər. Bu şəkildə mərasim qırx gün sürər.

Yedəkçilər para ilə tutulduğundan bunlar ümumiyyətlə Bakı burjuaziyası ilə başqa yerlərin ağa və bəy ailələrində fəaliyyətlə göstərilər. Yoxsul ailələrdə bu vəzifəyi yuxarıda göstəridiyi kibi ailə mənsuqları görürlər. Bu sətirləri qaralarkən Bakının İçəri şəhər əhalisindən Kəblə Rübaba adlı bir yedəkçi qadın həyatda

bulunur. Özü, bu ixtisasla qazandığı para ilə bir neçə dəfə Kərbəlayı ziyarətə getmişdir. Bakıda yetişmiş məşhur yedəkçi qadınlardan bundan üç il əvvəl ölmüş yenə İçəri şəhərdə Qız ana ilə, on sənə qadar əvvəl ölmüş və Taza Pir civarında yaşamış Kəblə Umu zamanının ən şöhrət qazanmış yedəkçilərindən olmuşdur.

Bayatıların toy (düyün) mərasimlərində də böyük meyvəyi var. Qadın düğünlərinin istər adi çalğı gecələrində, istərsə xına gecəsi və gəlin gəlmə gecəsində qadın qavalçı çalıb vəziyyətə aid baytılar söylər. Bu bayatılarda mevzu: gəlin ilə gögəyin tərifləri, səadət təmənniləri, gənc qızların ihtirasını qıcıqlayan təmayüllər və sayirədir.

VI

Bayatılarda qadın yaradıcılığı

Bayatılara istinad edən xalq ənənələrini gözdən keçirirək gördük ki, bu ənənələrin qəhrəmanları ümumiyyətlə qadınlardır. Qadınlardan bayatılarla bu qədər əlaqədar olmaları, heç şübhəsiz onların intişarında qadın payının kiçik olmadığını göstərir. Müxtəlif mərasimlərdə davam etdirməklə bayatıların qüvvətlə yaşamasına qadınlardan mühüm səbəb təşkil etdiyi kimi, muhəqqəq bayatıların yaranmasında da onların rolu vardır. Bir çox bayatılar qadın dilindən söylənmişdir. Hər nə qədər bu nev bayatıların bir qismi ərəkəklər tərəfindən düzülmüş olsa da, fəqət bir çoxunun qadınlardan tərəfindən qoşulduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Məsələ:

Qardaş mənim gülümdür,
Gülümdür, bülbülümdür.
Ölsə bacılar ölsün,
Qardaş ölmək zülümdür.

Qadınlara məxsus şeirlərin bayatılarda zikri də, bu fikri bir qat daha qüvvətləndirir.

Qardaş mənim mələyim,
Cibimlə ignəyim.
Köçəndə köçüm qardaş,
Düşəndə kölgəligim.

Evlad eşkinə aid bayatılarda da qadınların ruhu, haləti nəzərə çarpar. Ölüm hadisəsi bilxassə qoçuluk zamanlarında vəqə olan qətl münasibəti ilə söylənilən bayatıların qadınlar tərəfindən söyləndiyi çox barizdir:

Qalalar, hay qalalar,
Laçın orda balalar.
Analar bala verməz,
Bərkə-zora salalar.

Yaxud:

Araz aşanda mələr,
Kür qavuşanda mələr.
Analar balasından,
Ayrı düşəndə mələr.

kibi baytılar eyni mahiyətdədir. Ərkəklərin papaqlarına eşq bəsləmək əski qadınların tipik səvgilərindəndir. Bu bayatı o psixolojiyə taşımaqdadır:

Qurbanam boz bərkünə,
Qonupdu toz bərkünə.
Orda bəd nəzər çoxdu,
Bir dua yaz bərkünə.

Bakının Novxanı məhəlləsi əhalisindən səksən iki yaşlı Reyhan Adına qızı adlı bir ixtiyar qadının verdiyi məlumata görə, Bakıda bayatı qoşmaqda ən qüvvətli olan Təbrizli qadınlardır. Bu izahatın özü də bayatılarda qadın yaradıcılığının böyük hissəsi olduğunu göstərir. Bunlardan başqa bayatıların çox zaman laylanını yerində olaraq qadınlar tərəfindən işlədilməsi də bu nevin inkişafında qadın rolunun az olmadığını isbat edir.

Bakı, oktyabr, 1928
“Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı,
1930-cu il, sayı 4-5 (9-10), səh.9-42

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz (B.Əhmədov, Ə. Şamil)	3
Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi	22

Məqalələr

Heca vəzninin tarixi	144
Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. «Oğuznamə»	167
Əsirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr	181
Türk xalq ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti	192

Əmin Abid (Əhmədov).
Azərbaycan türklərinin
ədəbiyyatı tarixi,
Bakı, Elm və təhsil, 2016.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 70/100 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 15 ç/v
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılmış,
“Elm və təhsil” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.